

Hurriyat ABDINABIYEVA,
QarDU tadqiqotchisi
E-mail: uchqunraxonov@gmail.com

Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti dotsenti, f.f.d. (DSc) I. Islomov taqrizi asosida

STATISTICAL DESCRIPTION OF MEDICAL TERMS IN EXPLANATORY DICTIONARIES OF THE UZBEK LANGUAGE

Annotation

The development of society and science, in particular, the progressive development of medicine, has caused positive changes in the system of industry terms. At the same time, there is an acute issue of clarifying various aspects of the terms. The scientific substantiation of new terms, existing, recommended or replacing obsolete terms in medical terminology, is the most appropriate. The need to distinguish between medical terms through a statistical description is an urgent problem.

Key words: Medicine, terminology, method of statistical description, language system, lexicography, lexicographic sign.

СТАТИСТИЧЕСКОЕ ОПИСАНИЕ МЕДИЦИНСКИХ ТЕРМИНОВ В ТОЛКОВЫХ СЛОВАРЯХ УЗБЕКСКОГО ЯЗЫКА

Аннотация

Развитие общества и науки, в частности, поступательное развитие медицины, вызвало положительные изменения в системе отраслевых терминов. В то же время остро стоит вопрос уточнения различных аспектов терминов. Научное обоснование новых терминов, существующих, рекомендуемых или заменяемых взамен устаревших терминов в медицинской терминологии, является наиболее целесообразным. Необходимость разграничения медицинских терминов посредством статистического описания является актуальной проблемой.

Ключевые слова: Медицина, медицинский термин, метод статистического описания, языковая система, лексикография, лексикографический знак.

O'ZBEK TILINING IZOHLI LUG'ATLARIDA TIBBIY TERMINLARNING STATISTIK TAVSIFI

Annotatsiya

Jamiyat va fan taraqqiyoti, xususan tibbiyotning tobora rivojlanib borishi soha terminlari tizimida ijobiy o'zgarishlarga sabab bo'ldi. Ayni paytda, terminlarning turli jihatlarini aniqlashtirish masalasi yaqqol namoyon bo'lmoqda. Tibbiy terminologiyada mavjud bo'lgan, tavsiya etilayotgan yoki eskirgan termin o'rniga almashtirilayotgan yangi terminlarni ilmiy asoslash eng maqbul yo'l hisoblanadi. Statistik tavsif qilish orqali tibbiy terminlarini chegaralab olish ehtiyoji dolzarb masaladir.

Kalit so'zlar: Tibbiyot, tibbiy termin, terminosistema, statistik tavsif metodi, lisoniy tizim, leksikografiya, leksikografik belgi.

Kirish. Tibbiyot insoniyat hayoti uchun birlamchi muhim sohalaridan biri sifatida doim taraqqiy etib boradi. Unga oid tushunchalar, jarayonlar yangilanib borib kabi uni aks ettiruvchi lug'atlar ham zamon bilan hamqadam bo'lishi zarurat hisoblanadi. Lug'atchilikka oid ishlarning amaliy natijalari auditoriyasi kim bo'lishidan qat'i nazar jamiyat va, qolaversa, fan taraqqiyoti uchun muhim ahamiyat kasb etishi shubhasiz.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Tibbiyot sohasi leksikografiyasi tarixida bugungi kungacha sohaviy terminlarning bir qancha izohli lug'atlari yaratilgan. Tibbiyot sohasiga oid o'zbek tilidagi ilk yirik lug'at bo'lgan – "Ruscha-o'zbekcha meditsina lug'ati"[7], "Ruscha-latinch-o'zbekcha meditsina lug'ati"[13], "Shifokorga ko'makdosh: ruscha-o'zbekcha tibbiy atamalar so'zligi"[5], "Shifokorga yordamchi: ish yuritish va iqtisodiyot atamaları va so'z birikmalari (ruscha-o'zbekcha) lug'ati"[6], "Mo'jaz tibbiy lug'at: tibbiy atamalar ruscha-o'zbekcha lug'ati"[11], "Mo'jaz tibbiy lug'at", "Ruscha-lotinch-o'zbekcha tibbiy terminlar izohli lug'ati", "Tibbiyot qomusiy lug'ati" hamda "Ruscha-lotinch-o'zbekcha tibbiy terminlar izohli lug'ati" kabilar shular jumlasidandir.

Tibbiyot sohasiga doir maxsus izohli lug'atlardan biri – "O'zbek xalq tabobati atamalarining izohli lug'ati"[10]dir. 6400 ga yaqin leksik birlikni o'z ichiga olgan ushbu lug'at bundan oldin alloma tabiblar tomonidan yaratilgan xalq tabobati va dorivor o'simlik va moddalar atamaları bo'yicha

tuzilgan lug'atlardan ko'ra ancha to'laroq jamlangan manba hisoblanadi. Bu lug'atni xalq tabobatiga doir asosiy tushunchalarni o'zida jamlay olgan foydali manba deyish mumkin.

Barcha fan sohalarida yaratiladigan terminologik lug'atlar kabi bir tilli yoki ikki tilli maxsus lug'atlar tibbiyot terminologiyasi birliklarini izohli lug'atlarda keltirishda va izohli lug'atlarni yaratishda muhim manbalardan biri hisoblanadi. Zero, G.O.Vinokurning fikriga ko'ra, terminni umumiste'moldagi so'zlardan chegaralash, farqlash uchun yetarli bo'lgan belgilardan biri bu terminning muayyan definitsiyaga ega bo'lishidir, chunki, definitsiya yordamida tegishli tushuncha mazmunini aniqroq aks ettirish, terminning bir tushunchani ikkinchisidan farqlash imkonini beruvchi, ayni paytda muayyan tushunchani tegishli, aniq bir tasnifiy qatarga qo'yuvchi farqlovchi belgilarini ajratish mumkin bo'ladi[1]. Demak, aynan terminning izohi va izohli lug'atda berilishi birlikni termin sifatida umumiste'mol birliklaridan farqlovchi asosiy xususiyat bo'la oladi.

Tibbiyot sohasi terminlari terminologik leksika, terminologik lug'at hamda izohli lug'atlar uchun semantik tavsif obyekti hisoblanadi. Izohli lug'atni tuzuvchi leksikograflar esa terminga birinchi navbatda so'z sifatida e'tibor qaratadi hamda uni so'zga xos umumlisoniy belgilar asosida izohlaydi. Izohli lug'at uchun terminning mutaxassis tomonidan ko'rsatilgan barcha belgilari ichidan umumxalq uchun tushunarli va umumiy bilimlarni shakllantirish uchun

yetarli bo'lgan eng muhim belgilari tanlab olinadi. Chunki "terminologik lug'atdan farqli ravishda izohli lug'atlarning vazifasi umumxalq tilining leksik-semantik tizimini muayyan til jamoasida qanday mavjud bo'lsa shundayligicha tavsiflashdan iborat"[4].

Izohli lug'atga terminologik lug'atdagi so'zlarning barchasi emas, muayyan soha ichi sohasidan kelib chiqib tor doiradagi so'zlar, qaysidir darajada umumxalq tilining mulkiga aylanganlarinigina kiritish kerak. Lekin izohli lug'at uchun qaysi terminologik tizimdan qancha termin olinishi kerakligi, qanday lug'aviy birliklar tanlanishi lozimligi borasida mutaxassislar tomonidan yaxlit qoida, yagona me'yor va mezonlar ishlab chiqilmagan. Bu kabi qoida va mezonlar har bir tilning taraqqiyot darajasi, tuzilajak lug'atning hajmidan kelib chiqqan holda belgilanadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Fizika, matematika, kimyo, astronomiya, gumanitar fanlar terminologiyasidan farqli ravishda tibbiyot sohasi terminologik tizimi dastlab turkiy til materiallariga asoslangan holda shakllangan va zamonaviy baynalmilal terminlar nisbatan keyingi davrlar mahsuloti hisoblanadi. Izohli lug'atda tibbiyot sohasi termini sifatida tanlab olingan birliklar miqdor jihatdan katta bo'lishiga qaramay, ularning ko'pchiligi termin maqomida emas, balki nomenlardir. Ya'ni xalq tilida keng qo'llaniladigan kasallik, dorivor o'simliklar, davo jarayoni nomlari ko'p miqdorni tashkil etadi.

Ta'kidlash joizki, o'zbek tilining izohli lug'ati o'zbek tilining joriy holati bo'yicha asosiy deb hisoblangan birliklarni o'z ichiga oladi. Unda keltirilgan terminlar esa tegishli sohaning eng faol, asosiy, soha bo'yicha zaruriy deb hisoblangan tushunchalarini nomlovchi ekanligi sababli ham soha uchun ahamiyatli hisoblanadi. Ya'ni undagi izohlar, faqat muayyan soha vakillari emas, balki butun boshli tildan foydalanuvchi shaxslar uchun umumiy va tushunarli tarzda yaratiladi. Xususan, tibbiyot sohasiga oid terminlarning izohli lug'at uchun tanlanishi, termin leksik pometasi bilan berilgan birliklarning izohi soha taraqqiyotining ma'lum davrining o'ziga xosliklari haqida muayyan fikrlar shakllantira oladi. Zero, ko'p sonli terminlarni umumfilologik, tarjima va izohli lug'atlarda aks ettirish, ularni qanday va qancha tanlab olish juda murakkab masala. Ikki jildli "O'zbek tilining izohli lug'ati"ni tuzuvchilar uchun chiqarilgan qo'llanmada bu haqda shunday deyilgan: "Terminlardan lug'atga keng qo'llaniladigan, o'rta va qisman oliy maktab darsliklarida, ilmiy-ommabop asarlarda, vaqtli matbuot va so'zlashuvda ko'p uchraydiganlari kiritiladi"[8]. Akademik A.Hojiyev tomonidan ko'p jildli izohli lug'at tuzuvchilar uchun yozilgan yo'riqnomada bu ifoda yanada aniq va qisqa qilib berilgan: (izohli lug'atga) "ko'pchilik qo'llaydigan va tushunadigan, darslik, ilmiy-ommabop asar va davriy matbuotda ko'p qo'llanadigan terminlar... kiritiladi"[9].

O'zbek tilining dastlabki izohli lug'atida 410 ta tibbiy termin tanlangan va izohlangan bo'lsa, joriy, ya'ni besh jildli izohli lug'atga yana 448 ta termin kiritilgan. Bularda o'zlashma terminlarning etimologiyasi belgilanib, tegishli izohlar berilgan, zarur o'rinlarda illyustrativ misollar keltirilgan.

O'zbek tilining har ikkala izohli lug'atiga terminlar tanlab olishda A.Hojiev tomonidan yozilgan qo'llanmada ko'rsatilgan yo'riqnomaga qat'iy amal qilingan. Ikki jildli "O'zbek tilining izohli lug'ati"ga kiritilgan tibbiyot terminlari 410 tani tashkil etgan bo'lsa, besh jildli izohli lug'atda bu miqdor 843[2] taga yetgan. Bunda, albatta, fan va texnikaning, xususan, tibbiyot sohasining keyingi yillardagi taraqqiyoti sabab fan olamiga endi kirib kelgan yangi terminlarga, shuningdek, mavjud terminlardan ba'zilarining ushbu sohada, joriy amalda bo'lgan darslik va qo'llanmalarda faol ishlatilishiga ahamiyat berilgan.

Ikki jildli izohli lug'atda keltirilgan tibbiy terminlardan 15 tasi besh jildli kiritilmagan va natijada yangi kiritilgan 448 ta termin hisobiga umumiy 843 ta termin izohi keltirilgan. Mazkur lug'atda asosan bir so'zdan iborat sodd terminlar berilgan, umumiy miqdorda birikma terminlar soni faqat 32 tani tashkil etadi.

Sohaga oid maxsus lug'atlarda terminologik birliklarning 10 foiz atrofida qismi o'zbekcha terminlar xolos. O'zbekcha deyilayotgan terminlar ichiga aslida arabcha, forsha, hindcha asosga ega bo'lib, keyinchalik o'zbekchalashgan so'zlar ham kiradi. Shunga qaramay mualliflar jamoasi yutuqlaridan biri sifatida ta'kidlash lozimki, lug'atga kiritilgan jami tibbiy terminlarning 32,6 foizi o'zbekcha terminlardir. Ya'ni 843 ta tibbiy terminlardan 340 tasi sohaga oid tushunchalarning o'zbekcha nomlaridan iborat. Bu terminlar xalq tabobatida, xalq tilida ishlatiladigan kasalliklar, dorivor o'simlik va moddalar nomlari hisobiga shu miqdorni tashkil etgan. "Bular asorat (asorat II ning 2-ma'nosi), bavorir, bezgak, bepustlik, bitov, bod, buqok,, bo'jama, bo'g'ma II, vabo, gazak, govmijja, dabba, damlama, damqisma, dardisak, yorgoq, jarroh, zangila, zotiljam, isitma, istisqo, ichketar, ichqotish, kamqonlik, arash, kuydirgi, ko'kyo'tal, maymoqlik, mafosil, ma'jun, mechal, milkak, moxov, nazla, nafasqisma, nishtar, oqma, pilla II, rishta (2-ma'nosi), savdo, sakta, saramas, saraton (3-ma'nosi), sariq (4-ma'nosi), tashxis, temiratki, tepki, toshma, tutqanoq, uchuq, falaj, xasmol, xafaqon, chechak, shirinch, shol, qabziyat, qizamiq, qizilcha, qiltomoq, qorason, qoqshol, quyonchiq, hayz, huqna, ho'ppoz kabi terminlardir"[3].

Lug'atga anesteziya, anemiya, asfiksiya, balneoterapiya, gaymorit, gelioterapiya, gerontologiya, diatez, displaziya, immunologiya, katarakta, klimaks, leykoz, limfodenit, astit, meteorizm, mikroinsult, mikroxiirurgiya, morfinizm, narkomaniya, narkotiklar, neyroxirurgiya, palpatsiya, perkussiya, poliartrit, radioterapiya, reanimatsiya, revmokardit, rinit, reproduktiv salomatlik, skolioz, solyariy, stomatit, fimozi, fitoterapiya, fototerapiya, xolesistit, sirroz, sistit, evtanaziya, eksqumatsiya, elektroterapiya kabi yangi tibbiy terminlar ham kiritilgan, bu birliklarning o'sha davrda qo'llanishi faollashganligi hamda matbuot sahifalari va badiiy adabiyot namunalarida ishlatilayotganligi lug'at tuzuvchilar tomonidan inobatga olingan.

Quyida 2 tomli va 5 jildli O'TILda mavjud tibbiy terminlarning mazmunini, tuzilish va morfologik xususiyatlariga ko'ra statistik ma'lumotlar keltirildi:

5 jildli O'TILda tib. pometali terminlarning umumiy soni 279 ta.

2 tomli O'TILda med. pometali terminlarning umumiy soni 92 ta.

So'z turkumlari bo'yicha (5 jildli va 2 tomlida mos ravishda):

Ot so'z turkumiga oid tibbiy terminlar: 257 ta; 81 ta.

Sifat so'z turkumiga oid tibbiy terminlar: 10 ta; 9 ta.

Son so'z turkumiga oid tibbiy terminlar: mavjud emas.

Olmosh so'z turkumiga oid tibbiy terminlar: mavjud emas.

Ravish so'z turkumiga oid tibbiy terminlar: mavjud emas.

Fe'l so'z turkumiga oid tibbiy terminlar: 12 ta, shundan harakat nomi: 10 ta. 2 tomli O'TILda 2 ta, shundan harakat nomi: 1 ta.

2 va 5 jildli umumiy berilgan tibbiy terminlar soni 65 ta.

2 va 5 jildli lug'atning bir-birida takrorlanmagan terminlar soni:

– 5 jildli 204 ta.

– 2 tomlida 24 ta.

Ko'p ma'noli bo'lsa, barcha yoki 1tadan oshiq ma'nosi tibbiy bo'lganlari soni 5 jildli (7 ta): drenaj,

ordinatura, patologik, patologiya, reanimatsiya, tolerantik, xafaqon; 2 tomlida (3 ta): ordinatura, patologik, patologiya. Lekin bulardan patologik, patologiya, reanimatsiya kabi terminlarning tibbiyotga oid deb belgilangandan keyingi ma'nosida alohida ma'no uchun izoh berilsa ham, tib yoki med pometasi qo'llanilmagan. Mazmuniga ko'ra tibbiyotga oidligi bilinadigan terminlarga pomet berilmagani haqida izohli lug'atdan foydalanish qismida izoh keltirilgan.

Ko'p ma'noli so'zning biror ma'nosi tibbiy termin sifatida kelishi

5 jildlida: 71 ta;

2 tomlida: 25 ta.

Shundan, faqat bir ma'nosi tibbiy terminga oid bo'lgan birliklar soni

– 5 jildlida: 59 ta

– 2 tomlida: 23 ta.

Bosh ma'nosi tibbiy termin bo'lgan birliklar soni

– 5 jildlida: 22 ta

– 2 tomlida: 15 ta.

Bir ma'noli tibbiy terminlar soni (ma'nosi faqat tibbiy)

– 5 jildlida: 208 ta

– 2 tomlida: 67 ta.

Hosila (ko'chma) ma'nosi tibbiy bo'lgan terminlar soni

– 5 jildlida: 37 ta

– 2 tomlida: 8 ta.

O'z qatlam terminlar soni

– 5 jildlida: 33 ta. Shundan sof turkiy so'zlar: xirillash, qoqshol, qusish, qaltirama, o'sma, o'zgaruvchanlik, yara, qonsizlik, liqildoq, manqalanish, manqalik, suzak, ko'kyo'tal, ko'richak, karash, murtak, soqovlik, suvchechak, terlama, terlash, titrash, tutqanoq, tepki, yara, oraliq, oqma, bosqich, bichilish, buyurmoq, gul, yelikish, jonsizlantirmoq, issiqlik.

– 2 tomlida: 15 ta. Shundan sof turkiy so'zlar: bo'qoq, bo'g'ma, yopishish, karash, ko'kyo'tal, murtak, suzak, tepki, tosh, tutqanoq, shilpiq, o'sma, qaltirama, qonsizlik, qoqshol.

O'zlashgan qatlam terminlar soni

– 5 jildlida: 246 ta

– 2 tomlida: 77 ta.

Umumiste'mol qatlamga oid so'zlarning termin sifatida ishlatilishiga oid o'rinlar:

– 5 jildlida: 35 ta;

– 2 tomlida: 16 ta.

Eskirgan terminlar soni

– 5 jildlida: 1 ta (savdo);

– 2 tomlida: 2 ta (hilt, huqna).

Omonim so'zlarning tibbiy termin sifatida berilishi:

– 5 jildlida: 17 ta (asorat, yorg'oq, zaxm, boks, zangila, murtak, paysa, pilla, suzak, tepki, tik, tuxmak, shirincha, o'sma, qoqshol, depressiya, bodomcha, boylash, bo'g'ma);

– 2 tomlida: 11 ta.

Xulosa va takliflar. Ta'kidlash o'rinliki, ikki tomli va besh jildli O'TIL o'rtasidagi dastlabki farq tibbiyotga oid terminlarning leksik pomet sifatida belgilanishida ko'rinadi: tibbiy terminlar dastlabki lug'atda med. shaklida berilgan bo'lsa, besh jildli O'TILda tib. qilib belgilangan.

Bundan tashqari pometaga ega terminlarda yondosh sohaga oidlikni bildirish uchun ikki xil pomet birgalikda qo'llanganini kuzatish mumkin. Reaksiya, rentgen, abortiv, avrat, simpatik, tolerantik, tsitodiagnostika, toksinlar, nekroz, ekskumatsiya, izolyatsiya kabi terminlar shular jumlasidandir. Bu kabi terminlar uchun polifunksional birlik sifatida alohida belgi kiritish maqsadga muvofiq.

O'zbek tilining tibbiyot terminologiyasi alohida mikrotizim sifatida til sistemasida o'z o'miga ega. Ammo, izohli lug'atda berilgan terminlarni tanlash mezonlari yaqqol ko'zga tashlanmaydi. Minglab sohaga oid so'zlar ichidan aynan nega bu birliklar olinganligi asosli bo'lishi maqsadga muvofiq, bizningcha. Izohli lug'atga kiritilishi lozim bo'lgan terminlarga qo'llanilgan uslubiy belgilar ham standartlashtirilishi (masalan, pometaning qo'llanilishi har bir terminologik birlik uchun zarur bo'lishi) lozim. Qolaversa, statistik tahlil natijalari orqali tibbiyot terminologiyasida baynalmilal so'zshaklning milliy tildagi muqobili bilan aynan qo'llanilayotganligi, bu so'zlarning izohi berilganda ikkala so'z izohida har biri o'zaro sinonim sifatida qo'llanish holati kuzatiladi (suzak – tripper; traxoma – shilpiq; falaj – shol; tutqanoq – quyonchiq, epilepsiya; xafaqon – gipertoniya; shirzada – raxit; paratit – tepki; rak – saraton, o'sma). Fikrimizcha, tibbiy terminologik birliklarning termin hamda terminoidlik holati uchun muayyan chegara qo'yish lozim. Shuningdek, zamonaviy tibbiyot yo'nalishlari va davo usullaridan kelib chiqib to'ldirilishi zarur bo'lgan holatlar mavjud.

ADABIYOTLAR

1. Винокур Г.О. О некоторых явлениях словообразования в русской технической терминологии. / Труды МИФЛИ. Т.5. Сборник статей по языковедению. – М., 1939.
2. Madvaliyev A. Izohli lug'atda terminlarning leksikografik talqiniga doir. O'zbek tili va adabiyoti, 2009, 1-son.
3. Madvaliyev A. O'zbek terminologiyasi va leksikografiyasi masalalari. O'zbekiston milliy ensiklopediyasi. – Toshkent, 2017.
4. Малаховский Л.В. Специальные термины в общем словаре: принципы отбора и толкования. Проблематика определений терминов в словаре разных типов. – Л., 1976.
5. Mualliflar jamoasi. Shifokorga ko'makdosh: ruscha-o'zbekcha tibbiy atamalar so'zligi. – Toshkent, 1990.
6. Murodova M. Shifokorga yordamchi: ish yuritish va iqtisodiyot atamalar va so'z birikmalari (ruscha-o'zbekcha) lug'ati. – Toshkent, 1990.
7. Русча-ўзбекча медицина лугати. 1-жилд (Абазия-Мята). – Тошкент, 1962; 2-жилд (Наблюдение - Ящур). – Тошкент, 1970.
8. O'zbek tilining izohli lug'atini tuzish uchun qo'llanma. – Toshkent, 1965.
9. O'zbek tilining ko'p jildli izohli lug'atini tuzuvchilar uchun yo'riqnoma. – Toshkent, 2000.
10. Usmonxujayev A., Mahmud M., To'raxanova M., Hamroyev M. O'zbek xalq tabobati atamalarining izohli lug'ati. – Toshkent, 2005.
11. Usmonxo'jayev A., Najmiddinov O. M., Murodova M. Mo'jaz tibbiy lug'at: tibbiy atamalar ruscha-o'zbekcha lug'ati. – Toshkent, 1992.
12. Щерба Л.В. Опыт общей теории лексикографии. Щерба Л.В. Языковая система и речевая деятельность. 1974.
13. Якубова С.И., Тўлаганов Ф.Ж. Русча-латинча-ўзбекча медицина лугати. – Русско-латинско-узбекский медицинский

УДК:54:801.66(038)

Inomjon AZIMOV,
ToshDO'TAU dotsenti, f.f.n
E-mail: azimov@navoiy-uni.uz

SamDU professori, f.f.d. M.Abdiyev taqrizi asosida

“KIMYO ATAMALARI IZOHLI LUG‘ATI”NI TUZISHDA ATAMALARGA QO‘YILADIGAN TALABLAR

Annotatsiya

Maqolada kimyo terminlari izohli lug‘atini tuzishda kimyoviy jarayon, kimyoviy element hamda kimyoviy modda singarilarni ifodalash uchun qo‘yiladigan talablar xususida mulohaza yuritiladi.

Kalit so‘zlar: lug‘at, atama, kimyoviy jarayon, kimyoviy element, kimyoviy modda, dublet.

REQUIREMENTS FOR TERMS IN THE COMPILATION OF THE "EXPLANATORY DICTIONARY OF CHEMICAL TERMS"

Annotation

The article discusses the requirements for expressing chemical processes, chemical elements, and chemical substances when compiling an explanatory dictionary of chemical terms.

Key words: vocabulary, term, chemical process, chemical element, chemical substance, doublet

ТРЕБОВАНИЯ К ТЕРМИНАМ ПРИ СОСТАВЛЕНИИ «ТОЛКОВЫЙ СЛОВАРЬ ХИМИЧЕСКИХ ТЕРМИНОВ»

Аннотация

В статье рассматриваются требования к выражению химических процессов, химических элементов и химических веществ при составлении толкового словаря химических терминов.

Ключевые слова: Лексика, термин, химический процесс, химический элемент, химическое вещество, дублет.

Kirish. Jahon leksikografiyasi tajribasi shuni ko‘rsatadiki, lug‘at tuzish murakkab jarayon bo‘lib, unda muallif soha terminologiyasi bilan bir qatorda tilshunoslik imlo tamoyillaridan ham yaxshi xabardor bo‘lishni talab qiladi.

O‘zbek tilining davlat tili sifatidagi mavqeyi va nufuzini oshirish borasida bugungi kunda yechimini kutayotgan qator dolzarb muammolar mavjud. Jumladan, sohalarga oid terminlarni qo‘llashdagi har xilliklar, xususan, kimyo terminlarini qo‘llashdagi chalkashliklarni bartaraf etish sohaning yagona terminlar tizimi asosida shakllangan izohli lug‘atlar tuzish va ulardan foydalanishning zamonaviy va qulay usullarini ishlab chiqish kechiktirib bo‘lmaydigan vazifalardan biridir.

Mamlakatimiz iqtisodiyotining asosiy ustunlaridan biri bo‘lgan kimyo sanoatining jadal rivojlanishi barobarida soha terminologiyasi ham yangi terminlar hisobiga boyib bormoqda. Yangi terminlarning kirib kelishi, hozirgi paytgacha qadar kimyo sohasi va texnologiyasiga oid ilmiy-texnik hujjatlar, reglamentlar, yo‘riqnoma va standartlarning rus tilida ekanligi va ularni davlat tilida ifodalash zarurati soha terminlarining yagona birligi va davlat tilidagi izohini yaratishni taqozo etmoqda. Kimyo terminlarining izohli lug‘atini yaratish sohaga oid terminlarning bir xil variantda qo‘llash, izohini tushuntirish, chalkashliklarning oldini olish va qolaversa, o‘zbek tilining lug‘at boyligini oshirishga xizmat qiladi.

Tahlil va natijalar. So‘z va termin tanlash har qanday lug‘atchilik muammolarining markazida turadi. Odatda, lug‘at esa tabiiy til leksikasidan orqada yuradi. Buning tashqi va ichki omili sifatida lug‘atlarning tashqi jihatdan cheklanganlik hamda ichki jihatdan o‘zini cheklash xususiyatini ko‘rsatish mumkin. Adabiy nutq, eskirgan qatlam va zamonaviy qatlam,

faol qatlam va nafaol qatlam, apellyativ qatlam va terminologik qatlam orasidagi chegara aniq emas: tilning uzluksizligi bunday chegara paydo bo‘lishiga to‘sqinlik qiladi.

Dunyo taraqqiyotining zamonaviy davri ulkan axborot oqimlari, shu jumladan, tillardagi jiddiy va tez o‘zgarishlar bilan tavsiflanadi. Xalqaro muloqotning zamonaviy sharoitida tarjima matnining predmet sohasi haqida tasavvurga ega bo‘lish, yuqori ixtisoslashgan terminlarni izlash ko‘nikmalarini yaxshi bilish zarur. Ilmiy va texnik matnlarni tarjima qilish ustida ishlayotganda, ikki tilli terminologik lug‘atlarni yuritish foydali bo‘lishi mumkin, bu esa ko‘plab xorijiy professional terminologiyani o‘rganishga yordam beradi. Shuni ta’kidlash kerakki, lug‘atlarni loyihalashda haligacha ularni tayyorlash va formatlashning standartlashtirilgan qoidalari mavjud emas, bu esa lug‘atlarni tayyorlash va formatlash usullarida birlikning yo‘qligiga sabab bo‘lib kelmoqda. S.V.Grinev maqolasida qayd etilishicha, leksikografiya amaliyotidagi bunday holatning sabablaridan biri tegishli nazariy qoidalar yetarlicha ishlab chiqilmaganligi, lug‘at tuzilishini tanlash va asoslashning umume’tirof etilgan mezonlarining yo‘qligi, lug‘atga kiritish uchun maxsus so‘z tanlash va loyihalash tamoyillarining noaniqligi haqida keltirilgan [1].

M.Xlibovanning maqolasida ikki tilli terminologik lug‘atlarni tuzish xususiyatlari, ularni loyihalash mezonlari va tamoyillari, shuningdek, terminologik birliklarning lug‘atda ifodalanish shakllarini ochib berilgan. Uning qayd etilishicha, terminologik lug‘atlar bu bilim yoki faoliyatning bir yoki bir nechta maxsus sohalari terminologiyasini o‘z ichiga olgan o‘quv vazifalari terminologiyasi uchun asosiy terminologik lug‘atlar hisoblanadi. Xorijiy kasbiy leksikografik manbalarni o‘rganish natijasida chet tilini o‘qitish jarayonida ikki tilli o‘quv terminologik minimumlarining o‘rni juda katta [2].

V.V.Dubichinskiy terminni terminologik lug'atga kiritish mezonlarini shunday nazarda tutadi: 1)mutaxassislik bo'yicha matnlarda ushbu terminidan foydalanish chastotasi; 2)ushbu terminologik tizim uchun uning qiymati; 3)berilgan subtilning muayyan kontekstlarida terminning dolzarbligi [3].

R.Y.Kobrinning fikricha, asosiy mezonlarga turg'unlik, terminning foydaliligi, chastotasi, semantik yaxlitligi kiradi [4]. P.N.Denisov esa lug'atga kiritish uchun maxsus lug'atni tanlashning eng muhim mezonini sifatida me'yoriylilikni, lug'atning qat'iy sinxronligini, foydalanuvchining individual xarakteriga, mavzularning ma'lum doirasiga va o'qitishning maqsadga muvofiqligini ta'kidlaydi [5]. Lug'at ustida ishlashning murakkab bosqichi - leksik birlik haqidagi asosiy ma'lumotlarni o'z ichiga olgan tilda ekvivalent, ta'rifni tanlash jarayoni. Ta'rifning birinchi elementi asosiy so'z, ibora yoki jumlaning haqiqiy tarjimasidir.

Barcha terminologik birliklar ma'noning umumiy tarkibiy qismiga ko'ra bo'limlarga to'planadi va ular ko'pincha umumiy munosabatlar bilan bog'liq bo'lgan ma'lum bir tushuncha atrofida guruhlanadi. Terminologik lug'atda leksik-semantik guruhlardagi o'zak (dominant) va periferiyani ajratib ko'rsatgan holda, terminologik lug'atni boyitish yo'llari, uning so'z yasovchi bo'g'inlari va gaplarning sintaktik qurilish tamoyillari ko'rsatilgan. Masalan,

absorb [əb'sob] singdirish, shimib olish, amortizatsiya qilish;

absorbing singdiruvchi, amortizatsiya qilish;

absorbability singdiruvchanlik, tortuvchanlik;

absorbable so'rilish, so'rilgan;

absorption yutilish, singdirish, shimirish, tortuvchan

ink absorption siyohni singdirish

water absorption suvning singishi.

Kimyo terminlarining izohli lug'atini tuzishda quyidagi talablarni e'tiborga olish zarur deb hisobladik:

Kimyoviy jarayonlari bilan bog'liq terminlarga xos talab. Bunda kimyoviy jarayonning umumiy tavsifi, xarakteri, ma'lum uslubga oidligi to'g'risidagi ma'lumot berilishi lozim. Masalan,

DEGIDROGENIZATSIYA – Modda molekulasini tarkibidan vodorodning chiqarilishi, ya'ni gidrogenizatsiyaga teskari jarayon hisoblanadi, masalan, siklogeksandan vodorod ajralib chiqqanda benzol hosil bo'lishi: $C_6H_{12} = C_6H_6 + 3H_2$; $C_2H_4O + H_2$, bu degidrogenizatsiyadir.

ELEKTROFIL BIRIKISH – Dastlabki bosqichda hujum elektrofil tomonidan amalga oshiriladigan qo'shilish reaksiyalari, musbat zaryadlangan yoki elektronlar yetishmasligi bo'lgan zarracha. Organik kimyoda eng keng tarqalgan hujum qiluvchi elektrofil zarracha H^+ protonidir.

Kimyoviy elementlar qo'llanishiga bo'lgan talab. Bunda elementning umumiy tavsifi, tarixi, davriy sistemadagi joylashuvi, xossalari, asosiy ko'rsatkichlari ifodalanishi kerak. Masalan,

AKTINIY – Ac, davriy sistemaning III–guruh elementi, tartib raqami 89, radioaktiv, atom massasi 227, tsuyuq. 1047oC; yarim yemirilish davri 20 yil. Aktiniy 1899 - yilda A. Debir tomonidan uran smolasini qayta ishlash chiqindilaridan topilgan, undan poloniy va radiy ajratilgan.

BARIY – D.I.Mendeleyev davriy tizimining oltinchi davri II guruh kimyoviy elementi, ishqoriy yer metallariga

tegishli, belgisi – Ba, atom nomeri 56, molyar massasi – 137,36. Bary 1774– yilda topilgan; kumushdek oq metall, tsuyuq. 850 Co; bariyning suvda eridigan tuzlari nihoyatda zaharli.

Kimyoviy modda nomlari ifodalanishiga doir talab. Bunda kimyoviy moddaning nomi, formulasi, tuzilishi, xossalari, olinish usullari, ishlatilish sohalari izohlanishi kerak bo'ladi. Masalan,

ASPIRIN – $C_9H_8O_4$, atsetil salisil kislotadir, tuzilishi: oq, yaltiroq kristalik modda, tsuyuq.135o; tibbiyotda og'riqni qoldiruvchi va isitmani pasaytiruvchi dori sifatida ishlatiladi.

DIXLORBENZOL – $C_6H_4Cl_2$ –o–dixlorbenzol; tsuyuq.17,5°C, tqayn. 180–183°C, spirt va suvda eriydi, suvda erimaydi; m– dixlorbenzol; tsuyuq. 24,4°C, tqayn.172°C, spirtida, efirda va benzolda eriydi, suvda erimaydi; p– dixlorbenzol; tsuyuq. 53°C, tqayn. 174°C, spirtida yaxshi eriydi, efirda, xloroformda, oltingugurt, sulfida va benzolda eriydi, suvda erimaydi. P–dixlorbenzol qishloq xo'jalik zararkunandalariga qarshi kurashda ishlatiladi.

4. Kimyo terminlarini qo'llashda dubletlik masalasiga e'tibor berish talabi.

Garchi soha terminologiyasida terminlar aniqligiga talab va ehtiyoj bo'lishiga qaramay, hamon ularning ma'nodoshi sifatida dubletlarni qo'llanish holatlari uchrab turadi. Bu jarayon kimyo terminologiyasiga ham xos bo'lib, asosan arab, fors, rus va Yevropa tillaridan o'zlashgan terminlarni qo'llash orqali namoyon bo'ladi.

ELEKTRKIMYO\ ELEKTROKIMIYA- Elektr va kimyoviy jarayonlar o'rtasidagi bog'liqlik bilan shug'ullanadigan elektr- kimyo bo'limi.

OLMOS\ALMAZ Modul uglerodning allotropik shakl o'zgarishi bo'lgan oddiy eng qattiq moddadir, ammo olmos mo'rt bo'ladi, nurlarni kuchli darajada sindiradi, kimyoviy jihatdan nihoyatda inert, elektr tokini o'tkazmaydi, issiqlikni yomon o'tkazadi, rangsiz va tiniq olmos tabiatda kam uchraydi, ko'pincha, olmosga alyuminiy, kalsiy, kremiy, magniy aralashganligi uchun u turli ranglarda bo'ladi, zichligi 3,4701 dan 3,5585gacha.

OMIL\ FAKTOR- Har qanday jarayonning sababi, harakatlantiruvchi kuchi bo'lib, uning xarakterini yoki individual xususiyatlarini belgilaydi, kimyoviy omil - bu turli xil zararli moddalar: bug'lar, gazlar, suyuqliklar, aerozollar, birikmalar, aralashmalar, ular inson tanasi bilan aloqa qilganda kimyoviy kuyishlar, kasalliklar yoki sog'liqning buzilishiga olib kelishi mumkin.

Aslida kimyo, olmos, omil singari terminlar aslan arab tiliga xos bo'lib, o'zbek tiliga qadimda zamonlarda o'zlashgan bo'lsa-da, keyinchalik siyosiy jarayonlar tufayli Yevropa tillari orqali fonetik o'zgarishlar bilan yoki g'arb tillariga xos dubletlari bilan qayta ilmiy muomalaga kiritildi.

Xulosa. Soha terminlarini g'arb tillariga xos talaffuz va shaklda emas, asl holatiga, ya'ni o'zbek tili talaffuzi me'yorlariga muvofiq qo'llash maqsadga muvofiqdir. Bu esa kimyo terminlarining standartlashtirilgan, ya'ni ma'lum bir qolipga solingan terminologiyasini yaratishni taqozo etadi. Masala yechimi esa kimyo terminlarining izohli lug'atini tuzishda yuqoridagi talablarga amal qilinganda, terminlarning izohi sifatida keltirilgan ma'lumotlar shakli, mazmuni va hajmi bir xil me'yorda keltirilgan holatda qo'llashini ta'minlash orqali hal bo'lishi mumkin.

ADABIYOTLAR

1. Саид-Носирова З., Деркунская Т. Химиядан кискача изоҳли русча-ўзбекча луғат. – Т., 1954. – 649 б.
2. Аҳмедов К.С. Кимё атамаларининг русча-ўзбекча кискача луғати. Монография. – Т., Фан, 1993.
3. Дўстмуродов Д. Кимё атамалари луғати. – Т.: Ўзбекистон, 2003.
4. Гринёв С.В. Введение в терминологическую лексикографию. М., 1986. – 102 с.
5. Дубичинский В.В. Лексикография русского языка: учеб. пособие. М.: Наука: Флинта, 2009. – 432 с.
6. Денисов П.Н. Типология учебных словарей //Проблемы учебной лексикографии. Изд-во МГУ, 1977. – 211 с.

-
7. Экспериментальное исследование терминологичности элементов текста / Р.Ю. Кобрин, М.Л. Бычкова [и др.] // Научно-техническая информация. М., 1979.
 8. Денисов П.Н. Очерки по русской лексикологии и учебной лексикографии. М.: МГУ, 1974. – 256 с.

UDK: 821.512.133.374

Shahlo AKBAROVA,
FarDU o'qituvchisi
E-mail: acharlotte18@yahoo.fr

O'zDJTU professori, f.f.d. J.A. Yoqubov taqrizi asosida

BADIIY ASAR RETSEPSIYASI – ADABIYOTSHUNOSLIKNING DOLZARB MUAMMOSI

Annotatsiya

Mazkur maqolada zamonaviy filologik aspektlardan biri – madaniyatlararo muloqotda retsepsiya hodisasi yoritilgan. Retsepsiyaning filologik, psixologik va falsafiy talqinlari ko'rib chiqilgan. Jahon adabiyotshunosligida badiiy retsepsiya masalalari yuzasidan bir qator olimlarning nazariy qarashlari va konsepsiyalari atroflicha o'rganilgan hamda muqoyasa qilingan.

Kalit so'zlar: Madaniyatlararo muloqot, retseptor, badiiy retsepsiya, talqin, ta'sir, madaniyatshunoslik, retsepsivestetika, badiiy idrok.

РЕЦЕПЦИЯ ХУДОЖЕСТВЕННОГО ПРОИЗВЕДЕНИЯ - ВАЖНАЯ ПРОБЛЕМА ЛИТЕРАТУРЫ

Аннотация

В данной статье рассматривается один из современных филологических аспектов - феномен рецепции в межкультурной коммуникации. Рассмотрены филологические, психологические и философские интерпретации рецепции. Всесторонне изучены и сопоставлены теоретические взгляды и концепции ряда ученых по вопросам художественной рецепции в мировом литературоведении.

Ключевые слова: Межкультурная коммуникация, рецептор, художественная рецепция, интерпретация, влияние, культурология, рецептивная эстетика, художественное восприятие.

RECEPTION OF ARTISTIC WORKS IS AN IMPORTANT PROBLEM OF LITERATURE

Annotation

This article describes one of the modern philological aspects - the phenomenon of reception in intercultural communication. Philological, psychological and philosophical interpretations of reception are considered. The theoretical views and concepts of a number of scientists regarding the issues of artistic reception in world literary studies have been thoroughly studied and compared.

Key words: Intercultural communication, receptor, artistic reception, interpretation, influence, cultural studies, receptive aesthetics, artistic perception.

Kirish. Bugungi kunda globallashuv ta'sirida filologiyada madaniyatlararo muloqot masalalari har doimigidan ham ko'proq dolzarblik kasb etmoqda. Bu o'rinda badiiy adabiyotdagi retsepsiya masalalari alohida ahamiyatga ega.

Avvalo termin izohiga to'xtaladigan bo'lsak, "retsepsiya" so'zi lotin tilidan olinga bo'lib, "receptio – qabul qilish" [1] degan ma'noni anglatadi. "Retsepsiya" atamasi ilm-fanning turli sohalarida - tibbiyot, fiziologiya, informatika, madaniyatshunoslik hamda huquqshunoslikda uchraydi. Tabiiyki, har bir fan sohasi atamaga nisbatan yondashuvda o'z nuqtai nazari va obyekt xarakteridan kelib chiqadi. Buning natijasida shaklan bir ko'rinishga ega bo'lgan ushbu atama turli fan sohalarida turlicha ma'no kasb etadi.

Gumanitar bilimlar sohasida "retsepsiya" tushunchasi [2] to'laqonli ijtimoiy-madaniy muhitda vujudga kelgan barcha madaniy va ijtimoiy shakllarni qabul qilish, idrok etish, o'zlashtirish va moslashishni o'z ichiga oladi.

Psixologiyada esa retsepsiya, obyekt yoki hodisani hissiy organlarga bevosita ta'siri bilan birga bir butunlik sifatida aks ettirishdan iborat aqliy jarayonni anglatadi. O'qish jarayonida idrok qilish ko'zning vizual retseptorlari orqali olingan ma'lumotlarni qabul qilish va o'zgartirishning murakkab jarayonini belgilaydigan aqliy funksiyalardan biridir. Fiziologiyada esa retseptorlar (lot. receptor – qabul qiluvchi) – tashqaridan yoki organizmning ichki muhitidan turli ta'sirotlarni qabul qilib va uni nerv impulslariga aylantirib, markaziy nerv sistemasiga o'tkazib beradigan sezuvchi nerv tolalarining uchlari yoki maxsus hujayralardir.

Keltirilgan ta'riflar asosida mazmunan keng qamrovli bo'lgan bu atama bizni o'rab turgan muhitning barcha sohalariga dahldor tushuncha ekanini anglash mumkin. Demak, retsepsiya tafakkur orqali atrofimizdagi voqea-hodisalarning yoki narsalarning o'ziga xos xususiyatlarini talqin qilishga, ular yuzasidan bahs – munozara o'rnatishga va turli xil munosabatlarni ifodalash va anglashga yordam beradi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Badiiy adabiyotni idrok etish juda katta kuch talab qiladigan faoliyatdir, unga bevosita idrok etish, asarning g'oyaviy mazmuni, uni estetik baholash va ular natijasida retsepiyent (qabul qiluvchi) shaxsiga badiiy adabiyotning ta'siri haqida o'ylash kiradi. Shu ma'noda retsepsiyaning idrokning bir shakli deb aytish mumkin. Bu fikrni mashhur nemis faylasufi hamda yozuvchisi Iogann Volfgang fon Gyotening quyidagi fikrlari bilan asoslash mumkin [3]. Binobarin, Gyote adabiyot va uning idroki haqidagi mulohazalarida, badiiy idrokning uch turini ajratib ko'rsatdi:

1. Go'zallikdan fikr yuritmasdan zavqlanish
2. Zavqlanmasdan muhokama qilish
3. Zavqlanib muhokama qilish va fikr yuritib zavqlanish.

Gyotening fikriga ko'ra, badiiy idrokning so'nggi turiga qodir bo'lganlar, badiiy fikrlashning barcha boyliklarini o'zlashtira oladilar. Gyotening fikrlariga asoslangan holda shuni aytish mumkinki, bugungi kunda nafaqat adabiyotshunoslar, balki oddiy kitobxonlar ham faqat bo'sh vaqtlarini sermazmun o'tkazish uchun emas, balki bu asar voqealari va personajlari haqidagi taasurotlaridan estetik zavq

olish bilan birga asarda mavjud muammolarni nozik tuyg'ular bilan hal qilish, ular yuzasidan fikr yuritish va shu yo'sinda o'z dunyoqarashlarini kengaytirish uchun badiiy asarlar mutolaasi bilan shug'ullanib kelmoqdalar.

Adabiyotshunoslikda polshalik faylasuf va adabiyotshunos Roman Ingardin (1893-1970) retsepsiyasini estetikaning asoschisi hisoblanadi. U o'z tadqiqotlarida matn- o'quvchi- asar munosabatlarini ko'rib chiqish bilan birga "aktuallashtirish", "konkretlashtirish", "kommunikativ noaniqlik" va "estetik tajriba" [4] kabi asosiy tushunchalarni izohlashga harakat qilgan. Olim metaforaga asoslangan holda o'quvchini vaziyat, matnni esa mazmun deya ataydi. Ingarden majoziy ma'noda o'quvchiga "g'ilo", matnga esa "shu g'ilofda joylanishi nazarda tutilgan va unda mavjud bo'lgan narsa" deya ta'rif bergan. Chunki har bir kitobxon asar mutolaasidan o'ziga kerakli, g'oya, tushuncha va zavqni oladi. Bundan kelib chiqadiki, Roman Ingarden o'quvchiga "g'ilo" va matnga shu g'ilof ichidagi narsalar deb bergan ta'rif nihoyatda o'rinli bo'lgan. Shu bilan birga u matnni turlicha talqin qilish imkoniyati masalasiga e'tibor qaratadi va buni "o'quvchining retseptiv va konstruktiv" faoliyati bilan bog'laydi. Ingardenning g'oyalari, retsepsiv nazariyaning asosiy tushunchalarini shakllantirgan maktabning keyingi vakillari, jumladan tarixchi va adabiyotshunos Xans-Robert Yaus hamda professor Volfgan Izer tomonidan qayta ko'rib chiqilgan va qayta ishlangan.

H. R. Yausning asosiy konsepsiyasi "kutish ufqi" (gorizont ojidaniy) atamasi bo'lib, muallifning jamiyatga munosabatini hamda o'quvchining asarga munosabatini belgilaydigan estetik, ijtimoiy-siyosiy, psixologik va boshqa ba'zi tushunchalar majmuasini bildiradi.

Shu o'rinda olim nazariya va germeneytikani birlashtiradi va adabiyotning tarixiylikiga uch jihatdan e'tibor qaratadi: 1) diaxroniya - vaqt o'tishi bilan adabiy asarlarni qabul qilish; 2) sinxronizatsiya - adabiyotning hozirgi vaqtidagi tizimi va sinxron tizimlar ketma-ketligi; 3) adabiyotning ichki evolyutsiyasi bilan tarixning aloqasi. Olim fikricha "O'tmishda yaratilgan va idrok etilgan asar ufqini qayta qurish" berilgan matn retsepsiyasini qabul qilish tarixini tiklashga va uni adabiyot evolyutsiyasining tarixiy jarayoniga moslashtirishga yordam beradi [5]. Natijada, asar qiymati va ma'nosi faol, o'zgaruvchan va qayta ko'rib idrok qilinadigan, tarixiy jihatdan kashf etilgan hodisa sifatida o'rganila boshlaydi. Ushakov lug'atida [6] (1935-1940) ham "retsepsiya"ga aynan Yaus fikriga mos quyidagicha ta'rif berilgan: "retsepsiya - ma'lum bir jamiyat tomonidan boshqa ijtimoiy muhitda vujudga kelgan sotsiologik va madaniy shakllarni o'zlashtirishi va moslashishi. Yaus fikrlaridan kelib chiqib, "kutish ufqi" ning boshida asar muallifi va ohirida esa kitobxon turibdi deb tasavvur qilsak, adib yaratgan ufqni topib borish uchun bosilgan yo'l bu - retsepsiya.

Bundan tashqari, V.Izer "nazarda tutilgan o'quvchi" toifasidan foydalanadi. "Xom materiallar bilan ishlash, ya'ni yangi yozilgan, ammo hali o'qilmagan va shuning uchun hali to'liq mavjud bo'lmagan matn, o'quvchi taxminlarini keltirib chiqarishi, stereotip idrokni ongsiz ravishda faollashtirishi va ko'plab omillarga bo'ysunishi mumkin, masalan, haqiqiy psixo-emotsional holat, atrofdagi stimullar, charchoq darajasi, milliylik uning idrokiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi" [7] degan fikrlarni aynan Izer ochib bergan. Uning nazariyasi matnning ko'p sonli ma'nolarini ochib berishga qaratilgan edi.

Tadqiqot metodologiyasi. Badiiy asar retsepsiyasi yuzasidan barcha o'rganib chiqilgan nazariyalar va olimlar fikrlaridan kelib chiqib shuni aytishimiz mumkinki, badiiy asar retsepsiyasi ham yaxlit va shu bilan birga juda qiyin jarayon ekanligini ta'kidlash mumkin. Demak, retsepsiya jarayonida quyidagi jihat ajralib turadi: asarni bevosita retsepsiyasi, asar obrazlari va ularning boshdan kechirgan voqealar rivoji, asarning g'oyaviy mazmunini tushunish,

estetik baholash. Shunday qilib, badiiy asar retsepsiyasini uch bosqichga ajratishimiz mumkin:

Birinchi bosqich - bu asar retsepsiyasi, ya'ni asar obrazlari va ularning boshdan kechirgan voqealar rivojini qabul qilish va tushunish. Ushbu bosqichda tasavvur qilish jarayoni yetakchi. Agar o'quvchining tasavvur kuchi rivojlanmagan bo'lsa yoki u umuman tasavvurga ega bo'lmasa badiiy matnni idrok etish to'laqonli amalga oshmaydi.

Ikkinchi bosqich - asarning g'oyaviy mazmunini anglash. G'oyani to'liq tushunish butun asarni to'liq o'qib bo'lgandan keyingina mumkin bo'ladi. Idrok etishning ushbu bosqichida fikrlash jarayoni yetakchi bo'ladi, ammo u kitobxonning o'qish jarayonidagi hissoylariga tayanganligi tufayli, asarga bo'lgan hissiy munosabat chuqurlashadi.

Adabiyotda idrok etishning uchinchi bosqichi - badiiy asarning kitobxon shaxsiga ta'siri. Badiiy asar mutolaasini tugatgan kitobxonga asarning qaysi tomonlari manzur bo'lganligi va asarning unga ta'siri nazarda tutiladi. Muallif tasvirlagan badiiy manzara bilan o'quvchi tomonidan idrok etilgan badiiy manzara hamisha ham adib istaganidey bo'lavermaydi, ba'zan o'quvchi adib mutlaqo ko'zda tutmagan, xayolga keltirmagan, muallifning qarashlariga zid, ammo hayot haqiqati oldida to'g'ri bo'lgan badiiy xulosaga kelishi mumkin.

Tahlil va natijalar. Demak, badiiy asarni o'qish jarayonida o'quvchi uning uchta qatlamini yengib o'tishi kerak: til qatlami, faktlar qatlami va g'oyalar qatlami. Matnga to'la kirishish, uni his eta olish o'quvchidan yuqori darajadagi o'qish qobiliyatlari vama'daniyatini talab qiladi. Faqat shu shart asosida asar boshqa odamlar tomonidan o'qiladi. Shu o'rinda buyuk yunon faylasufi Arastu fikrlarini keltirish joiz deb hisoblaymiz: "Aslida asar shunday yozilishi kerakki, u sahnada ko'rilmaganida ham bo'lib o'tadigan voqeani tinglovchi har bir kishi xuddi Edip haqidagi rivoyatni tinglaganday, hodisalarning o'sib borishi davomida g'am chekuvchiga nisbatan hamdard bo'lsin va vujudi jivirlab seskansin" [8]. Atoqli o'zbek adibi Abdulla Qahhor ham bu borada quyidagi gaplarni aytib o'tgan: "Yozuvchi o'zi his qilmagan narsa haqida yozsa, buni o'qigan o'quvchi ham hech narsani his qilolmaydi. Demak, kuydirish uchun kuyish, ardoqlash uchun ardoqlanish shart. Xis qilinmasdan yozilgan narsa qog'ozdan qilingan gulga o'hshaydi" [9]. Badiiy obrazlarni o'quvchi o'z tajribasi asosida o'qiyotganda qayta yaratadi. Agar o'quvchida bunday tajriba bo'lmasa yoki u yetarli bo'lmasa, demak, u tasavvurni anglashning dastlabki tajribasini, ehtimol hali aniq emas, balki o'zining, birinchi va juda yorqin tajribasini oladi. Shuning uchun badiiy obraz o'quvchining shaxsiyatiga ta'sir qiladi, juda kuchli tuyg'ularni uyg'otadi. Muallif tomonidan yaratilgan bir xil asar, turli xil hududiy joylarda, turli yoshdagilar, millatlar, bilim darajasi va dunyoqarashlari bir-biridan farqlanadigan odamlar, matnni turlicha qabul qilishi mumkinligini ham alohida ta'kidlab o'tishimiz kerak. V.S.Hekspiring "Otello" fojiasi namoyishi paytida sodda bir tomoshabin haddan tashqari faolligi va bolalarcha retsepsiyasining kuchliligidan, asar voqesidan shunchalik ta'sirlanadiki, Yagoning hiyla-nayrangidan g'azablanib, sahnaga sakrab chiqadi, Yagoni, aniqrog'i, rol ijro etayotgan aktyorni o'ldiradi. O'ziga kelib qilgan ishlarini anglagach, o'z joniga qasd qiladi. Afsonada aytilishicha, rol ijro etgan aktyor va tomoshabin birga dafn etilgan va yodgorlikka: "Eng yaxshi aktyor va eng yaxshi tomoshabin" [10] deb yozib qo'yilgan.

Muallif tomonidan yaratilgan bir xil asar, turli xil hududiy joylarda, turli yoshdagilar, millatlar, bilim darajasi va dunyoqarashlari bir-biridan farqlanadigan odamlar matnni turlicha qabul qilishi mumkinligini ham alohida ta'kidlab o'tishimiz kerak. Shuning uchun ham, yozilgan asarlarni retsepsiyentlar tomonidan bir-biriga qarama-qarshi baholash

varianti ham mavjud. Bu jarayonning murakkab va nozik jihatlari o'rganish madaniyatlararo muloqotda muhim ahamiyat kasb etib, tilshunoslik va adabiyotshunoslik fanlari rivojiga munosib hissa qo'shadi.

Xulosa va takliflar. Shunday qilib, retsepsiya yuzasidan berilgan ta'riflarga asoslanib, ko'ra, quyidagi xulosaga kelish mumkin: retsepsiya yoki badiiy qabul qilish - bu idrok etish va anglash (o'qish, tajriba, ko'rish, anglash)

asosida qayta yaratishdir. Badiiy retsepsiya o'quvchi va tomoshabinni, buyuk adiblar bilan muloqot qilishga undaydi. Ularning asarlarida mujassam etilgan hayotga bo'lgan munosabatlari tajribasi, ularning dunyoqarashi, dunyo haqidagi tushunchalari badiiy idrok bilan tomoshabin ongiga ko'chiriladi va u yoki bu darajada mazkur ong mazmuni va uning voqelikka munosabati uchun ko'rsatmalarga aylanadi.

ADABIYOTLAR

1. Pasquier D. Les travaux sur la réception. Introduction, Paris. 1997. – P. 735-747.
2. Левакин Н.Н. – Художественная рецепция как литературоведческое понятие (к вопросу понимания термина) //Пензен.: Известия. 2012. № 27. . – С. 308–310. 2
3. Боров Ю. Б. Эстетика: Учебник / Ю. Б. Боров. — М.: Высшая школа, 2002. — 511 с
4. Ingarden R. Szkice z filozofii literatury. –Lodz, 1947
5. Jauss Hans Robert. Toward an Aesthetic of Reception. Trans. Timothy Bahti. Minneapolis: U of Minnesota P, 1982.
6. Толковый словарь русского языка / Под ред. Д.Н. Ушакова. – М.: Гос. ин-т «Сов.энцикл.»: ОГИЗ: Гос. изд-во иностр. и нац. слов, 1935–1940. – Т. 3. – С. 1351.
7. Изер В. Рецептивная эстетика. Герменевтика и переводимость. Вып. 6. М: Независимая академия эстетики и свободных искусств, 1999.
8. Arastu. Axloqi Kabir,. Toshkent.,2018. 95-бет
9. Arastu. Axloqi Kabir,. Toshkent., 2018 . — Б. 94
10. Marie-France Morin et Réal Bergeron. Comprendre, interpréter, réagir et apprécier des oeuvres littéraires. Québec français. Numéro 143, 2006 . — P.56

UDK:811.1

Mahliyo ALIYEVA,
O'zbekiston Milliy universiteti tayanch doktoranti
E-mail: mahishka1995@mail.ru

Filol.f.d. N.A. Sadullayeva taqrizi asosida

CONCEPT OF DISCOURSE AND APPLICATION OF ITS THEORETICAL PROBLEMS

Annotation

For several centuries, issues of language and speech have been discussed and different views have been put forward. In the philology of the modern world, the concepts of discourse and mediallynguistics are being researched by several scientists. However, views and opinions about the discus have not come to an end, even if they are being polished in new ways. This situation means that there is still a lot of work to be done on this work, no doubt. Today, within the scope of our topic, we will discuss the concept of discourse and its application of theoretical problems, and we will try to open up the issues of media discourse at least a little by researching and presenting our views.

Key words: Discourse, types of discourse, media discourse, discursive analysis, expert discourse typology, discourse aggregator, discourse text, text, speech, communication.

ПОНЯТИЕ ДИСКУРСА И ПРИМЕНЕНИЕ ЕЕ ТЕОРЕТИЧЕСКИХ ПРОБЛЕМ

Аннотация

На протяжении нескольких столетий обсуждались вопросы языка и речи и высказывались разные точки зрения. В филологии современного мира понятия дискурс и медиалингвистика исследуются рядом ученых. Однако взгляды и мнения о дискурсе не иссякают, даже если они и полируются по-новому. Такая ситуация означает, что в этой работе, несомненно, предстоит еще много работы. Сегодня в рамках нашей темы мы обсудим понятие дискурса и его приложение к теоретическим проблемам, а также попытаемся хоть немного раскрыть вопросы медиадискурса, исследуя и излагая свои взгляды.

Ключевые слова: Дискурс, виды дискурса, медиадискурс, дискурсивный анализ, типология экспертного дискурса, агрегатор дискурса, текст дискурса, текст, речь, коммуникация.

DISKURS TUSHUNCHASI VA MUAMMOLARINING TADBIQ ETILISHI

Annotatsiya

Mana bir necha asrdan buyon til va nutq masalalari o'rtaga tashlanib, turli qarashlar ilgari surilib kelmoqda. Zamonaviy dunyo filologiyasida esa diskurs va mediallyngvistika tushunchalari bir qancha olimlar tomonidan tatqiq etilib kelinmoqda. Biroq diskusga nisbatan qarash va fikrlar yangidan-yangi qirralarda sayqallanayotgan bo'lsa ham oxiriga yetgani yo'q. Bu holat esa bu ish ustida hali ko'plab ishlar amalga oshirilishi kerakligini anglatadi, shubhasiz. Bugun biz mavzuimiz doirasida diskurs tushunchasi va uni nazariy muammolarining tadbiq etilishi to'g'risida to'xtalib o'tib, izlanish-u o'z qarashlarimizni taqdim etish orqali mediadiskurs masalalarini biroz bo'lsa ham ochib berishga harakat qilamiz.

Kalit so'zlar: Diskurs, diskurs turlari, mediadiskurs, diskursiv tahlil, ekspert diskurs tipologiyasi, diskurs agrigatori, diskurs matn, matn, nutq, muloqot.

Kirish. Bugungi kunda keng jamoatchilik tomonidan tilga olinib kelinayotgan mediadiskurs media-matn, ya'ni ommaviy axborot vositalarining tili, matni o'rtaga tashlanib keng ko'lamda talqin etilib kelinmoqda. Bu esa, nafaqat o'zbek, balki jahondagi lingvistik tadqiqotlarining dolzarb masalalaridan biri - mediadiskursning ma'lum yo'nalish sifatidagi tasnifi muammosi har bir narsada e'tiborli tilshunos olimlar tomonidan ko'rib chiqilishiga turtki bo'lmoqda.[1]

Biz hozircha media va mediadiskurs masalalarini ortga qo'yib izlanishlarimizda diskurs tushunchasi va uning nazariy masalalarining o'rganilish darajasiga to'xtalib o'tamiz. Umuman olganda, diskurs tushunchasi kognitiv-diskurs paradigmasining asosiy tushunchalaridan biri hisoblanadi, biroq bu hodisaning yagona tushunchasi hali-hanuz ochiqlicha qolmoqda. Bugungi kunda diskursni tilshunoslik bilan birga adabiyotshunoslik, sotsiologiya, psixologiya, mantiq va falsafa, semiotikalar, hisoblash lingvistikasi va sun'iy intellekt, ilohiyotshunoslik va ommaviy kommunikatsiya fanlari ham o'rganib kelmoqda. Qizig'i, shu vaqtga qadar tilshunoslik nutqni qaysi pozitsiyalardan o'rganishi kerak degan qarashga aniq to'xtamga kelgani yo'q. Bu esa ushbu hodisaga nisbatan olimlarning turli

yondoshuvlarda qarashiga turtki bo'ldi. Jumladan, ommaviy axborot vositalari tili, ya'ni mass media tilini lingvistik jihatdan tadqiq qilinishiga yorqin misol bo'la oladi. Zero, turli ilmiy maktablar nutqni turli xil talqin qiladilar.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. E'tibor beradigan bo'lsak, diskursning o'rganilishi va uni nazariy jihatdan tadbiq etilishi masalalari o'zbek tilshunosligida keng miqiyosda tatbiq etilmagan. Zamonaviy milliy lingvistik an'analarda nutq tushunchasining barcha mashhurligi va dolzarbligi bilan bu atama hali aniq tushunilmagan va shuning uchun mavzu, obyekt, maqsadlar, vazifalar va algoritmlar haqida to'liq tushuncha mavjud emas. Diskursiv tahlil sohasidagi tadqiqotlarda M.SH. Musatayeva, «napravleniye na ustanovleniye statusa diskursa, pozvolyayut govorit o mnogoplanovosti dannogo yavleniya, xarakterizuyushegosya mnojestvom priznakov», deydi. Bundan anglanilmoqdaki, diskurs muloqotning maqomini belgilashga qaratilib, ko'plab xususiyatlar bilan ajralib turadigan ma'lum hodisaning xilma-xilligi haqida gapirishga imkon beradi. Albatta, diskursni o'rganilishda amalga oshirilgan ishlar bo'yicha inkor etib bo'lmaydigan haqiqat yo'q emas. Masalan, hozirgi vaqtda diskurs tushunchasi mahalliy va xorijiy tilshunoslikda keng

qo'llanilmoqda (aslida diskurs ustidagi izlanishlar xorij auditoriyasida ancha zamon ilgari boshlangan).

Keling, diskursni nazariy jihatdan o'rtaga qo'yishdan oldin ko'rib chiqilayotgan hodisaning tarixiy ildiziga murojaat qilaylik. Diskurs tahlili 1950-yillarda fransuz lingvistik ananalarida paydo bo'lib, bu yerda nutq so'zlovchilar tomonidan o'zlashtirilgan nutq sifatida qaralgan, shu asosda so'zlovchining nutqdagi pozitsiyasi asosiy tadqiqot obyekti bo'lgan. Deyarli bir vaqtning o'zida Z. Xarris nomi bilan bog'liq anglo-amerikan diskursiv tahlil konsepsiyasi rivojlana boshlandi, uning doirasida «diskurs tahlili» yo'nalishi paydo bo'ldi. Shunda diskurs gaplar ketma-ketligi, jumladan kattaroq matn bo'lagi sifatida talqin qilingan. Keyinchalik, tilning kommunikativ-pragmatik modellari nazariyasi va kognitiv fan g'oyalari ta'siri ostida yuzaga kelgan nutq ta'rifiga funksional-lingvistik yondashuv rivojlandi. T.A. van Deyk asarlaridan boshlab, nutq aktualashtirilgan matn sifatida (rasmiiy grammatik tuzilish sifatidagi matndan farqli o'laroq), lingvistik shakl, ma'no va nutq harakatining murakkab birligi sifatida o'rganila boshlangan. Shu jarayonda kommunikativ hodisa yoki kommunikativ harakat tushunchalari o'rtaga qo'yildi. Matnni kommunikativ hodisaning strukturali sifatida tahlil qilish T.A. van Deykning asarlaridan birida jamlangan. Ilgari surilgan g'oyalardan biri diskursiv tahlilda o'rganilayotgan obyektni ko'rib chiqishga yondashuvning o'zgarishi natijasida nutqning dinamik xususiyati birinchi o'ringa chiqishi va diskursiv tahlilning diqqat markazida matndan tashqari bir qator kontekstual, kognitiv va pragmatik omillar (vaziyat konteksti, dunyoni bilish, taxminlar) beriladi. T.A. van Deyk ko'rib chiqilayotgan vaziyatni tushunganimizdagina matnni tushunish mumkinligini ta'kidlaydi. Shuning uchun «vaziyat modellari» matnni sharhlash uchun asos sifatida zarurligini keltiradi [2].

Tadqiqot metodologiyasi. Tilshunoslik ichki gramatik qoidalar asosida keng tadqiq etilgandan so'ng tilshunoslik o'ziga yaqin bo'lgan yo'nalishlarda chog'ishtirilib o'rganila boshlandi. Xususan, 1970-yillardan boshlab diskursiv tahlil etnolingvistika, sotsiolingvistika, psixolingvistika va boshqa ilmiy yo'nalishlarning asosiy yutuqlarini o'z ichiga oluvchi integral fanga aylandi. Bu o'rinda rus tilidagi «Lingvisticheskim ensiklopedicheskim slovarèm» («Lingvistik ensiklopedik lug'at») tomonidan taqdim etilgan diskurs talqini eslatib o'tish o'rinlidir. Bunda N.D. Arutyunova diskursni, «svyazniy tekst v sovokupnosti s ekstralingvisticheskimi – pragmaticheskimi, sotsiokulturnimi, psixologicheskimi i drugimi faktorami; tekst, vzyativ v sobitiynom aspekte; rech, rassmatrivayemaya kak selenapravlennoye sotsialnoye deystviye, kak komponent, uchastvuyushiy vo vzaimodeystvii lyudey i mexanizmax ix soznaniya (kognitivnix protsessax)»[3], deb ta'riflaydi. Agar ushbu ta'rifga e'tibor beradigan bo'lsak, olima diskursni ekstralingvistik – pragmatik, ijtimoiy-madaniy, psixologik va boshqa omillar bilan birgalikda izchil matn; voqea aspektida olingan matn hamda u maqsadli ijtimoiy harakat, odamlarning o'zaro ta'siri va ularning ong mexanizmlari (kognitiv jarayonlar) bilan bog'liq bo'lgan tarkibiy qism sifatida qaraladigan nutqni anglatmoqchi ekanligining guvohi bo'lamiz. Shunday qilib, diskursning lingvistik tahlili matndan tashqari, tilshunoslikka qo'shni gumanitar fanlar sohasiga ham kiradi. Buni biz «Metodologiya issledovaniy politicheskogo diskursa: aktualniye problemi soderjatelnogo analiza obshestvenno-politicheskix tekstov» («Siyosiy nutq tadqiqoti metodologiyasi: ijtimoiy-siyosiy matnlar mazmunini tahlil qilishning dolzarb muammolari») asarida keltirilgan siyosiy diskursni ko'rishimiz mumkin[4]. Unda kommunikativ o'zaro ta'sir nuqtai nazaridan ekspert diskurs tipologiyasi ishlab chiqilgani keltirilgan. Mualliflarning ta'kidlashicha, har bir kommunikator nafaqat ma'lum bir vaziyatda o'zini topadi, balki uni o'zi ham amalga oshiradi. Nutqda dolzarb bo'lgan

narsa til kodlarida (leksik, grammatik, stilistik, semiotik, semasiologik, xulq-atvor) va mazmunning turli o'lovchilarida (tizimli, chiziqli, strukturaviy, iyerarxik) taqdim etilgan turli xil belgilarda o'z timsolini oladi. Ushbu markerlar asosida mutaxassislarining o'zaro ta'sirining nutq-rasmlari tasvirlangan. Bunday suratlar respondentlarning tipik va individual xususiyatlarini ochib beradi.

Bugungi kunda shu darajada soha vakillari orasida qiziqish uyg'otish bilan bir qatorda o'zining tadqiqotchilarini topgan diskurs atamasi qanday ma'noni anglatishi va u qaysi tildan kelib chiqqan singari savollarga keling to'xtalib o'tamiz. Bir necha yillardan buyon o'zining tadqiq etilishi bo'yicha dolzarbligini va ahamiyatini yo'qotmagan DISKURS leksimasi (fransuzcha-discourse, inglizcha-discourse, lotincha-discursus («oldinga va orqaga yugurish; harakat, aylanish; suhbat, muloqot»)) nutq, til faoliyati jarayoni; gapirish usuli sifatida kelmoqda. Bir qator gumanitar fanlarda noaniq atama bo'lib, uning predmeti bevosita yoki bilvosita til faoliyatining o'rganishini o'z ichiga olib, yuqorida keltirib o'tilgan fan sohalari (tilshunoslik, adabiyotshunoslik, semiotika, sotsiologiya, falsafa, etnologiya va antropologiya)ni o'zaro chambarchas bog'lagan. Eslatib o'tishim kerakki, biz ushbu ishimizda o'rganilishi sohasi nuqtai nazaridan tilshunoslikda diskurs, shuningdek mediadiskursning o'rni masalalarini mazkur bobimizda, stilistik va pragmatik jihatdan esa keyingi boblarda yoritib berishga harakat qilamiz. Nima uchun deganda, diskursning stilistik va lingvopragmatik jihatlarini uni amaliy yo'nalishda o'rganishni taqazo etadi (keyingi boblarning mavzusini alohida tilga olib o'tishimiz maqsadga muvofiqdir).

Izlanishlardan ma'lumki, «diskurs»ni qo'llashning barcha holatlarini qamrab oladigan aniqroq va umume'tirof etilgan ta'rifi yo'q. Bu holat so'nggi o'n yilliklarda ushbu atama tomonidan qo'lga kiritilgan bilimlar uni keng ko'lamda yoyilishiga hissa qo'shishi mumkin bo'lgan munosabatlar bilan aloqador turli xil tushunchalardir. Umuman olganda, diskurs misli ko'rinmagan darajada nutq, matn, dialog, uslub va hatto til haqidagi an'anaviy g'oyalarni o'zgartirib, turli xil konseptual, o'zaro aloqador ehtiyojlarni muvaffaqiyatli qondira olmoqda. 1999 yilda rus tilida nashr etilgan fransuz tili diskurs tahlili maktabiga oid asarlar to'plamiga kirish maqolasida P. Serio diskursning to'liq bo'lmagan sakkiz xil tushunchalar ro'yxatini beradi va bu faqat fransuz an'analari doirasida bo'lgan [5]. Bu atamaning noaniqligiga o'ziga xos parallellikni (til, nutq, matn singari tushunchalarga nisbat qilinganda) undagi hali ham barqaror bo'lmagan urg'u bilan bog'liqligini keltiradi.

Turli xalqlar va elatlarning o'ziga xos turmush, yashash tarziga monand farqlanuvchi milliy an'analar va muayyan mualliflarning hissalari bilan bog'liq bo'lgan «diskurs» atamasini qo'llash ildizining uchta asosiy toifasi, o'z navbatda sinfi bir-biridan aniq ajralib turadi[6].

Birinchi sinf ushbu atamaning haqiqiy lingvistik qo'llanishlarini o'z ichiga oladi. Tarixan ushbu sinfga qaraydigan bo'lsak, «diskurs» so'zi birinchi bor amerikalik tilshunos Z. Xarrisning 1952 yilda nashr etilgan maqolasi sarlavhasida ishlatilganligi bilan aloqada [7]. Biroq bu termin taxminan yigirma yil o'tgach tilshunoslikda to'liq talabga ega bo'ldi. «Diskurs» atamasining haqiqiy lingvistik qo'llanilishining o'zi juda xilma-xildir, lekin umuman olganda, ular nutq, matn va dialogning an'anaviy tushunchalarini aniqlashtirish va rivojlantirishga urinish sifatida qaraladi.

Diskurs tushunchasidan nutq kontsepsiyasiga o'tish F. de Sossyurga tegishli bo'lgan til va nutqning klassik qarama-qarshiligiga kirish istagi bilan bog'liq. Shuni unutmaslik kerakki, diskurs bir tarafdin kommunikativ vaziyatda yozilgan nutq, undan keyin esa shaxsning nutq faoliyatiga nisbatan ifodalangan aniq ijtimoiy mazmunga ega bo'lgan kategoriya

sifatida tushuniladi. Buni N.D. Arutyunovanning, «diskurs - hayotga botgan nutq» aforistik ifodasida ko'rish mumkin. [8] Boshqa tomondan, zamonaviy (1970-yillarning o'rtalaridan boshlab) diskursiv tahlilning haqiqiy amaliyoti, birinchi navbatda, fikr almashish orqali amalga oshiriladigan kommunikativ vaziyat doirasidagi axborot oqimining qonuniyatlarini o'rganish bilan bog'liq; aslida muloqatda adresat va adresandagi o'zaro ta'sirning ma'lum bir tuzilishi tasvirlangan bo'lib, u butunlay strukturalistik (odatda bunday deb nomlanmasa ham) chiziqni davom ettiradi, uning boshlanishi Xarris tomonidan qo'yilgan. Shu bilan birga, nutqning dinamik tabiati ta'kidlanadi, bu nutq tushunchasi va matnning statik tuzilish sifatidagi an'anaviy ko'rinishini farqlash uchun amalga oshiradi. «Diskurs» atamasi tushunchalarining birinchi sinfi asosan kontinental Yevropa davlatlarining bir qator olimlariga mansub bo'lgan ingliz tilida so'zlashuvchi ilmiy an'analarda berilgan; ammo bu an'adan tashqari belgiyalik olim E. Buissans uzoq vaqtdan beri Sossyur, muxolifatining «uchinchi a'zosi» sifatida diskurs haqida gapirib kelgan, fransuz tilshunosi E. Benveniste esa «diskurs» (discours) atamasini doimiy ravishda ishlatiladigan «nutq» (parole) ekanligini takidlab o'tadi[9].

So'nggi yillarda fan doirasidan chiqib, jurnalistikada ommalashib borayotgan «diskurs» atamasi qo'llanilishining ikkinchi sinfi fransuz strukturalistlari va poststrukturalistlariga, eng avvalo M.Fukoga borib taqalar ekan. Garchi A. Greimas, J. Derrida, Y. Kristeva keyinchalik bu tushuncha M. Pesche va boshqalar tomonidan qisman o'zgartirilgan. Ushbu qo'llanishlar ortida uslubning an'anaviy (juda keng ma'noda ular «style – this is a human» – «stil – eto chelovek» («uslub – bu shaxs») nazarda tutilgan) va individual til tushunchalarini oydinlashtirishga bo'lgan istagini ko'rish mumkin[10]. Qarashga nisbatan ko'plab misollarni keltirishimiz mumkin. Esga olamiz: an'anaviy Abdulla Qahor uslubi, Navoiy tili yoki zamonaviy Yangi O'zbekistonning siyosiy-ijtimoiy hayotdagi nutqi yoki Donald Tramp nutqi kabi zamonaviyroq ifodalangan investrlar tili va boshqalar. Shu tarzda tushuniladigan «diskurs» atamasi (shuningdek, Fuko tomonidan ham qo'llaniladigan hosila va ko'pincha uning o'rmini bosuvchi «diskursiv amaliyotlar» atamasi) nutq usulini tavsiflaydi va majburiy ta'rifga ega. Umuman, diskursga qiziqish uning keng parametrlari bilan belgilanadigan tipik navlari: sof lingvistik o'ziga xos xususiyatlar (ular aniq belgilanishi mumkin bo'lgan darajada), stilistik o'ziga xoslik (ko'p jihatdan lingvistik vositalardan foydalanishning miqdoriy tendensiyalari bilan belgilanadi), shuningdek, muayyan mavzular, e'tiqod tizimlari, fikr yuritish yo'llari va hokazo (aytish mumkinki, bu ma'noda diskursdagi uslubiy o'ziga xoslik ma'lum bir mavzuga qatarilganligida belgilanadi). Bundan tashqari, diskurs uslubi asosan nutqning mavzu doirasini, shuningdek, tegishli ijtimoiy institutlarni belgilaydi va yaratilishi taxmin qilinadi. Bunday tushunish,

albatta, juda sotsiologikdir. Nima bo'lganda ham til, nutq tushunchalarining negizi ijtimoiylik darajasi bilan o'zaro bog'liq hodisa ekanligi hech kimga sir emas. Nima uchun deganda jamiyatning ma'lum kommunikativ voqeligini amalga oshirishda insonlar o'rtasida eng avvalo til, undan keyin ularning aqliy salohiyatini aks etiradigan nutq asosiy ro'lni o'ynaydi Darhaqiqat, «Diskurs. Diskurs tipologiyasi» nomli bibliografik yozuvda diskursga nisbatan NIMA yoki KIM nutqining ta'rifi ijtimoiy harakat subyektlarining kommunikativ o'ziga xosligining ko'rsatkichi sifatida qaralishi mumkin va bu mavzu o'ziga xos, guruhli yoki hatto mavhum bo'lishi mumkin[11]. Masalan, ishbilarmonlik nutqi ifodasi yordamida, ular ishbilarmonlik haqida aytganlarini emas, balki mavhum ijtimoiy harakat «ishbilarmonlik»ning kommunikativ shakllarda qanday namoyon bo'lishini anglatadi – bu ishbilarmonlik, ya'ni biznesmen tili kabi an'anaviy iboralarga juda mos keladi.

Nihoyat, uchinchi sinf nemis faylasufi va sotsiologi J. Habermas nomi bilan bog'liq bo'lgan «diskurs» atamasining qo'llanilishida mavjud. Oldingi tushunchaga nisbatan uni o'ziga xos deb hisoblash mumkin, ammo u juda muhim o'zgacha xususiyatlarga ega. Ushbu uchinchi tushunchada «diskurs» ijtimoiy voqelikdan, an'analardan, hokimiyatdan, kommunikativ tartibdan va boshqalardan maksimal darajada uzoqlashgan holda amalga oshiriladigan maxsus ideal aloqa turidir. Unda muloqot ishtirokchilarining qarashlari va harakatlarini tanqidiy muhokama qilish va asoslashga qaratilgan. Ikkinchi tushuncha nuqtai nazaridan, buni «ratsionallik diskursi» deb atash mumkin, bu yerda «diskurs» so'zining o'zi aniq ilmiy ratsionalizmning fundamental matni – R. Dekartning «Metod haqida mulohazalar» (asli – «Discours de la methode», uning tarjimai «metodik diskurs») [12].

Umuman olganda manbalarga tayanadigan bo'lsak, bu fikr va qarashlar zamiri 1970-yillarda fransuz diskurs tahlili maktabining shakllanishiga va 1969 yilda Z. Xarris tomonidan 1952 yilda tilga olingan asarning fransuz tilidagi tarjimai nashr etilishiga sezilarli ta'sir ko'rsatganligining guvohi bo'lamiz.

Xulosa va takliflar. Xulosa o'rinda, yuqorida keltirilgan uchta makro tushunishlar (shuningdek, ularning navlari) bir-biri bilan o'zaro ta'sirlashgan va o'zaro aloqada bo'lgan. Buni 1970-yillarda amalga oshirilgan ishlar va olib borilgan nazariy tadqiqotlar misolida ham ko'rishimiz mumkin. Bajirilgan ilmiy qarashlar va ishlar natijasi sifatida esa ma'lum miqdorda atama qo'llanilishining umumiy manzarasini yanada murakkablashganligi bilan birgalikda o'quvchi uchun yanada oydinlashgan. Bundan tashqari, shuni yodda tutish kerakki, bu – diskurs atamasi nafaqat umumiy atama sifatida, balki tillardagi o'zaro ta'sirning o'ziga xos naqshlariga nisbatan ham qo'llanilishi mumkin.

ADABIYOTLAR

1. Сиддикова И.А., Алиева М.М. Media discourse issues in the modern national media field/ ЎзМУ хабарлари. Тошкент – 2021. [1,3].–Б. 204
2. Дейк Т. А. ван. Язык. Познание. Коммуникация. – М.: Прогресс, 1989.– С. 312.
3. Лингвистический энциклопедический словарь. М.,1990.
4. Методология исследований политического дискурса: актуальные проблемы содержательного анализа общественно-политических текстов. – Минск, 2009. – С. 215.
5. https://www.krugosvet.ru/enc/gumanitarnye_nauki/lingvistika/DISKURS.html 6, 7→ URL: <https://myfilology.ru/yazykoznanie/diskurs-tipologiya-diskursa/> (дата обращения: 20.04.2022)
6. Арутюнова Н.Д. Типы языковых значений. Оценка. Событие. Факт. М.: Наука, 1988. – С. 341.
7. Сычева Е. В. К проблемам понимания термина «дискурс» / Е. В. Сычева. — Текст : непосредственный // Молодой ученый. — 2011. — № 3 (26). — Т. 2. — С. 42-46. 10, 11 → URL: <https://myfilology.ru/yazykoznanie/diskurs-tipologiya-diskursa/>

UDK: 801.6

Alisher AMANOV,
Toshkent davlat transport universiteti assistenti
E-mail: alisher9707410@gmail.com

Ilmiy rahbar dotsent, (PhD) I.T.Rustamov taqrizi asosida

FRAZELOGIYADA “VAQT” KONSEPTINING MILLIY-MADANIY O‘ZIGA XOSLIGI

Annotatsiya

Maqolamizda frazeologiyada vaqt konseptining frazeologik birligini stereotiplar asosida shakllangan, odamlarning mentalitetini aks ettiruvchi munosabatlar tushunchalari asosida talqin qilib, biz ularning milliy va madaniy ma’nolarining mazmuni bo‘lgan madaniy va milliy tuyg‘usi va xarakterini ochib beramiz. Biz tadqiqotimizda tadqiqotchilarning nuqtai nazariga amal qilamiz, ular qiyosiy yondashuvni taklif qiladilar, bunda madaniy o‘ziga xoslik boshqa tildan bir tilga nisbatan aniqlanadi va u introspektiv bo‘lib, unda milliy o‘ziga xoslik o‘z tilida so‘zlashuvchilarning ko‘zlari bilan ko‘rib chiqiladi.

Kalit so‘zlar: Falsafa, frazeologiya, idiomalar, milliy va madaniy, mentalitet, xarakter, tilshunoslik, an’anaviylik, qiyosiy.

НАЦИОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНАЯ ИДЕНТИЧНОСТЬ КОНЦЕПТА “ВРЕМЕНИ” ВО ФРАЗЕОЛОГИИ

Аннотация

В нашей статье, трактуя фразеологизм понятие времени во фразеологии на основе понятий отношений, сформированных на основе стереотипов, отражающих менталитет людей, мы раскроем их культурно-национальное чувство и характер, которые являются содержанием их национальных и культурных значений. В нашем исследовании мы следуем точке зрения исследователей, которые предлагают сравнительный подход, в котором культурная идентичность определяется из другого языка в язык, и это интроспективно, в котором национальная идентичность рассматривается глазами носителей языка.

Ключевые слова: Философия, фразеология, идиомы, национально-культурное, менталитет, характер, лингвистика, традиционализм, компаративистика.

NATIONAL CULTURAL IDENTITY OF THE CONCEPT OF “TIME” IN PHRASEOLOGY

Annotation

In our article, interpreting the phraseology of the concept of time in phraseology based on the concepts of relationships formed on the basis of stereotypes that reflect the mentality of people, we will reveal their cultural and national feeling and character, which the content of are their national and cultural importance. In our study, we follow the viewpoint of researchers who propose a comparative approach in which cultural identity is defined from another language into a language, introspectively, looking at national identity through the eyes of native speakers.

Key words: Philosophy, phraseology, idioms, national and cultural, mentality, character, linguistics, traditionalism, comparative.

Kirish. Har bir mamlakat o‘z chegaralarida o‘ziga xos madaniy merosni o‘zida mujassam etgan. Boshqacha qilib aytganda, har bir millat va mamlakat o‘ziga xos bo‘lgan o‘ziga xos urf-odatlar va madaniy amaliyotlarga ega. Har bir inson o‘z madaniyati, tili, tarixi va adabiyoti orqali ma’lum bir millat bilan bog‘lanadi. Til va madaniyat o‘rtasidagi bog‘liqlik yaxshi yo‘lga qo‘yilgan, chunki til nafaqat ijtimoiy tushuncha, balki madaniyat bilan o‘zaro bog‘liqdir. Lingvokulturologiyaning o‘ziga xos soha sifatida rivojlanishini tilshunoslikda xalqaro madaniy aloqa jarayonlarini rivojlantirayotgan shaxslar, jamoalar va Millatlar o‘rtasidagi iqtisodiy, siyosiy, madaniy va ilmiy aloqalarning o‘zaro ta’siri bilan bog‘lash mumkin. Ushbu yangi intizom til va madaniyat o‘rtasidagi munosabatlarni va tildan foydalanishda milliy o‘ziga xoslik qanday aks etishini o‘rganishga qaratilganligi bilan ajralib turadi. 20-asrning oxirlarida til va madaniyat o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlikni tushunishga intilish tilshunoslikda yangi intizomning paydo bo‘lishiga va tez o‘sishiga olib keldi. Lingvokulturologiya sohasi-bu ikki hodisani chuqurroq anglash uchun til va madaniyatning o‘zaro bog‘liq tomonlarini, shu jumladan ularning yaratilishi va evolyutsiyasini o‘rganadigan fanning alohida sohasi. Madaniy tilshunoslik-bu Madaniyatshunoslik va tilshunoslikni o‘z ichiga olgan, til va madaniyat o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlikni o‘rganadigan fandır. U ushbu aloqaning

shakllanishini va uning tildan tashqarida namoyon bo‘lishini o‘rganadi, tilni keng qamrovli tizim sifatida ko‘rib chiqadi. Lingvokulturologiya madaniy tilning insoniyatga ta’sirini ham, tilning insoniyatga ta’sirini ham o‘rganadi. Lingvokulturologiya mavzu jihatidan Madaniyatshunoslik va tilshunoslik bilan o‘xshashliklarga ega, ammo uning metodologiyasi uni ushbu sohalaridan ajratib turadi. Delimiter pozitsiyasi madaniyatning nutqiy aloqasiga xos bo‘lgan urf-odatlar va qoidalarni o‘rganishni talab qiladi. Bunga tilning madaniy an’analar, fikrlash jarayonlari va o‘ziga xosligi ifodasini tahlil qilish va madaniyatga xos bo‘lgan o‘ziga xos lingvistik xususiyatlarni aniqlash kiradi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Madaniy o‘ziga xoslik mavzusi frazeologiya tadqiqotlari sohasida ancha an’anaviydir. (Ular an’anaviy tilshunoslik doirasida amalga oshiriladi, ayniqsa, agar) frazeologiya bo‘yicha tadqiqotlar ko‘p yillar davomida EF xalq madaniy salohiyatini orttirib, milliy - maxsus til birliklari, deb qayd etdi. Bu mavzu Vierzbicka, Telia, Maslov, Dobrovolskiy va boshqalar kabi olimlar tomonidan o‘rganilgan. [1]. V.N.Telianing aytishicha, so‘zlashuv kitobi tilning «Ko‘zgusi» ning bir qismi bo‘lib, unda lingvistik-madaniy hamjamiyat o‘zining milliy o‘ziga xosligini aniqlaydi, ya’ni idiomalar ma’ruzachilarga dunyodagi vaziyat haqida alohida tasavvur beradi.

V.A.Maslova madaniyatning haqiqiy saqlovchilari matnlar ekanligini ta'kidlaydi. Til emas, balki matn insonning ma'naviy dunyosini aks ettiradi. Ushbu matn madaniyat bilan bevosita bog'liq, chunki u turli xil madaniy kodlar bilan singdirilgan, tarix, etnografiya, milliy falsafa, milliy xulq-atvor, ya'ni madaniyat mazmunini tashkil etuvchi barcha narsalar to'g'risida matnli ma'lumotlarni saqlaydi. Matn-bu ma'lum bir madaniyat an'analari tarbiyalangan o'quvchini nafaqat to'g'ridan-to'g'ri uyushmalarga, balki ko'p sonli bilvosita ham avtomatik ravishda chaqiradigan o'ziga xos signallar to'plami. O'z navbatida, matn tuzish qoidalari u paydo bo'lgan madaniyat kontekstiga bog'liq. Matn til birliklari darajalari asosida yaratilgan bo'lib, ular tegishli tanlov bilan keng madaniy xilma-xillikni ko'rsatishi mumkin. Bu birliklar birinchi navbatda idiomalardir [2].

V.A.Maslovaning fikricha: «O'z semantikasida xalq madaniyati rivojlanishining uzoq jarayonini aks ettiruvchi frazeologik birliklar madaniy munosabat va stereotiplar, modellar va arxetiplarni avlodlar orasida yozib oladi va uzatadi [2]. Frazeologizmni ko'rib chiqishda Maslova quyidagi gipotezani ilgari surdi:

1. Frazeologizmi aksariyatida milliy madaniyatning izlari mavjud bo'lib, uni aniqlash kerak;

2. Madaniy ma'lumotlar dunyoga umumiy nuqtai nazarga ega bo'lgan frazeologik birliklarning ichki shaklida saqlanadi, madaniy va milliy xarakterdagi frazeologizmni beradi;

3. Madaniy va milliy o'ziga xoslikni aniqlashda eng muhimi - milliy madaniy mazmunni ochib beradi.

«Frazeologizm -bu dunyoning lingvistik rasmining bir qismi. Frazeologik birliklar har doim mavzuga murojaat qiladi, ya'ni dunyoni tasvirlash uchun emas, balki uni talqin qilish, baholash va unga sub'ektiv munosabatni ifodalash uchun mavjud» [2]. Milliy o'ziga xoslikni o'rganishda D.O.Dobrovolskiy ikkita yondashuvni aniqlaydi. Birinchi yondashuv qiyosiy deb ataladi, bunda tilning madaniy o'ziga xosligi boshqa tilga nisbatan aniqlanadi. Ikkinchi yondashuv introspektiv bo'lib, unda tilning milliy o'ziga xosligi uning ma'ruzachilarining ko'zlari bilan ko'rib chiqiladi, ya'ni introspektiv, o'z-o'zini kuzatish amalga oshiriladi [1]. Qiyosiy yondashuv, o'ziga xos til, 1 va 2 tillariga oid barcha faktlarni tan oldi, bu an'anaviy xalq madaniyati nuqtai nazaridan 2-til (va u bilan bog'liq madaniyatlar) nuqtai nazaridan ahamiyatsiz emas. Shu bilan birga, ta'kidlangan aniq faktlarning aksariyati boshqa tillarda (madaniyatlarda) ham bo'lishi mumkinligi muhim emas.

Introspektiv yondashuv boshqa tillar va madaniyatlarining o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olmagan holda «Immanent» milliy va madaniy xususiyatlar tushunchasiga asoslanadi. Tadqiqot muammosi savolga javob izlash sifatida shakllantirilgan, tilning milliy o'ziga xosligi nimada 1 uning ma'ruzachilarining ko'zlari. Bu holda eng mos tadqiqot usullari axborot beruvchilarning so'rovi va ona tilida so'zlashuvchilarning tegishli lingvistik faktlar bilan munosabatlarini aniqlashga qaratilgan turli testlarni taqdim etdi. Masalan, «tabiiy» milliy o'ziga xosligi borligini signal bir chet ellik og'ziga bu bayonot inappropriateness ko'rinishi bo'lishi mumkin. Eng muhim mezonlardan birini qiyosiy tahlil qilish o'rnatilgan interlingua farqlari tegishli madaniyatlarining o'ziga xos xususiyatlariga, introspektiv yondashuv esa ma'ruzachilarning sezgisiga murojaat qilib, ba'zi hodisalarni uning va faqat uning, ya'ni faqat milliy deb ta'riflaydi. Hodisalar qiyosiy yondashuv asosida o'ziga xos tarzda tanlangan, nafaqat introspektiv yondashuv asosida ajratilgan hodisalar doirasidan farq qilishi mumkin, balki u bilan umumiy asosga ega bo'lmagan [1].

Tadqiqotimizda biz ham birinchi yondashuvga tayanamiz.

Frazeologizmlarda juda muhim tarkibiy qism madaniy ma'nodir. Frazeologizmi madaniy mazmuni ma'lum bir madaniyat qadriyatlarini bilan belgilanadi. Bu individual millat va madaniyatga xos bo'lgan narsa. Madaniy ma'no assotsiativ obrazli tayanch frazeologik birlikni madaniy va milliy stereotiplar bilan o'zaro bog'liqligi orqali talqin qilish natijasida paydo bo'ladi [2], natijada biz ularning madaniy va milliy ahamiyati va frazeologik birlikning tabiati, dizayn vaqt va madaniy qadriyatlarga qarab tavsiflangan, ham ijobiy, ham salbiy, ma'lum bir ma'noga ega bo'lgan tilda qurilgan. Masalan, «mehnat» ko'pincha salbiy ma'noga ega bo'lgan va uzoq, sekin, o'z vaqtida cho'zilgan narsa bilan bog'liq bo'lgan va «tasmani torting» ga ruscha ekvivalenti bo'lgan mehnat va moil iborasi.»

Tadqiqot metodologiyasi. Shunday qilib, u madaniy madaniy qo'shimcha ma'no muhim avratga frazeologik birligidan ahamiyat, va hatto matn davomida hisoblanadi. A.Vierzbickaning so'zlariga ko'ra, ushbu madaniy ma'nolarni uzatish vositalari ma'noda bo'lgan kalit so'zlardir frazeologizm. Idioma kalit so'zlarida ma'lum bir, ba'zi madaniy xususiyatlarning Markaziy qismini shakllantirish va shu qobiliyatda ishlash «bizni butun madaniy qadriyatlar va munosabatlar majmuasining yuragiga olib kelishi mumkin» [3]. Yuqoridagilarni tahlil qilib, idiomalar madaniy va milliy ma'lumotlarning tashuvchisi ekanligiga keldik. Frazeologik birlik xalqning mentalitetini va madaniyatini saqlaydi va takrorlaydi.

Idioma stereotip bilan bog'liq bo'lganligi sababli, aynan idioma bu stereotipni ifodalash vositasi bo'lib, u ma'lum bir vakillik yoki ushbu frazeologik birliklarda ifodalangan usul bilan bog'liq. Kognitiv tilshunoslik va etnolingvistikada «stereotip» atamasi dunyoning lingvistik rasmiga mos keladigan aqliy stereotip sifatida tushuniladigan til va madaniyat mazmunini anglatadi. Masalan, E.Bartminskiyning dunyoning lingvistik tasviri va lingvistik stereotip qismi va yaxlitligi sifatida talqin qilinadi, lingvistik stereotip esa «tildan tashqari dunyoning ma'lum bir ob'ekti bilan bog'liq bo'lgan hukm yoki bir nechta hukmlar, tavsiflovchi va baholovchi xususiyatlar birgalikda mavjud bo'lgan va voqelikni ishlab chiqilgan ijtimoiy-kognitiv modellar doirasida talqin qilish natijasida yuzaga keladigan ma'lum bir mavzuning sub'ektiv deterministik g'oyasi» deb tushuniladi. [2].

Tahlil va natijalar. Til stereotipi - bu shunchaki hukm yoki bir nechta hukm emas, balki bir nechta so'zlardan iborat, masalan; Indian summer - Indian summer, a whole hour - an hour. Bunday stereotiplardan foydalanish muloqotni osonlashtiradi va soddalashtiradi, bu esa kommunikatorlarning kuchini tejaydi. Bundan tashqari, ular o'zlarining semantikasida xalq madaniyatini rivojlantirishning uzoq jarayonini aks ettiradilar, milliy xarakterni, tarixiy va madaniy lazzatni yetkazadilar. Til birliklarining ichki shakliga asoslanib, odamlarning hayoti, mentaliteti haqida ko'p narsalarni bilib olishimiz mumkin. Ya'ni, stereotip asosida shakllangan frazeologik birlik. Ammo teskari jarayon stereotip frazeologik birlik tomonidan yaratilganda sodir bo'lishi mumkin. Masalan, «Leopard change his spots» iborasini olamiz.

Ushbu tuzilmani idrok etish bizning ongimizda kambag'al odamlar bekor qilinmagan stereotipni shakllantiradi, u hech qachon tuzatmagan.

Frazeologiyada stereotiplarning aksi juda aniq ifodalangan, chunki faqat birgalikda tasvirlarni tushunchalar, ma'no bilan o'zaro bog'lab, biz ifodaning madaniy va milliy ahamiyatini aniqlashimiz mumkin. Falsafa sohasida u an'anaviy ravishda uning ichida tug'ma ravishda mavjud bo'lgan harakatdagi moddiy mavjudotning standart va hamma narsani qamrab oluvchi usuli sifatida qaraladi. Sub'ektiv vaqtni baholash doimo o'zgarib turadigan his-tuyg'ular va

hissiyotlarga tayanadi, natijada vaqt sekin yoki tez o'tishi, to'xtab qolishi yoki uning yo'nalishini o'zgartirishi mumkin. Madaniyatlar bo'ylab vaqt va dizaynga turli xil yondashuvlar tufayli zamonaviy tsivilizatsiya o'zini «Sharq» va «G'arb» ga ajratdi, birinchisi polikromatik, ikkinchisi monoxromatik. Vaqtni idrok etish bu ikki tsivilizatsiya o'rtasida farq qiladi. Polixrom madaniyati ijtimoiy o'zaro ta'sirni, munosabatlarni o'rnatishni, oilani birinchi o'ringa qo'yishni va ko'p vazifalarni bajarishni ta'kidlaydi, monoxromik madaniyat esa vazifalarga e'tibor qaratish, rasmiy protseduralarga rioya qilish va individual muvaffaqiyatga intilishni ta'kidlaydi. Vaqtdan samarali foydalanish Yevropa madaniyati uchun asosiy muammo bo'lib qolmoqda. Insonning xatti-harakati niyat bilan boshqariladi va kelgusi voqealar bilan bog'liq. Binobarin, vaqtning xolisligi uni ijtimoiy aloqalarda tushunish va talqin qilish bilan chambarchas bog'liqdir. Boshqa bir nechta chora-tadbirlar uni belgilaydi, shuningdek vaqtning tub mohiyatini tushunadi. Tilshunoslik sohasida «vaqt» atamasi gapda keltirilgan vaziyatning vaqtinchalik tomonini yetkazadigan mazmunli atributlarni o'z ichiga olgan grammatik tasnifni anglatadi.

Xulosa va takliflar. Xulosa o'rinda shuni ta'kidlash joizki vaqt tushunchasi dastlab dunyoni sodda tushunishdan qurilgan, chunki vaqtning ilmiy asoslangan, xolis nazariyasi hali mavjud emas. Tilning frazeologik manbalari vaqtni murakkab bo'lmagan tushunishni ko'rsatadi. Kunin idiomani to'liq birlik sifatida ko'rib chiqiladigan va mustaqil ma'noga ega bo'lmagan so'zlar birikmasidan iborat tilning sobit shakli sifatida belgilaydi. Potebnyaning so'zlariga ko'ra, so'zning etimologiyasi va uning ma'nosini etkazish usuli o'rtasidagi yaqin munosabatlar turli tillarda taqdimotda farq qilishi mumkin. Frazeologizmlardan foydalanib, ingliz va o'zbek madaniyatlarida vaqt qanday qabul qilinishida umumiylik va tafovutlar aniqlandi. Idiomalar individual va ijtimoiy ongning asosini tashkil etuvchi stereotip bilan bog'langanligi sababli, ular ma'lum bir tasvir bilan bog'langan yoki ushbu frazeologik iboralar orqali ifodalangan ushbu stereotipni yetkazish usuli bo'lib xizmat qiladi. Bizning tadqiqotimiz D.O.Dobrovolskiyning ikki til o'rtasidagi madaniy o'ziga xoslikni aniqlash uchun qiyosiy usulni va o'z til vositalari orqali milliy o'ziga xoslikni anglaydigan introspektiv yondashuvni qo'llaydigan istiqboliga mos keladi [1].

ADABIYOTLAR

1. Добровольский Д. О. К проблеме фразеологических универсалий / Д. О. Добровольский Филологические науки. – 1991. – № 1. – С. 71–96
2. Маслова В.А.Когнитивная лингвистика учеб.пособие В. А. Маслова. – Минск ТетраСистемс, 2005. – 254 с.
3. Вежицкая А. Понимание культур через посредство ключевых слов А. Вежицкая. – М. : Яз. славян. культуры, 2001. – 287 с.

UDK:811.1

Nigora BOYNAZAROVA,
*O'zbekiston davlat san'at va madaniyat instituti o'qituvchisi
filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)*

Toshkent davlat pedagogika universiteti dotsenti, f.f.n. G.Eshanova taqrizi asosida

O'ZBEK FOLKLORSHUNOSLIK TERMINLARI O'RTASIDA PARADIGMATIK MUNOSABATLAR

Annotatsiya

Maqolada tilshunoslik uchun muhim bo'lgan til sistemalari tarkibidagi moddiy-kommunikativ birliklar funksiyalari, so'z birikmalari muayyan qoidalar asosida o'zaro zaruriy aloqaga va munosabatga kirishishi tekshiriladi. Shuningdek, folklor terminlari o'rtasida kuzatiladigan sinonimiya, antonimiya, polisemiya hodisalari izohlab beriladi.

Kalit so'zlar: Til sistemalari, moddiy-kommunikativ birliklar, paradigmalar, nutq birliklari, sintagmatik bog'lanishlar, struktural birliklar terminalogiya, folklor terminlari, sinonimiya, antonimiya, polisemiya.

PARADIGMATIC RELATIONS BETWEEN UZBEK FOLKLORE TERMS

Abstract

The article examines the functions of the material-communicative units in the language systems, which are important for linguistics, and word combinations enter into the necessary communication and relationship based on certain rules. Also, phenomena of synonymy, antonymy, and polysemy between folklore terms are explained.

Key words: Language systems, material-communicative units, paradigms, speech units, syntagmatic connections, structural units, terminology, folklore terms, synonymy, antonymy, polysemy.

ПАРАДИГМАТИЧЕСКОЕ ОТНОШЕНИЯ МЕЖДУ ТЕРМИНАМИ УЗБЕКСКОГО ФОЛЬКЛОРИСТИКЕ

Аннотация

В статье рассматриваются функции материально-коммуникативных единиты в языковых систем, а также словосочетания вступают в необходимые связи и отношения на основе определенных правил. Также объясняются явления синонимии, антонимии и полисемии между фольклорными терминами.

Ключевые слова: языковые системы, материально-коммуникативные единитцы, парадигмы, речевые единитцы, синтагматические связи, структурные единитты, терминология, фольклорные термины, синонимия, антонимия, полисемия.

Kirish. O'zbek folklori terminlarida sinonimiyasi borasida prof. A.A.Reformatskiy qarashlari e'tiborga loyiq bo'lib, u sinonimlar sirasiga bir predmetni ayni vaqtda o'sha predmetning turli xususiyatlarini yoritib beruvchi turli tushunchalar bilan nomlanuvchi so'zlarni kiritadi [1] Mazkur ta'rif leksemalarda amal qilsa-da, terminalogiyada ham shunday, deyish mushkul. Chunonchi, terminalogiyada sinonimlar bir predmet va tushunchalarni ifodalashi bilan o'zaro mos keladi, biroq har doim ham uning ayrim xususiyatlarini ifodalamaydi [2]. V.P.Danilenko terminalogiyada sinonimlarning paydo bo'lish sabablarini terminlarni shakllantiruvchi manbalarning xilma-xilligida deb biladi [3]. Ushbu fikrning bevosita isboti sifatida *aytimchilik* va *marsiya* terminlarini misol tariqasida keltirish mumkin. Marsiya so'zi arab tilidan o'zlashgan bo'lib, uning o'zbek tilidagi sof o'zbekcha variant *aytimchilik*dir.

Til sistemalari tarkibidagi moddiy-kommunikativ birliklar muayyan qoidalar asosida o'zaro zaruriy aloqaga, munosabatga kirishadilar, muayyan guruhlarini (paradigmalarini) tuzadilar, nutq birliklari – hosilalarini yaratadilar. Bu aloqa, munosabatlar mutlaqo mantiqiy, obyektiv, ijtimoiy bo'lib, ikki yo'nalishda – paradigmatic va sintagmatik bog'lanishlarda kuzatiladi, reallashadi, ushbu aspektlarda tadqiq va tahlil qilinadi, o'rganiladi [4]. Paradigmatika til birliklarini til sistemasining elementlari hamda struktural birliklarning jami sifatida tekshirish aspektidir². Paradigmatik munosabatlar terminalogiyada ham kuzatiladi. Folklor terminlari o'rtasida kuzatiladigan sinonimiya, antonimiya, polisemiya kabi hodisalarda ham

ma'lum ma'noda paradigmatic munosabat mavjud. Quyida ana shu lisoniy hodisalarning folklor terminlarida namoyon bo'lishini ko'rib chiqamiz.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotda bilish nazariyasi, qiyosiy-tipologik analiz metodlaridan foydalanildi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. O'zbek folklori terminlarida sinonimi Y. A.A.Reformatskiy sinonimlar sirasiga bir predmetni ayni vaqtda o'sha predmetning turli xususiyatlarini yoritib beruvchi turli tushunchalar bilan nomlanuvchi so'zlarni kiritadi³. Mazkur ta'rif leksemalarda amal qilsa-da, terminalogiyada ham shunday, deyish mushkul. Chunonchi, terminalogiyada sinonimlar bir predmet va tushunchalarni ifodalashi bilan o'zaro mos keladi, biroq har doim ham uning ayrim xususiyatlarini ifodalamaydi [5]. V.P.Danilenko terminalogiyada sinonimlarning paydo bo'lish sabablarini terminlarni shakllantiruvchi manbalarning xilma-xilligida deb biladi [6]. Ushbu fikrning bevosita isboti sifatida *aytimchilik* va *marsiya* terminlarini misol tariqasida keltirish mumkin. Marsiya so'zi arab tilidan o'zlashgan bo'lib, uning o'zbek tilidagi sof o'zbekcha variant *aytimchilik*dir.

Marsiya – arabcha motam she'ri. Biror shaxsning vafoti munosabati bilan uning xotirasiga bag'ishlab yozilgan motam she'ri. Folklor janrlaridan biri [7]. *Aytichilik* – ayn. MarsiY. Xorazmda tarqalgan motam qo'shiqlarini nomi [8]. Ko'rinadiki, aytimchilik va marsiya terminlariga turli lug'atlariga berilgan izohlar ifoda uslubi jihatidagina farq qiladi, mazmunan esa deyarli teng. Shuningdek, ertak, ushuk (Buxorodagi nomi), metal (Surxon, Samarqand, Farg'onadagi nomi), varsaki (Xorazmdagi nomi), cho'pchak (Toshkent

viloyatidagi nomi) terminlari ham o'zaro bir sinonimik qatorni tashkil etadi. Qolaversa, xalq og'zaki ijodi – folklor, magiya – sehr-jodu, angda qoldi (sezmay qoldi, anglamay qoldi) – gang bo'lmoq (ayn. gangimoq), taraf (dushman, g'anim) – xasm (raqib, g'anim, dushman) [9] kabi terminlar ham sinonimik juftlikni hosil qiladi. Terminlarga xos bir ma'nolilik, sinonimlarning mavjud bo'lmasligi kabi o'ziga xos belgilar ma'lum ma'noda intilish lozim bo'lgan yetakchi tendensiya, qandaydir ideal, real mavjud terminlar esa tabiiy tilning leksemalari singari ko'p ma'nolikka, sinonimlarga va boshqa xususiyatga ega bo'lishi mumkin.

Tahlil va natijalar. O'zbek folklori terminlarida antonimiY. Antonimiya tushunchalararo munosabat bo'lganligi uchun leksema va terminga taqalluqli. Shuni alohida ta'kidlab o'tish joizki, ayrim tilshunoslar talqinida antonimiya hodisasi terminalogiyani Sistema sifatida belgilovchi omillardan biridir[10]. O'zbek folklorida antonimiya hodisasi quyidagi birliklarda ko'zga tashlanadi: *Bodno(y)* (yelib tez yuradigan, uchqur, chopqir (ot, tuya) – *yobi* (*nasli past, xashaki ot*), *nah urmoq* (yomonlab qadrini pastga urmoq, yerga urmoq, kamsitmoq) – *alqamoq* (magtanmoq), tulki - bo'ri, huyya, (*huyya-huy*) (ota tomonidan aytilgan alla) – *alla* (ona tomonidan aytiladigan alla), *borsa kelmas* (borgon odam qatib kelolmaydigan juda xatarli afsonaviy joy) – *borsa kelar* (bnorgan odam qaytib kela oladigan afsonaviy joy). Antonimiya hodisasi inson ijtimoiy va aqliy faoliyati natijasi sifatida til birliklari orasidagi eng faol munosabatlardan biridir.

O'zbek folklori terminlarida polisemiY. Birgina terminning bir nechta ma'noga ega bo'lishini ayni vaqtda terminalogik sistemaning instensiv rivoji bilan izohlash mumkin. S.Usmenov "Termin hamma vaqt – gapda ham, gapdan tashqarida ham bir ma'noli bo'ladi. Uning bir ma'noli bo'lishi ma'lum fan yoki maxsus sohadagina qo'llanish xususiyati orqali yuzaga keladi"[11]. degan fikrni qayd etadi. Lekin sohaga oid bir qancha lug'atlarda, jumladan "Alpomish dostonining izohli lug'ati"da ko'rish mumkinki, bir qancha sof folklor terminlari umumiy integral sema ostida bir qancha ma'nolar anglatib kelgan. Jumladan,

Ang – 1. Ovlanadigan yovvoyi hayvonlar, mavjudotlar:

Ko'rmaysanmi jonivorning tangina,

Merganlar ovlaydi ko'ngil zangini.

2. Ong, soda.

Bul beklarni ergashtirib jo'nadi,

*Ang o'zbeklar bila ketib boradi*¹².

Shunga o'xshash xarakterdagi polisemantik terminlarni misol tariqasida juda ko'p keltirish mumkin. Shuningdek, *boy* (1. badavlat kishi; 2. Er, turmush o'rtoq), *bo'lmoq* (1. birga bo'lmoq; 2. urushmoq), *gachcha* (1. g'alcha, o'zga tilni, gapni tushunmaydigan; 2. g'anim, raqib), *go'r* (1. qabr; 2. hech bir narsaga yaramadi), *japs* (1. jips, zich; 2. munosib, ma'qul kelmoq) kabi terminlar ham ko'p ma'noda ishlatilgan.

O'zbek folklori terminlarida giponimiY. Turli soha terminalogiyasi tilning leksik qatlamlari singari ochiq sistema hisoblanib, unda giper-giponimik, partonomik, graduonomik munosabatlar o'z aksini topgan[12]. Terminologik sistema elementlari orasida giper-giponimik munosabatlardan folklor terminlari ham mustasno emas. O'zbek folklori terminalogiyasidagi giper-giponimik munosabat quyidagi misollarda aks etadi:

Insonlarning olam, tabiat hodisalari va ijtimoiy hayot xususidagi qadimiy fantastik tushunchalarni o'zida aks ettirgan mif – giperonimi o'z ichida quyidagi giponimlarga bo'linadi. 1) ibtido haqidagi miflar; 2) samoviy miflar; 3) antropogenik miflar; 4) kul't miflari; 5) totemistik miflar; 7) o'lib-tiriluvchi tabiat kul'tlari haqidagi miflar; 8) animistik

miflar; 9) manistik miflar; 10) dualistik miflar; 11) esxotologik miflar. Lingvistik adabiyotlarda formal-semantik hamda xususiy semantik giponimik aloqalar ajratiladi. Folklor terminlarining tahlili mazkur soha terminlari orasida asosan formal-semantik giponimik aloqa mavjudligini ko'rsatdi.

O'zbek folklori terminlarida partonomiY. Partonomiya tilda xolo-meronimik, ya'ni butun-bo'lak munosabatini reallashtiruvchi hodisa sanalib, u tilning leksik-semantik sathi, ayniqsa, terminalogik sistemasida yaqqol namoyon bo'ladi [13]. O'zbek folklor terminalogiyasida ushbu munosabat quyidagi terminlarning o'zaro bo'lak-qsim munosabatida oydinlashadi. *Xalq og'zaki ijodining tirik turi – xolonim*; *aytishuv, madhiya, lapar, mavrigi, terma, aytimchilik (marsiya), yo ramazon, qo'shiqlar, bolalar folklori* – meronimlardir.

O'zbek folklori terminlarida graduonimiY. Leksik-semantik sathda keng ifodasini topgan graduonomik munosabatlar terminlar sistemasida ham tez-tez voqelanadi [14]. Jumladan, ushbu munosabat borsa kelar – borsa gumon – borsa kelmas kabi voqealar rivoji, xavfning darajalab ko'rsatuvchi terminlarda yaqqol namoyon bo'ladi.

O'zbek folklori terminlarida omonimiY. Tilshunoslikda leksemalar o'rtasida shakl munosabatiga ko'ra amal qiluvchi hodisalardan biri omonimiyadir. T.B.Nazarova o'z tadqiqotlarida omonimlarni shakllantiruvchi ikkita manbani ko'rsatib o'tadi: a) turli til birliklarining talaffuzda o'zaro mos kelib qolishi; b) qachondir bir so'z tarkibida mavjud bo'lgan ko'p ma'nolilikning yo'qolishi (ma'no bog'liqlik zanjirining uzilishi) natijasida yuzaga kelgan shakily o'xshashlik [15]. CH.Abdullaevaning ta'kidlashicha, "...bir terminologik maydonda termin omonimlarining bo'lishi mumkin emas"¹⁷. O'zbek folklori terminologiyasida omonim terminlar juda kam sonni tashkil etadi. Quyidagi so'zlarda ushbu munosabatni kuzatish mumkin.

It yiqilish. I duch kelgan joyda dumalab yotish, oyoqning tagida o'ralashish: Majlisi kun bo'lsa, to'rdan joy tegmay, piyoladan choy tegmay... *it yiqilish* bo'lib, poyga betda yotar edi. II qovushish, intim munosabat: *Barchin ham kanizlariga kulib o'tiribdi: - biy bobomning o'g'li tushimga kiribdi... pok bo'lmasa, it yiqilish bo'laylik, deb qopmiz*[18].

Korson. I katta tovoq: ... qo'ng'iroq elining odamiman deganini jiyib, sho'rvasiga to'yib, go'shtini *korsonga* sop ... II. ot anjomi, egarning orqa tomoni:

Bismillo deb soldi otining ustiga,

*Tillo korson, qoshi oltin egarni*¹⁹.

Xulosa va takliflar. Tahlillar natijasida terminologik omonimiyani yuzaga keltiruvchi omil sifatida ko'p ma'noli so'zlarning ma'nolari o'rtasidagi bog'liqlikning uzilishi va terminlashishni qayd qilish mumkin.

Terminologik sistema, o'z navbatida, ichki mavzuviy guruhlariga bo'linuvchi, mazkur maydonlar va ularning elementlari o'rtasida turli paradigmatik munosabatlar mavjud bo'lgan ochiq, barqaror, mustaqil, ayni vaqtda tilga nisbatan mikro, o'z semantik guruhlariga nisbatan makrosistemadir. Hech bir soha mutlaq dahsizlikda taraqqiy eta olmaydi. Zero, jamiyatdagi har bir jabha vertikal va gorizontol yo'nalishda o'zaro birikkan yaxlit ijtimoiy sistema zanjiri tarkibidagi bir bo'g'indir. Demakki, har qanday soha terminalogiyasi ham ushbu ijtimoiy sistemani in'ikos ettiruvchi lisoniy sistema zanjiridagi bir bo'g'in sifatida boshqa sohalar terminalogiyasi bilan parallel ravishda taraqqiy etadi, ular bilan muayyan munosabatlarga kirishadi. Ba'zan esa bu munosabat shu qadar jipslashib ketadiki, ayrim terminlarning bir nechta soha doirasida birdek faolligini kuzatish mumkin. Mazkur holatni quyidagicha izohlash mumkin. Agar yuqorida ta'kidlab o'tgan lisoniy sistema zanjirini o'rgimchak to'ri deb faraz qilsak, ko'p funksiyalarni bajara oluvchi universal terminlar to'rlar kesishgan nuqtada vujudga keladigan sohaviy terminalogiyalarning shaffof chegarasida joylashadi va ular

uzra o'tuvchi barcha sohalarda axborot saqlovchi va tashuvchi birlik sifatida faol bo'ladi [16].

ADABIYOTLAR

1. Rasulov R. Umumiy tilshunoslik.- Toshkent: "Fan va texnologiya", 2007, 238-bet.
2. Axmanova O.S. Slovar lingvisticheskiy terminov. – M., 1969.- S. 310.
3. Reformatskiy A.A. Vvedeniye v yazikov – M.: "Prosvesheniye", 1967.- S.91
4. Abdullayeva CH.S. Russko-uzbekskiye v sovremennoy ekonomicheskoy terminalogii. KD.. – Toshkent, 2000, - S.77
5. Danilenko V.P. Russkaya terminalogiya o lingvisticheskogo opisaniY. – M.: "Nauka", 1977. – S. 73.
6. O'zbek tilining izohli lug'ati, 2-jild. – Toshkent. 2020, 547-548-betlar.
7. Ro'zimboyev S., Ro'zmetov H.Folklor hujjatlari qisqacha lug'ati. – Urganch, 2007, 5-bet
8. Qarang. Shetle T.V. Angloyazichnaya terminalogiya bankovskogo dela v yazikovoy sisteme i rechevoy praktike. KD. – M., 2010 – S. 106.
9. Alpomish dostonining izohli lug'ati. T.Mirzayev va b. – Toshkent: "Elmus-Press-media", 2007, 10-deb
10. Usmonov S.O'zbek terminalogiyasining ba'zi masalalari. – Toshkent: "O'qituvchi", 1968, 7-bet.
11. Alpomish dostonining izohli lug'ati. 10-bet.
12. Dadaboyev H. O'zbek terminalogiyasi. – Toshkent, 2019, 118-bet.
13. Qarang. Nazarova T.B. Filologiya i semiotika . Sovremenniy angliyskiy yazik. – M.: "Visshaya shkola", 1994. – S. 54.
14. Abdullayeva CH.S. Russko-uzbekskiye paralleli v sovremennoy ekonomicheskoy terminalogii. – S. 90.
15. Alpomish dostonining izohli lug'ati. 46-bet.
16. Shirinova YE. O'zbek tili bank-moliya terminalogiyasi. Filol. Fanlari bo'yicha fals. Doktor (PhD) ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiY. – Toshkent, 2019, 88-bet.

Rafiqjon ZARIPOV,

Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti tayanch doktoranti

E-mail: zaripovrafiqjon1@gmail.com

ToshDO'TAU dotsenti f.f.n. I.Islomov taqrizi asosida

FOREIGN SCIENTIFIC AND THEORETICAL SOURCES OF STATE LANGUAGE MANAGEMENT

Abstract

This small study is aimed at highlighting the foreign experiences of state language management, and the researches created in world linguistics on this issue are analyzed. The role of individuals in language management is determined by the active and passive participation of representatives of this language in the process of language management, the participation of organizational, institutional and regulatory structures in language management is looked at, and attention is paid to their activities and capabilities.

Key words: State language management, foreign experience, world linguistics, the role of individuals in language management, language management, language policy, interaction in language management, component, practice, belief (ideology), management.

ЗАРУБЕЖНЫЕ НАУЧНЫЕ И ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ИСТОЧНИКИ ПО УПРАВЛЕНИЮ ГОСЯЗЫКОМ

Аннотация

Данное небольшое исследование направлено на освещение зарубежного опыта управления государственным языком, а также анализируются исследования, созданные в мировой лингвистике по этому вопросу. Роль личности в управлении языком определяется активным и пассивным участием представителей данного языка в процессе управления языком, рассматривается участие организационных, институциональных и регулирующих структур в управлении языком, уделяется внимание их деятельности и возможности.

Ключевые слова: Управление государственным языком, зарубежный опыт, мировая лингвистика, роль личности в управлении языком, языковой менеджмент, языковая политика, взаимодействие в управлении языком, компонент, практика, убеждение (идеология), управление.

DAVLAT TILI MENEJMENTINING XORIJIY ILMIY-NAZARIY MANBALARI

Annotatsiya

Ushbu kichik tadqiqot davlat tili menejmentining xorijiy tajribalarini yoritishga qaratilgan bo'lib, bu masala yuzasidan jahon tilshunosligida yaratilgan tadqiqotlar tahlilga tortilgan. Til menejmentida shaxslarning o'rni til boshqaruvi jarayonida shu til vakillarining faol va nafaol ishtiroki bilan belgilanishi asosan, til boshqaruvida tashkilot, institutsional va tartibga soluvchi tuzilmalarning ishtirokiga nazar solinib, ularning faoliyatlari va imkoniyatlariga e'tibor qaratilgan.

Kalit so'zlar: Davlat tili menejmenti, xorijiy tajriba, jahon tilshunosligi, til menejmentida shaxslarning o'rni, til boshqaruvi, til siyosati, til menejmentida o'zaro ta'sir, komponent, amaliyot, e'tiqod(mafkura), boshqaruv.

Kirish. Til siyosati odatda muayyan mamlakatning davlat tili nufuzini nazorat qilish maqsadida olib boriladigan hukumat faoliyatini anglatadi. Til siyosatini samarali tashkillashtirilishida hukumat rahbarlarining til bilan aloqador muammolarni yetarlicha payqay olishi muhim ahamiyat kasb etadi. Chunki til boshqaruvi jarayonida o'lkada istiqomad qiluvchi millatlar vakillarining xohish-irodalarini nazardan chetda qoldirmaslik eng muhim jihatlardandir. Ayniqsa, bu ko'p millatli davlatlarda yuqori ahamiyat kasb etadi. Har bir millatning o'ziga yarasha qadriyatlar mavjud bo'lib, uning markazida albatta til turadi. Millat tiliga qilingan har qanday nohaqlik yoki rag'bat shu millat vakillari xatti-harakatlariga ta'sir etmay qolmaydi. Mamlakatdagi vaziyat, muhit va o'lkada yashovchi shaxslar til siyosatiga ta'sir etuvchi eng muhim omillardandir. Muayyan davlatda yashovchi shaxs albatta o'z tiliga va ona tili ustidan olib borilayotgan siyosatga befarq bo'la olmaydi. Aslida, til siyosati tushunchasini yetarlicha anglash va unga ta'sir etish uchun avvalo, inson o'zi ona tilini hayoti davomida ijtimoiy munosabatlarda qanday qo'llashi, o'z nutqini qanday boshqarishini yetarlicha tahlil qilishi yoki shaxs bir necha tillarni o'zlashtirishi natijasida ushbu tillar o'rtasidagi munosabatni integratsiya yoki diferentsiatsiya qila olishi, jamiyatda turli munosabatlarga kirishuvi jarayonida ulardan qay darajada foydalana olishi va

boshqara olishini tafakkur tarozusidan o'tkazib ko'rmog'i lozim. Til siyosati qanday doirada olib borilishidan qat'i nazar tanlov bilan bog'liq. Jamiyat a'zosi bo'lgan har qanday shaxs ikki yoki ko'p tilli bo'lsa, vaziyat, muhit, suhbatdosh va boshqa bir qator omillarga bog'liq ravishda qaysi tildan foydalanishni tanlashi kerak. Agar siz faqat bitta tilda gaplashsangiz ham, sizda dialekt va uslublarni tanlash imkoniyati mavjud. Ushbu jarayonning mohiyatini tushunish uchun ijtimoiy tuzilmalar va vaziyatlarni lingvistik repertuarlar bilan bog'laydigan ekologik model kerak [1].

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Biz ushbu kichik tadqiqotimizda davlat tili menejmentining xorijiy tajribalarini yoritishga harakat qilmoqdamiz. Bu masala yuzasidan jahon tilshunosligida yetarlicha tadqiqotlar olib borilmagan bo'lsa ham, ayrim tadqiqotchilarning izlanishlarida mavzuga doir qarashlar bayon qilinganligini kuzatishimiz mumkin. Davlat tilini boshqarishda mamlakatda yashovchi millatlarning tillari masalasini ham chetda qoldirmaslik, ularni ham hamohanglikda menejerezatsiya qilish muhim ahamiyat kasb etadi. Shu jihatdan mamlakatimizdagi millatlar tillarini davlat tili boshqaruviga mos ravishda olib borishimiz o'lkadagi lingvistik makonni, holatni boshqarishda yetarlicha samara beradi. Bu borada jahon ijtimoiy lingvistlarining qarashlarini tadqiq etish muhim samara berish bilan bir qatorda davlat tili

boshqaruvidagi muayyan o'rinlarni to'ldirishga xizmat qilishi mumkin. Bu jihatlarni yoritishda Kuper Robert L (2000), Das Gupta Jyotirindra (1973), Fishman Joshua A, Gorman Tomas P(1973), Gumperz Jon J (1968), Xoll Robert A(1951), Haugen Einar(1959, 1987), Xockett Charlz F(1958), Jernudd Byorn H(1997), Kachru Braj B(1986), Karam Frensis X(1974), Kopeliovich Shulamit(2006), Kymlicka Will, Patten Alan(2003), Labov Uilyam(1966), Markee Numa, Piers Filipp(1986), Miller Jorj A(1950), Nekvapil Jiri(2006), Neustupny Jiff V(1983), Noss Richard(1967), Saussure Ferdinand de(1931), Spolskiy Bernard(2009), Vaynshteyn Brayan(1980), Zaripov R.E(2021) kabi jahon lingvistlari, sotsiolingvistlari va siyosatshunoslarining tadqiqotlariga tayanildi.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotning obyekti sifatida davlat tili, til menejmenti birliklari, til menejmenti, til siyosati, tilni rejalashtirish masalalari yoritilgan materiallar olingan. Tadqiqotni tasniflashda, lingvistlar, siyosatshunoslar, sotsiolingvistlar tahliliga tayangan holda ish ko'rildi. Qayd etish joizki, mazkur tadqiqotda ilk bor o'zbek tilida til menejmenti, tilni rejalashtirish, til siyosati materiallari yaxlit tahlilga tortildi. Tadqiqotda lingvistik tavsiflash, sistem, statistik, kontekstual tahlil, tavsiflash, tasniflash, analiz, sintez, lingvistik eksperiment ilmiy tahlil metodlaridan foydalanilgan.

Tahlil va natijalar. Til menejmentida shaxslarning o'rni til boshqaruvi jarayonida shu til vakillarining faol va nafaola ishtiroki bilan belgilanadi. Odatda til menejerezatsiyasi muayyan hukumatlar faoliyati bilan bog'liq bo'ladi. Albatta, til boshqaruvining turli maqsadlari bo'lishi mumkin. Ammo ko'plab mamlakatlardagi til boshqaruvi shu millat vakillari tilini rivojlantirishga va davlat hududida til vaziyatini tartibga solishga qaratiladi. Bunday boshqaruv sharoitida shaxslarning ishtiroki til menejmentining muvaffaqiyatli yoki muvaffaqiyatsiz kechishiga o'z ta'sirini ko'rsatmay qolmaydi. Aytaylik, O'zbekiston hududidagi 1989-yilgi til siyosati, til boshqaruvida shaxslarning faol ishtiroki, oxir-oqibat, o'zbek tilining davlat tili sifatida qabul qilinishi bilan bir qatorda, "Davlat tili to'g'risida"gi qonunda til me'yorlarining eng muhim nuqtalari aks ettirilishiga olib keldi(Maxmudov).

Til boshqaruvida tashkilot, institutsional va tartibga soluvchi tuzilmalarning ishtirokiga nazar soladigan bo'lsak, bu o'rinda ularning faoliyatlari va imkoniyatlariga e'tibor qaratmog'imiz lozim. Ta'kidlashimiz joizki, til boshqaruvida, til siyosatida tashkilotlarning ishtiroki, tashkilotlarda til boshqaruvi tushunchalari farqlanadi. Biz ushbu o'rinda til siyosatida tashkilotlar ishtirokini nazarda tutmoqdamiz va ushbu jihatni yoritishga urunamiz. Til boshqaruvida tashkilot, institutsional va tartibga soluvchi tuzilmalarning o'rni beqiyos bo'lib, bunday tashkilotlar hukumat yoki muayyan jamoalarning til bilan bog'liq faoliyatini, siyosati va boshqaruvin omma orasidagi amaliyotini ta'minlashda muhim rol o'ynaydilar. Jumladan, 2018-yilda tashkil etilib, 2022-yilda faoliyati tugatilgan O'zbekiston Respublikasi ma'naviyat va davlat tilini rivojlantirish masalalari departamenti mamlakatning til boshqaruvi bilan bog'liq faoliyatini jonlantirishga ko'mak bergan. Shu bilan bir qatorda, til siyosatiga baho beruvchi va uni yuksaltirish yo'llarini ta'minlashga qaratilgan harakatlarni olib boruvchi nodavlat tashkilotlar ham muayyan mamlakatdagi til menejmenti samaradorligini belgilashda muhim ahamiyat kasb etadi. Yuqorida til masalalariga aloqador tuzilmalarning faoliyat doiralari hamda imkoniyatlari muhim ekanini ta'kidladik. Qayd etilgan jihatlar bilan bir qatorda bunday idoralarning diasporasi va vakolatlarining kengligi uning til menejmentidagi ta'sir imkoniyatlarini oshiradi.

Til menejmentida o'zaro ta'sir deyilganda til boshqaruvi nazarda tutgan me'yorlarga shu til vakillarining

har qanday munosabati hamda til menejmenti jarayonida til egalari ishtiroki anglashiladi.

Til siyosati bir-biri bilan bog'liq, ammo mustaqil ravishda tavsiflanishi mumkin bo'lgan uchta komponentga ega amaliyot, e'tiqod va boshqaruv[5].

Til amaliyotlari bu kuzatilishi mumkin bo'lgan xatti-harakatlar va tanlovlar bilan bog'liq. Odamlar tanlangan til xususiyatlari, ishlatiladigan tilning xilma-xilligini belgilaydilar. Ular muntazam va oldindan taxmin qilish mumkin bo'ladigan darajadagi siyosatni tashkil qiladi va ularni o'rganish paytida Labov aniqlagan kuzatuvchi paradoksi bilan murakkablashadi. Lingvist kuzatuvchi uchun qo'shimcha ishtirokchi qo'shadi va shuning uchun kuzatilmagan xatti-harakatlarni o'zgartiradi. Ularni tavsiflashni vazifa qilib belgilaydi [4].

Tilni boshqarish uchun til amaliyotlari har bir tilni o'rganayotgan kishi uchun lingvistik kontekstni ta'minlashi ham juda muhimdir. Bolalarning tilni o'zlashtirishi ko'p jihatdan ular duch keladigan til amaliyotiga bog'liq. Misol uchun, muhojir ota-onalar ba'zan farzandlari o'zlarining meros tilidagi ba'zi so'zlarni bilmasligidan xafa bo'lishadi, chunki ular o'zlari kundalik nutqda ularni yangi tildan olingan so'zlar bilan almashtirib turishlarini tushunmaydilar [3].

Til siyosatining ikkinchi muhim tarkibiy qismi til haqidagi e'tiqod (mafkura)lardan iborat. Til siyosati va boshqaruvi uchun eng muhim bo'lgan mafkuralar tillar, navlar va o'ziga xosliklarga tayangan qadriyatlar yoki maqomlar bilan bog'liq. Masalan, til turlarining identifikatsiyalashdagi rolini hisobga olsak, millatim, ta'lim tilim, mintaqam, etnik kelib chiqishim men uchun eng yuqori qadriyatga ega bo'lishi mumkin. Tildagi variantlilik yoki xilma-xillik undan qancha odam foydalanishi va foydalanuvchilarning maqomi, so'zlovchi undan foydalanish orqali kutishi mumkin bo'lgan ijtimoiy va iqtisodiy foydadan kelib chiqadi. o'z navbatida bu so'zlashuvchilarning turli mafkuralariga bog'liq ravishda sodir bo'ladi.

Navbatdagi komponent - bu til boshqaruvi. Bu domen ishtirokchilari ustidan o'z til amaliyotlarini olib boradigan yoki mafkuralarini o'rnatadigan, o'zgartirish uchun vakolatga ega bo'lgan yoki shu maqomga da'vo qiladigan shaxs yoki guruhning aniq va olib borilishi mumkin bo'lgan harakatlari [5].

Ushbu o'rinda til siyosati atamasining tadqiqotlardagi ayrim ta'riflarini keltirsak. Sotsiolingvistikaga doir lug'atda til siyosatiga quyidagi izoh beriladi: Til siyosati – tilning mavjud funksional taqsimoti va til quyi tizimlarini saqlab qolish yoki o'zgartirish maqsadida umumiy, yangi til normalarini shakllantirish uchun davlat, partiya, sinf va jamoat guruhi tomonidan ishlab chiqilgan va qabul qilingan chora-tadbirlar majmuyi, siyosatlar va ularning maqsadlaridir [7]. Ta'rifdan anglashiladigan eng asosiy o'ziga xos jihat yangi til normalarini shakllantirishga qaratilgan, hukumat yoki ijtimoiy guruh tomonidan amalga oshiriladigan chora-tadbirlar majmuyi.

Til siyosatiga til masalalarini siyosiy, huquqiy va ma'muriy tartibga solish tizimi, mamlakatdagi til vaziyatiga rejali ta'sir qilish mexanizmlari sifatida qarash ham til siyosati tushunchasi mohiyatini ochishda yetarlicha asos bo'ladi. Bu jihatlar R.Zaripov tadqiqotlarida yetarlicha ochib berilgan bo'lib, olim til siyosati tushunchasini quyidagicha tavsiflaydi: Til siyosati deganda, davlatda, jamiyatda til masalalarini siyosiy, huquqiy va ma'muriy jihatdan tartibga solish tizimi, til muammolarini hal qilish bo'yicha mafkuraviy tamoyillarning rasmiy-amaliy tadbirlari majmuyi, mamlakatdagi til vaziyatiga rejali ta'sir qilish mexanizmlari nazarda tutiladi [6].

Ba'zi olimlar til taraqqiyotida amalga oshiriladigan harakatlar jarayoni uchun "reja" va "rejalashtirish" so'zining sinonimi sifatida "siyosat" so'zini ishlatib, "Til siyosati va

rejalashtirish" tushunchalarini qo'llashni afzal ko'rishadi. Aslida murakkablik "siyosat" leksemasining noaniqligidadir. Bizningcha, tilni boshqarish qarori siyosat hisoblanadi.

Ko'pgina hollarda olimlar til siyosatiga bog'liq holda til taraqqiyotida amalga oshiriladigan harakatlarga nisbatan "rejalashtirish" va "boshqaruv" atamalarini qo'llaydilar. Aslida bu ikki tushunchaning semantik maydonida o'xshash semalar bilan bir qatorda farqli ma'nolar ham mavjud. Biz tadqiqotimizda "rejalashtirish" emas, balki "boshqaruv" atamasini ishlatamiz. Bizningcha, u hodisaning mohiyatini aniqroq qamrab oladi.

Tilni boshqarish atamasini Jernudd va Neustupny [2] taklif qilishdi va birinchi bo'lib fanda qo'llashdi. "Tilni boshqarish shaxsdan boshlanadi". Ular buni "oddiy tilni boshqarish" deb atashadi. Uyushgan tilni boshqarish esa mikro (oila) dan makro (davlat) darajasigacha hisoblanishini qayd etishadi.

Tilni tashkil etishning eng aniq shakli bu davlat tomonidan rasmiy tildan foydalanishning asosiy jihatlari belgilaydigan qonun. Aytishimiz mumkinki, mamlakatimizda bunday qonun hujjati "Davlat tili haqida"gi qonun hisoblanib. Unda o'zbek tilining Respublika hududida va davlat tashqarisida qo'llanish imkoniyatlari, rivojlantirish strategiyalarini tashkillashtirish va boshqarishga oid jihatlar mujassamlashtirilgan. Masalan, maktablarda o'qitish tili sifatida ma'lum bir tildan foydalanish talabi yoki davlat organlari bilan biznesda muayyan tilni qo'llash.

Menejment ko'plab til xilma-xilliklarini, tanlovlarini hisobga oladi. U avtomatik ravishda muvaffaqiyatli shakllanmaydi. Bu o'z navbatida menejerlarni taqozo qiladi.

Spolskiy o'z tadqiqotida shakllantirgan model, til amaliyoti, til mafkuralari va nutq hamjamiyatida til boshqaruvidan kelib chiqqan ichki kuchlar asosida til tanlashni nazarda tutadi. Ammo nutq hamjamiyatidan tashqarida sezilarli ta'sir etuvchi kuchlar mavjud.

Xulosa va takliflar. Til menejmenti bu muayyan davlat yoki guruhning o'z hududida til masalalarini tartibga solish yuzasidan olib boradigan maqsadli faoliyati hisoblanadi.

Davlat tili menejmenti nuqtayi nazaridan yondashadigan bo'lsak, til menejmenti muayyan davlat, hukumat yoki hukumat rahbarlarining mamlakat hududida davlat tilini o'rnatish, tartibga solish, rivojlantirishga qaratilgan maqsadli chora-tadbirlari yig'indisi hisoblanib, bu jarayon o'lkada yashovchi boshqa millatlar tillariga hurmatni saqlagan holda davlat tilini targ'ib qilishga qaratiladi. Shuni ham alohida ta'kidlashimiz lozimki, til boshqaruvi muayyan maqsadga qaratilishi ham mumkin. Ammo bunda e'tibor qaratilayotgan tildan tashqari ushbu til amal qiluvchi hududlardagi boshqa tillarning normalari nazardan chetda qoldirilishi mumkin.

Til siyosati esa muayyan davlatning til me'yorlarini shakllantirish, tartibga solish, joriy etishga qaratilgan yuridik xatti-harakati.

ADABIYOTLAR

1. Haugen Einar. Blessings of Babel: Bilingualism and language planning: Problems and pleasures, Berlin, New York, and Amsterdam: Mouton de Gruyter. 1987. P.27.
2. Jernudd Bjorn H. and Jin V. Neustupny. Language planning: for whom? Comments presented at the International Colloquium on Language Planning in Ottawa (Canada), May 1986.
3. Kopeliovich Shulamit. Reversing language shift in the immigrant family: Case study of a Russian-speaking community in Israel, unpublished Ph.D. dissertation, Bar-Ilan University, Ramat-Gan. 2006.
4. Labov, William. Some principles of linguistic methodology/Language in Society 1972. 1(1): 97-120.
5. Spolsky Bernard. Language Management. Cambridge. Cambridge University Press. 2009. P. 322.
6. Zaripov R.E. Mustaqillik yillarida O'zbekistonda til siyosati: bilingvizm va pluralingvizm: Filol. Fal. Fan. Dok. (PhD)... Diss. – Toshkent. 2021.- 150 b.
7. Словарь социолингвистических терминов // Отв. ред. Михальченко В.Ю. – М., 2006. – С. 312.

UDK:81`322.3:811.512.133

Muattarxon ISMOILOVA,
O'zbekiston Milliy universiteti mustaqil tadqiqotchisi
E-mail:s42813275@gmail.ru

Prof. M.Kurbanova taqrizi asosida

THE STUDY OF AFFILIATION – BELONGING IN UZBEK LINGUISTIC CULTURE

Annotation

A number of scientific researches have been carried out on the issue of the origin of the case, its classification according to its expression in the old and modern Uzbek literary language and its dialects, the use of one in place of the other – functional exchange, mixed or parallel use, and the determination of the meaning and function of the cases in the sentences.

Key words: Syntactic, morphological, affix, case, category, grammar, phonetics, descriptive, plural, stem.

ИЗУЧЕНИЕ ПРИНАДЛЕЖНОСТИ-ПРИНАДЛЕЖНОСТИ В УЗБЕКСКОЙ ЛИНГВОКУЛЬТУРЕ

Аннотация

Проведен ряд научных исследований по вопросу о происхождении падежа, классификации по выраженности в древнем и современном узбекском литературном языке и его диалектах, употреблении одного вместо другого – функционального обмена, смешанное или параллельное употребление, а также определение значения и функции того или иного падежа в предложении.

Ключевые слова: Синтаксический, морфологический, аффикс, соглашение, категория, грамматика, фонетика, описательный, множественное число, основа.

O'ZBEK LINGVOMADANIYATIDA QARASHLILIK-TEGISHLILIKNING O'RGANILISHI

Annotatsiya

Kelishikning kelib chiqish masalasi, qadimda, hozirgi o'zbek adabiy tilida va uning shevalarida ifodalanishiga ko'ra tasniflanishi, birining o'rnida ikkinchisining qo'llanishi – funksional almashinuvi, aralash yoki parallel ishlatishi, u yoki bu kelishikning ma'nosi va gapdagi vazifasini aniqlash haqida qator ilmiy tadqiqot ishlari olib borilgan.

Kalit so'zlar: Sintaktik, morfologik, affiks, kelishik, kategoriya, grammatika, fonetika, izohlovchi, ko'plik, o'zak.

Kirish. O'zbek tilida kelishik kategoriyasi ot yoki otlashgan so'zning fe'lga, otga yoki boshqa biror so'zga grammatik aloqasini gap tizimida gap bo'laklari o'rtasidagi munosabatlarni anglatadigan grammatik kategoriya bo'lib, maxsus affiksalar bilan ifodalanadi. Kelishik affiksarlari ot, olmosh yoki otlashgan so'zning gapda aloqa-munosabat vazifasini ko'rsatadi. Kelishik, asosan, nutqda sintaktik birlikni shakllantirishda xizmat qiladi. Ammo u nutqdagi barcha sintaktik birliklarni shakllantirmaydi. Masalan, sifatlovchining shakllanishida kelishik qatnashmaydi. Shunga qaramay, ko'pchilik bo'laklar kelishik bilan shakllanadi. Masalan, ega, qaratuvchi, izohlovchi, nominativ gap, qisman hol va kesim ham kelishik shaklidagi so'z bilan ifodalanadi. Har bir kelishikning o'z shakli, ma'nosi va sintaktik vazifasi bor. Shundan kelib chiqqan holda hozirgi o'zbek adabiy tilida oltita kelishik mavjud: bosh kelishik, qaratqich kelishigi, tushum kelishigi, chiqish kelishigi, jo'nalish kelishigi, o'rin-payt kelishigi (yoki – o'rin kelishigi).

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. O'zbek tilida kelishik kategoriyasi yuzasidan tilshunos olimlarimiz tomonidan qator tadqiqotlar olib borilgan. Tilshunoslar o'zbek tilidagi kelishik kategoriyasining o'ziga xos jihatlari, sintaktik-semantik va morfologik-sintaktik xususiyatlarini o'z nuqtai nazarlaridan turlicha ilmiy tahlil qilib tasniflashgan. Xususan, o'zbek tilshunosligi masalalari, uning fonetik hamda grammatik tuzilishlari rus turkiyshunos olimlari tomonidan chuqur o'rganilgan.

O'zbek tilida yettita kelishikni ajratadi: bosh (imenitелniy, bessufiksалniy) kelishik: kitob; qaratqich-tushum (roditелniy-vinitелniy) kelishigi –ni affiksi bilan: kitobni; jo'nalish (datелniy) kelishigi –ga, –ka, (–qa) affiksi bilan: kitobga; o'rin-payt (mestniy) kelishigi –da, –ta

affiksi bilan: shaharda; chiqish (isxodniy) kelishigi –dan –tan affiksi bilan: shahardan; vosita (tvoritелniy) keli-shigi –minam, –minan affiksi bilan: opa minam; qiyosiy (priravnitелniy) kelishik –day, –tak affiksi bilan: gulday. Agar qaratqich hamda tushum kelishigini alohida hisoblay-digan bo'lsak, unda u sakkizta kelishikni ajratgan bo'ladi.

Yuqorida sanab o'tilgan ilmiy izlanishlar o'zbek tilida kelishik kategoriyasini tushunishda, gapda tutgan o'rni va ifodalagan ma'nosini aniqlashda hamda uning ot va otlashgan so'zlarga xos.

Demak, YE.Polivanov hozirgi ajratilgan kelishik tarkibiga ikkita ortiqcha kelishikni qo'shgan. U vosita (tvoritелniy) kelishigi deb — ot + bilan konstruksiyasini keltiradi. Lekin kelishikning bu xususiyatiga ko'ra ajratilishi ko'makchili kelishikning qabul qilinishiga olib keladi. Bundantashqari, u qiyosiy (priravnitелniy) kelishikni — ot+dayaffiksil bilan ifodalaydi. YE.Polivanov kabi mashhur turkolog olim P.Melioranskiy ham bu konstruksiyani kelishik sifatida qabul qiladi va rus tilidauni —sravnitелniy padej ,ya'niqiyosiykelishikdebataydi. O'zbek tilining og'zaki nutqida qaratqich hamda tushum kelishiklarining talaffuz qilinishi bir xil, ya'ni–ni affiksi bilan ifodalangani uchun YE.Polivanov ularni bitta kelishik deb tavsiflagan.

Olib borgan tadqiqoti natijasida hozirgi o'zbek adabiy nutqida ishlatiladigan barcha so'zlarning 45% ini kelishikdagi so'zlar tashkil qilishini, oltita kelishikdan bosh kelishik eng ko'p ishlatilishini (44,06%), belgili-belgisiz ishlatilish jihatidan qaratqich kelishigi birinchi o'rinda (41,67%), tushum kelishigi ikkinchi o'rinda turishini (35%), ularning belgisiz ishlatilishi prozaik nutqdan ko'ra poetik nutqqa xosligini aniqlagan.

Tadqiqot metodologiyasi. Bundan ko'rinib turibdiki, nutqning asosiy qismi kelishik affiksarlari orqali ifodalanar ekan. Bosh kelishikning ishlatilishida ikki xil holatni, ya'ni mustaqil so'z bilan bog'lanadigan (bunda sintaktik vazifani ko'rsatib turadi) va yordamchi bilan ishlatiladigan (bunda bosh kelishik sintaktik vazifa ko'rsatmaydi) holatlarni ko'rsatadi. Statistik tahlil natijasida bosh kelishikdagi so'zning eng ko'p ega vazifasida (72,4%) kelishini, ikkinchi o'rinda kesim vazifasida (18%) kelishini izohlaydi R.Rasulov o'zbek tilidagi kelishiklar ustida qator tadqiqotlar olib borgan tilshunoslardan biridir. U kelishiklarni alohida tarzda tahlil qilib, ularning ma'nosi va grammatik funksiyalarini guruhlariga ajratib talqin qilgan. Jumladan, o'rin kelishigini ifodalaydigan ma'nolarni uchga bo'lib tahlil qiladi, ya'ni o'rin ma'nosini (odob bozorda sotilmas), vaqt ma'nosini (tongda Haydar ko'zlarini ochib uqaladi) va boshqa xil ma'nolarni (necha yil azobda umrim o'tkazdim) ifodalashiga qarab tahlil qilgan. Qolaversa, o'rin kelishigi formasini ifodalovchi -da affiksining kelishiklarga xos bo'lmagan boshqacha grammatik funksiyalarini uch xil yo'l (bog'lovchi vazifasida, so'z yasovchi affiks vazifasida, kuchaytiruvchi, ta'kidlovchi affiks vazifasida) orqali ochib bergan Bosh kelishik bu hech qanday kelishik qo'shimchasini olmagan ot formasidir. Bu kelishik boshqa kelishik formalarining hosil qilinishi uchun bosh manba, asos vazifasini bajaradi. Ammo rus va g'arb tilshunoslari turk tili grammatikasi yuzasidan ilmiy ishlarida bu formani turlicha terminlar bilan ataydilar. Masalan, -nominativl, -imenitelniyl, -bezsuffixsalniyl, -pryamoyl, -absolyutniyl va -osnovnoy padejl kabi. Lekin ushbu kelishikning bu kabi terminlar bilan atalishi uning to'liq ma'nolarini anglatmaydi. Shuning uchun R.Rasulov uni qolgan kelishiklarni hosil qilishda emas, balki otlarning kelishiklar bilan turlanishida asos, o'zak bo'lib xizmat qilishini izohlaydi. Shunga ko'ra, bu kelishikni rus tilida -osnovnoy padejl deb atash mumkinligini ta'kidlaydi. Lekin bu termin ham bosh kelishikning to'liq ma'nosini ochib bera olmagan uchun keyinchalik rus tilida e'zilgan o'zbek tili grammatikalarida u -imenitelniy padejl deb berilgan bo'lsa, o'zbek tilida yozilgan o'zbek tili grammatikasida bu forma -bosh kelishikl (glavniy, nachalniy, osnovnoy padej) termini bilan qo'llanila boshlangan. Chunki otning bu formasi nafaqat otlarning kelishiklar bilan turlanishida, balki eng asosiysi boshqa kelishiklarning shakillarini yasashda asos, o'zak bo'lib xizmat qiladi. R.Rasulov bosh va o'rin kelishigidan tashqari chiqish kelishigi ustida ham ilmiy tadqiqotlar olib borgan bo'lib, asosan, o'zbek adabiy tilida chiqish kelishigi ifodalaydigan ma'nolarni klassifikatsiya (tasnif) qilib o'rganadi. Chunki bu kelishik o'zbek tilidagi barcha kelishiklarga nisbatan ko'p ma'noli kelishik hisoblanadi. U chiqish kelishigini ma'no ifodalashiga qarab uch guruhga ajratadi:

a) o'ringa xos (Siddiqjon ertasi Bahroboddan qaytib kelib, bu niyatini Zunnunxo'jaga aytdi.);

b) vaqtga xos (Buvaydadan chiqib ketganimga yigirma yildan oshdi.);

v) o'rin va vaqtdan tashqari har xil grammatik ma'nolarni (Bu tovushdan Sattorov uyg'onib ketdi) ifodalashiga ko'ra. Shuni ta'kidlash kerakki, chiqish kelishigi lokal kelishik bo'lganligi sababli uning o'ringa xos ma'nolari keng rivojlangan. Shunga ko'ra, R.Rasulov chiqish kelishigining bu ma'nosiga ko'ra ifodalanishiga chuqur to'xtaladi.

Bundan tashqari, -dan affiksining kelishiklarga xos bo'lmagan boshqa vazifalarni (masalan, ayrim ot, sifat, ko'makchi ot, ko'makchi sifatdoshlarga qo'shilib, ulardan ravish funksiyasi) ham bajarishini tahlil qiladi

Tahlil va natijalar. Demak, rus tilidagi kelishiklar asosida tashkil topgan o'zbek tilidagi kelishiklar qator tilshunoslardan tomonidan tadqiq qilingan. Kelishikning kelib chiqish masalasi, qadimda, hozirgi o'zbek adabiy tilida va uning shevalarida ifodalanishiga ko'ra tasniflanishi, birining o'rnida ikkinchisining qo'llanishi – funksional almashinuvi, aralash yoki parallel ishlatishi, u yoki bu kelishikning ma'nosi va gapdagi vazifasini aniqlash haqida qator ilmiy tadqiqot ishlari olib borilgan. Ammo uni rus tili grammatikasi asosida tashkil topgan deyish bir muncha nojoiz. Chunki turkiy tillar morfologiyasida kelishiklar qadimdan mavjud bo'lgan. Qadimgi turkiy tillarda kelishiklar soni hozirgi zamon turkiy tillar kelishiklariga qaraganda ko'proq bo'lgan. Unda asosan yo'nalishni bildiruvchi kelishiklar ko'pchilikni tashkil qilgan. Keyinchalik ular qisqarib hozirgi holatga kelgan. Shuning uchun uni struktura jihatidan rus tili kelishik kategoriyasiga moslashtirib tashkil qilingan desak, maqsadga muvofiq bo'ladi. Chunki XX asrning boshlarida rus turkiyshunos olimlari tomonidan o'zbek tilshunosligining o'rganilishiga, uning grammatikasi hamda fonetik tuzilishi masalalarini ilmiy jihatdan ishlab chiqilishiga ehtiyoj paydo bo'ldi. Shu tariqa ular o'zbek tilini rus tili ta'sirida o'rganganlar. Shuni ta'kidlash kerakki, o'zbek tilida grammatik kategoriyalarning o'rganilishi va ularni tushunishda rus turkiyshunoslari (YE.Polivanov, A.Kononov, V.Reshetov va A.Borovkovlar)ning ilmiy tadqiqotlari muhim ahamiyat kasb etadi. Bundan tashqari, kelishiklarning miqdorini ko'paytirish (H.Ne'matov) yoki aksincha qisqartirish (SH.Rahmatullayev)ga urinishlar ham bo'lgan. Yuqorida sanab o'tilgan ilmiy izlanishlar o'zbek tilida kelishik kategoriyasini tushunishda, gapda tutgan o'rni va ifodalagan ma'nosini aniqlashda hamda uning ot va otlashgan so'zlarga xos bo'lgan grammatik kategoriya ekaniga ishonch hosil qilishga imkon beradi.

Xulosa va takliflar. Qarashlilik-tegishlilik birining ikkinchisiga egalik qilishi munosabatlari orqali ikki obyektning o'rtasidagi shu munosabatning lisoniy birliklar bilan ifodalanishi qarashlilik-tegishlilik deb yuritiladi. Shu obyektlardan biriga egalik qiluvchini posessor, egallangan obyekttni esa – korrelyat deb atash qarashlilik-tegishlilik munosabatlarda strategik meyor deb qabul qilingan. Qarashlilik-tegishlilik munosabati asosan o'zbek tillarida obyektning shaxsga tegishlilikini tashkil qiladi.

ADABIYOTLAR

1. Тожиев Ё. «Ўзбек тилида эга эканлик ва эга эмаслик маъноларини ифодаловчи аффикслар синонимияси» Т. 1981; Номзодлик диссертацияси Т. 1994-й.
2. Ҳозирги ўзбек адабий тили, Т.1080, 217-251 саҳифалар. Академик А.Н Кононовнинг “Ҳозирги ўзбек адабий тили грамматикаси”(Москва –Ленинград, 1960 ,73-103-бетлар
3. Ўзбек тилшунослигининг актуал масалалари, Т.ТошДУ ,1987 йил китобида (1975 йил).
4. Ғуломов А. Ўзбек тилида келишиклар/ Труды Узбекского филиала АН СССР.Сер.2Кн.2.-Т.,1941.
5. Қодиров М. Ўзбек тилида грамматик категорияларни систем таҳлил қилиш (келишик категорияси):Филол.фан.ном...дисс.автореф.,Самарқанд, 1993.
6. Ҳозирги замон ўзбек адабий тили (2009 йил)М.Сайфуллаева, Р.Қурбанова М., Менглиев Б., Боқиева Г., М.Абузалова

UDK:811.1

Umida KABULOVA,
Andijon davlat chet tillari instituti dotsenti
Zebiniso KABILOVA,
Andijon davlat chet tillari instituti dotsenti

FarDU f.f.f.d., (PhD) Sh.Yusufjonova taqrizi asosida

TURG'UN BIRIKMALAR LINGVISTIK BIRLIK SIFATIDA

Annotatsiya

Ushbu maqola "IL402104213. O'zbek tilida elektron lingvistik entsiklopedik lug'at ishlab chiqish" innovatsion davlat ilmiy – texnika dasturi asosida tayyorlangan. Uning amaliy ahamiyati shundaki, maqolada o'zbek tiliga oid lingvistik material jamlangan va tahlil qilingan. Ilmiy maqola natijalaridan Oliy o'quv yurtlarining filologiya fakultetlarida maxsus kurs o'qitishda, qo'llanmalar yaratishda foydalanish mumkin.

Kalit so'zlar: turg'un birikma, jumla, ifoda, lingvistik termin, frazeologik butunlik, frazeografik konsepsiya.

ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИЕ СОЧЕТАНИЯ КАК ЯЗЫКОВЫЕ ЕДИНИЦЫ

Аннотация

Эта статья готовится "IL402104213. Разработка электронного лингвистического энциклопедического словаря на узбекском языке". Его практическая значимость заключается в том, что в статье обобщен и проанализирован лингвистический материал по узбекскому языку. Результаты научной статьи могут быть использованы при преподавании спецкурса на филологических факультетах высших учебных заведений, при создании пособий.

Ключевые слова: предложение, выражение, лингвистический термин, фразеологическое целое, фразеографическое понятие.

PHRASEOLOGICAL COMPOUNDS AS LINGUISTIC UNITS

Annotation

This article is being prepared by "IL402104213. Development of an electronic linguistic encyclopedic dictionary in the Uzbek language". Its practical significance lies in the fact that the article summarizes and analyzes linguistic material on the Uzbek language. The results of the scientific article can be used when teaching a special course at the philological faculties of higher educational institutions, when creating manuals.

Keywords: sentence, expression, linguistic term, phraseological whole, phraseographic concept.

Kirish. Har bir xalq asrlar davomida katta hayotiy tajriba to'playdi. Shu tajribani vositalar bilan kelajak avlodlarga meros qilib qoldiradi. Jahonda hikmat durdonlarini yaratmagan, ularni asrlar osha dilida, tilida saqlab kelmayotgan biror xalq yo'q[1].

O'zbek tilida hikmatli iboralarni, turg'un birikmalarni umuman maqol deb atashadi. Har bir maqol va matn xalq hukmi: ular biror narsani lo'nda qilib tasdiqlaydi yoki inkor qiladi, ya'ni haqiqatni ifodalaydi[2,5].

Turg'un birikmalar "tayyorlik" va "barqarorlik" belgilari bilan xarakterlanadi. Hozirgi kungacha turg'un birikmalar turlicha nomlar bilan atalib, turli xil ta'riflar beriladi.

"Lingvistik ensiklopedik lug'at"da idiomalar, maqol va matallar, qanotli so'zlar, aforizmlar singari birikmalarni "frazelogizm" atamasi ostida birlashtiriladi. Frazelogizmlarning muhim belgisi sifatida "mazmuniy transpozitsiya, turg'unlik va tayyorlik belgilari e'tirof etiladi"[3].

Frazema va turg'un birikmalar (paremalar) munosabati ham ancha yillardan beri dolzarb muammo bo'lib keldi. Bu bo'yicha ko'plab izlanishlar va tadqiqotlar olib borilmoqda. Ularning kelib chiqishi, shakllanishi, differensial va nodifferensial birlashtiruvchi belgilari masalalari bo'yicha muammolar o'z yechimini topmoqda.

Adabiyotlar tahlili. Frazemalar va turg'un birikmalar (paremalar) munosabati masalasida olimlar turlicha mulohaza qiladilar. V.V.Vinogradov maqol va matallarni frazeologik

birliklar qatoriga kiritadi. S.G.Garvin maqollarning beshta belgisiga qarab, paremalarni frazeologizmlar tarkibiga qo'shadi. A.V.Kuvin ham paremalarni frazeologizmlarning bir qismi deb ataydi. L.I.Royzenzon, N.M.Shanskiy, A.V.Kumin maqollarni frazeologizmlar tarkibiga kiritadi. Bu fikrga A.M.Babkin, M.M.Kapilkenka, Z.D.Ranovlar ham qo'shiladilar [4].

Rus tilshunosligida "paremiologiya" atamasi qo'llanmasdan avval turg'un birikmalarni obrazli ifodalar sifatida o'rganishga bo'lgan qiziqish juda qadimdan boshlangan.

Xalq og'zaki ijodi namunalari sifatida maqol va matallar juda ko'p rus olimlarini qiziqitirib kelgan. Bu haqda XII asrga tegishli bo'lgan qo'lyozma asarlardan ham bilish mumkin.

Tadqiqot metodologiyasi. Moskva universiteti professori A.A.Barsovnin "Rossiyaliklarning 4291ta qadimiy ruscha maqollari to'plami" kitobi nashrdan chiqdi. Keyinchalik esa I.M.Snegirev tomonidan "Rus xalq maqollari va matallari" to'plami yaratildi. Maqol va matallarni o'rganishda V.I.Dalya o'z izlanishlarini davom ettirdi va bu borada "Rus xalq maqollari" to'plamini havola qildi. S.V.Maksimovning "Qanotli so'zlar" to'plami esa juda katta xarakterga ega bo'lib, unda nafaqat maqollar va matallar, balki, turg'un birikmalar, iboralar, frazeologik birliklar, aforizmlar barcha-barchasi o'z ifodasini topgan. M.I.Mixelsonning "Ruscha g'oya va nutq. O'z va o'zga. Rus frazeologiyasi tajribasidan". "Obrazli so'zlar va aytishuvlar

to'plami" kabi asarlarida frazeologizmlar juda keng miqyosda o'rganilgan[5].

Tahlillar va natijalar. So'nggi yillarda paremiyalar lingvokulturologiyaning asosiy o'rganish obyektiga aylandi, xususan, F.F.Farxutdinova[6] va boshqalar shu yo'nalishda izlanishlar olib bordilar.

M.Umarxo'jayevning ta'kidlashicha, har qanday obyekt o'rganishda unga tizim sifatida yondashish ushbu obyektни keng qamrovda, to'laqonli yoritishda, uning markaziy va markazdan yiroq joylashgan birliklarni aniqlashda ilmiy yo'l xaritasi bo'lib xizmat qiladi[7].

Taniqli tadqiqotchi I.I.Chernisheva "frazeologiyaning ko'lamini ekvivalentlik nazariyasi orqali hal qilib bo'lmaydi"[8], - deb ta'kidlaydi. Umuman olganda, frazeologik iboralarining barcha jihatlari teng qamrab olish shu qadar murakkabki, bunday til unsurlarining mohiyatini aniqlash, ochish maqsadida kompleks mezonlar qo'llash talab etiladi[9].

Ana shunday kompleks mezonlar asosida professor M.E.Umarxo'jayev tomonidan nemis hamda o'zbek tillari frazeologiyasining yangi tadqiqiy yo'nalishi taqdim etildi. Ushbu yo'nalishning yangiligi shundaki, agarda biz yuqorida tahlilga tortilgan yo'nalishlarda asosiy e'tibor tillardagi turg'un so'z birlikmalarini tasniflashga qaratilgan bo'lsa, tillardagi turg'un birlikmalarining qay tarzda frazeologlashgani tamoyillari va mexanizmini ochish M.E.Umarxo'jayev konsepsiyasining asosini tashkil etadi.

Ushbu maqsadni amalga oshirish uchun M.E.Umarxo'jayev tomonidan ilk bor asosiy e'tibor frazeologik iboralar tarkibidagi komponentlar ma'nosining puchlashish darajasi – gradatsiyasini aniqlashga qaratildi. "Frazeologik birliklar komponentlari ma'nosining "puchlashuvchanlik" xususidagi qarashlar, - deb yozadi Sh.Alimov, "bu sohada inqilobiy fikr hisoblanadi".

Xorijiy tilshunoslar A.Teylor[10], V.Meader[11] paremiologik birliklar bilan shug'ullangan. Paremiya atamasi ostida tadqiqotchilar xalqning kelib chiqishi bilan bog'liq

holatda, birinchi navbatda, maqollar va so'zlar birliklarini tushunadilar.

Ammo atamaning kengroq ta'rifi ham mavjud. Misol uchun, G.S.Vorkachev[12] paremiyalarga nafaqat maqollar va turg'un so'zlar birlikmalari, balki topishmoqlar, matallar va aforizmlarni ham kiritadi.

Hozirgi kunda juda ko'p tadqiqotchilar ularning har qaysisiga xos farqli belgilarni e'tirof etadilar va alohida-alohida birliklar ekanligini ta'kidlaydilar.

Demak, maqol, matal va hikmatli so'z, ya'ni aforizmlar paremalarning tarkibiy qismlari sifatida e'tirof etiladi. Ularning birlashtiruvchi belgilari sifatida "barqarorlik", "tayyorlik", "semantik transpozitsiya" belgilari ko'rsatiladi. Agar shu uch belgi paremalarning muhim belgilari hisoblanib, bu belgilar paradigma hosil qiluvchi belgilar bo'lsa, u vaqtda paremalar paradigmasiga topishmoqlarni ham qo'shish kerak bo'ladi[13]. Chunki topishmoqlar ham paremalar paradigmasini hosil qiluvchi yuqoridagi uch belgini o'zida mujassam etadi. Masalan, qoziq ustida qor turmas; O'zi bitta ko'zi mingta singari birlikmalar tarkibiy qismlarining barqarorligi, nutqqa so'zlovchi tomonidan tayyor holda olib kirilishi belgilariga ko'ra turg'un birlikmalar bilan umumiylikni hosil qiladi. Ana shu integral belgilariga ko'ra topishmoqlarni ham turg'un birlikmalar qatoriga qo'shsak, u holda paremalar tarkibi maqol, matal, hikmatli so'z va topishmoqlardan tashkil topadi.

Bu birliklar uch belgi asosida bir paradigmmani hosil qilsa ham, lekin paradigmanning har bir a'zosi bir-biridan ma'lum differensial belgilar bilan farqlanadi. Shuning uchun ham paremalar sistemasida mustaqil, alohida-alohida birliklar sifatida yashash huquqiga ega bo'ladi.

Xulosa. Xususan, maqollar "barqarorlik, tayyorlik, ko'chma ma'noga egalik va muallifga ega emaslik" xususiyatlariga ega. Matallar esa "tayyorlik va barqarorlik" xususiyatlariga ega. Aforizmlar "barqarorlik, tayyorlik, muallifga egalik" xususiyatiga ega bo'lsa, topishmoqlar "barqarorlik, tayyorlik, jumboqlik" kabi xususiyatlarga ega.

ADABIYOTLAR

1. Баёхнаво И.Ф.Паремияларнинг турли тизимдаги тилларда умумий хусусиятлари. – СамДЧТИ, 2014
2. Ўзбек халқ мақоллари. – Т.: «Академнашр» 2001. – В.5.
3. Лингвистический энциклопедический словарь. – М.,1990. – С.559.
4. Rahimova Z. Frazema va parema munosabati masalasi\An'anaviy respublika ilmiy-amaliy anjuman materiallari. – №4. – Andijon. 2014. – В.73.
5. Леднёва А.В. Паремииологическая картина мира в русском и немецком языках (Тематический блок «Человек»). Диссер.на соискание учёной степени канд.фил.наук. – Уфа. 2015. – С.12-13.
6. Фархутдинова Ф.Ф. Концептуальный анализ паремических единиц // Материалы Международной конференции «Фразеологическая картина мира» / Сост. В.Т. Бондаренко, Г.В. Токарев: В 2-х ч. Ч 1. – Тула: Изд-во ТГПУ им Л.Н. Толстого, 2002.
7. Умарходжаев М.Э. Центр и периферия во фразеологии. // Известия АН. Серия и литературы языка. – Москва, 1980. – С. 147
8. Чернышёва И.И. Принципы систематизации фразеологического материала современного немецкого языка//В сборнике "Язык и стиль. –М., 1965. – С.147.
9. Yusufjonova Sh.M. Nemis va o'zbek tillaridagi frazeologik iboralarining milliy va madaniy xususiyatlari.PhD ilmiy darajasini olish uchun taqdim etilgan disser. –Farg'ona, 2022
10. Taylor, Archer The Proverb / Archer Taylor. – Cambridge: Harvard University Press,1931. – P.214.
11. Mieder Wolfgang. Paremiological minimum and cultural literacy // De Proverbio — Issue 1: 1995.
12. Воркачев С.Г. Quisque sum: идея справедливости в научном дискурсе II Синтез: Философия. Право. Экономика. 2009. № 1(19), 2(20). – С. 15-31. Воркачев С.Г. Идея справедливости в русских паремиях: сила не в силе, а в правде II Язык и ментальность. Сер. «Славянский мир». СПб., 2010. Вып. 5. –С. 20-28.
13. G'aniyeva Sh. O'zbek frazeologizmlarining struktur-semantik tadqiqi. –Т.: "Fan", 2013.

УДК:811.1

Elbek KURBANOV,
Andijon davlat chet tillari instituti dotsenti

FarDU f.f.f.d., (PhD) Sh.Yusufjonova taqrizi asosida

OG'ZAKI NUTQIY TA'SIR ETISH QOIDALARI

Annotatsiya

Nutqiy ta'sir ko'rsatishda kerakli darajaga erishishning muhim shartlaridan biri – muloqot qilishning asosiy qoida va omillariga rioya qilishdir. Og'zaki nutqiy ta'sir etish qoidalarini bir necha omillarga bog'lagan holda tasniflash mumkinligi, uning turlari va qoidalari quyidagi maqolamizda asos qilib olingan.

Kalit so'zlar: muloqot, kommunikativ me'yor, nutq madaniyati, ijobiy xislat, diversifikatsiya, muloqot uslubi, nutq odobi.

ПРАВИЛА УСТНОГО РЕЧЕВОГО ВОЗДЕЙСТВИЯ

Аннотация

Одним из важных условий достижения необходимого уровня речевого воздействия является соблюдение основных правил и факторов общения. О том, что правила речевого воздействия можно классифицировать, связывая их с несколькими факторами, его виды и правила взяты за основу в нашей статье ниже.

Ключевые слова: коммуникация, коммуникативная норма, культура речи, положительная черта, разнообразие, стиль общения, речевой этикет.

RULES FOR VERBAL INFLUENCE

Annotatsion

One of the important conditions for achieving the necessary level of speech impact is compliance with the basic rules and factors of communication. The fact that the rules of speech influence can be classified by associating them with several factors, its types and rules are taken as a basis in our article below.

Keywords: communication, communicative norm, speech culture, positive trait, diversity, communication style, speech etiquette.

Kirish. Nutqiy ta'sir ko'rsatishda kerakli darajaga erishishning muhim shartlaridan biri – muloqot qilishning asosiy qoida va omillariga rioya qilishdir. Og'zaki nutqiy ta'sir etish qoidalarini bir necha omillarga bog'lagan holda tasniflash mumkin:

1. Kommunikativ me'yorga rioya qilish omili. Nutq odobi me'yorlariga rioya qilish zarur. Muloqotdagi insonning o'z axloqi unga boshqalar nazarida bir qator ijobiy xislatlarni; nutq madaniyati me'yorlariga rioya qilish nutqning mazmuniga ishonchni kuchaytiradi.

2. Suhbatdosh bilan aloqa o'rnatish omili. Suhbatdosh bilan aloqa o'rnatish va bu aloqani muvaffaqiyatli saqlab qolish uchun suhbatdoshga yoqish kerak. Buning uchun siz: tashqi ko'rinish va xatti-harakat bilan suhbatdoshda yaxshi taassurot qoldirishingiz kerak; o'zingiz kamroq gapirish, suhbatdoshingiz o'zi haqida gapirsiz; suhbatdoshning shaxsini ulug'lang; suhbatdoshning nazarida o'zingizni pastroq tuting; suhbatdoshni individuallashtiring; maqtovlar ayting; o'z qiziqishlaringizni suhbatdoshning qiziqishlari bilan bog'lang; suhbatdoshning muammolari bilan qiziqing; birgalikdagi ijobiy tajribani eslang.

3. Nutqning mazmun omili. Bu nima haqida va qanday vaziyatda gapirishni tavsiya etadigan qoidalar. Bu borada quyidagilarga rioya etish zarur: suhbatdoshni qiziqitiradigan yoki qiziqadigan mavzu haqida gapirish; ko'proq ijobiy ma'lumotni yetkazish; salbiy ma'lumotni kamaytirish; agar so'ralmasa, maslahat bermaslik va agar siz hali ham maslahat berishingiz kerak bo'lsa, uni avaylab, xafa qilib qo'ymasdan fikr bildiring; suhbatdoshga ko'proq ismi bilan murojaat qiling; dalillar bilan gapirish; hayotiy misollar keltiring.

4. Tilni loyihalash omili. Bu fikrlarni ifodalashda nutq vositalarini tanlash bilan bog'liq qoidalar: nominativ vositalarni bir xil hodisani ifodalash uchun ma'no jihatdan o'xshash bo'lgan so'z va iboralar yordamida diversifikatsiya

qilish; mavhum so'zlardan ko'ra tasvirlarni uyg'otuvchi so'zlardan foydalanish, aniq va maqsadli foydalanish; oddiroq gapirish, kitobiy so'zlarini suiiste'mol qilmaslik; intonatsiyani diversifikatsiya qilish, monoton tarzda gapirmaslik; sherigingiz bilan bir xil nutq sur'atini saqlash kabilar.

5. Muloqot uslubi omili. Bu omil so'zlovchining ijobiy, qulay kommunikativ imidjini shakllantirish qoidalarini birlashtiradi. Buning uchun quyidagilarni namoyish etish lozim: dilkashlik, ta'sirchanlik; samimiylilik; jo'shqinlik; o'rtamiyona emotsiya; jismoniy shiddat, harakatchanlik; suhbatdoshni tinglash qobiliyati; nizo yoki mojaroda ovozingizni ko'tarmaslik qobiliyati kabilar.

6. Xabarning hajm omili. So'zlovchi quyidagi qoidalarga amal qilishi kerak: ifodada qisqa bo'lishi; suhbatdoshdan kamroq gapirish; qisqa jumalalarda gapirish. Axborot joylashuv omili boshida va oxirida muhim ma'lumot berish; asosiy fikrni nutqingizning turli qismlarida bir necha marta turli so'zlarda takrorlash.

7. Qabul qiluvchi omili. Suhbatdosh yoki auditoriyaning turini hisobga olish va idrokning o'ziga xos xususiyatlari, bilim darajasi, qiziqishlarini hisobga olgan holda ularga murojaat qilish lozim. "Nutq mijozning o'lganiga ko'ra kiyim kabi tinglovchining o'lganiga ko'ra tikilishi kerak"[1]. Kommunikativ munosabatga kirishganda har doim ham nutqiy ta'sir samarali bo'lavradi, degan xulosaga kelish o'rinli emas, chunki suhbatdosh(lar)ning millati, e'tiqodi, dunyoqarashi, tili va boshqa madaniy-ma'naviy tafovutlar bunga sabab bo'lishi mumkin. Bunday to'siqlar ko'pincha madaniy to'siqlar deb ataladi.

Adabiyotlar tahlili. Nutq va muloqot odobi haqida islom dinida ham zarur ko'rsatmalar keltirilgan:

"Ey imon keltirganlar! Ovozingizni Payg'ambar ovozi yuqori ko'tarmang va unga bir-biringiz ila

so'zlashgandek dag'al so'z aytimgan, o'zingiz sezmaganda holda amallaringiz habata bo'lib qolmasin".

Yuqoridagi oyatda, so'zni iymon kalimasi bilan boshlandi, iymon mo'minlarning eng suyuqlik sifatini ekanligini eslatib, iymonli bandalar bu odobga ham amal qilishlariga targ'ib qilishlik, odobsizlik qilmasliklari uchun bu kalima bilan boshlandi. Yana, oyatni shu kalima bilan boshlab, so'ngra bir ishdan chetlanishlikka buyurishda, Alloh taolo juda katta odob yo'lini o'rgatdi. Kishi agar biron-bir do'sti yoki yaqinini qilishi yaxshi bo'lmagan ishlardan qaytarmoqchi bo'lsa, avvalo u yaxshi ko'radigan sifatdan gap boshlab so'ngra nima qilishi kerakligini aytsa, qabul qilishi oson bo'lishining ta'limini berdi.

Rasululloh sollollohu alayhi vasallamga ovozni ko'tarmaslik mavzusida mufasssirlar: "Sarvari koinot sollollohu alayhi vasallamni qabrlarini ziyorat qiladigan odam u zotni huzurlariga borganda ovozi ko'tarmaslik ham odobdandir", - deb zikr qilib o'tishgan.

Oyatni karimaga e'tibor beradigan bo'lsak, oyat faqat Rasulullohga xoslangana o'xshaydi. Lekin ulamolar bu oyatga qiyos qilib, inson ustozlari, zamonasining yetuk shaxslari, hususan, ota-onasi bilan past ovozda muloqotda bo'lishi kerakligini bayon qilishgan. Shunday bo'lsada, ba'zi bir insonlarga sal ovozi ko'tarib gapirish kerak bo'lgan holat yuz beradi. Bu holatda insonga haraj (gunoh) bo'lmaydi.

Tadqiqot metodologiyasi. Insonlar bir-birlari bilan ikkovi eshitadigan past ovozda gaplashsalar, oralariga sovuqlik va hafagarchilik tushmaydi. Sof insoniy tabiat baqir-chaqirni, baland ovozda gapirishni yoqtirmaydi. Sababi, Robbul olamin inson zotini sof tabiatda, sof xilqatda yaratgan. Haq taolo o'zi Xoliq bo'lgani uchun inson nimaga muhtoj-u nimani yoqtirmasligini bandasidan ko'ra yaxshiroq biladi. Shu bois kalomida aytgan har bir so'zining tagida olam-olam hikmatlar bor. Shunday ekan har bir inson so'zlashuv jarayonida past ovozda murojaat qilsa, o'zini va do'stini hurmatini qilgan, islomiy odobga amal qilgan bo'ladi [2].

Ko'rinib turibdiki, oyat va hadislarida ham nutq odobi, suhbatlashish mezonlari qat'iy tartibda belgilab berilgan.

Agar ijtimoiy maqom mos kelmasa, to'siqlar ijtimoiy bo'lishi mumkin: erkak yoki ayol jinsiga mansub bo'lgan yosh, ijtimoiy va mulkiy holatdagi farqlar bilan bog'liq to'siqlar.

To'siqlar hayotiy maqsad va ehtiyojlardagi farqlar bilan ham bog'liq bo'lishi mumkin. V.A.Maslova fikricha, ehtiyojlar: fiziologik (oziq-ovqat, ichimlik, jinsiy aloqa, omon qolish); xavfsizlik bilan bog'liq (uy-joy, kiyim-kechak, himoya qilish, xavfsizlik hissi); munosabatlar uchun ehtiyojlar (sevgi, do'stlik, oila va boshqa guruhlariga tegishli); hurmat (o'zini hurmat qilish, boshqalardan hurmat qilish); o'z-o'zini ifodalash (o'zini ifodalash, ijodkorlik)[3].

Tahlillar va natijalar. Muloqot holati o'zgarganda inson rolini o'zgartira olmasligi bilan bog'liq rol to'siqlari mavjud. Ko'pincha kommunikanter ruhiyatining o'ziga xos xususiyatlari bilan bog'liq psixologik to'siqlar ham mavjud.

Biroq muloqot jarayonida sof til bilan bog'liq to'siqlari ham mavjud bo'lib, suhbatdoshlar turli tillarda gaplashganda yoki ularning til bilish darajalari biri ikkinchisidan farq qilsa, nutqiy ta'sir kuchi kamaya boradi. Samarali muloqot ko'p jihatdan aloqa to'siqlarini bilish va ularni bartaraf etish qobiliyatiga bog'liq.

Tinglovchilar bilan samarali hamkorlik qilish, ular bilan uyg'un muloqotni yo'lga qo'yish muloqot qiluvchilar o'rtasida psixologik munosabat o'rnatmasdan turib amalga oshmaydi. Og'zaki va og'zaki bo'lmagan muloqot vositalari hamrohlik qilib nutq to'ldiradi, ba'zan hatto so'zlarni almashtirishi mumkin, lekin ularning roli farq qiladi. Masalan, odamlar bilan muloqotda noverbal omillar muhim hisoblanadi; ayollar (ayniqsa, yosh bolalarni tarbiyalaganda) noverbal signallarni erkaklarga nisbatan yaxshiroq tushunadilar;

birinchi 12 soniyada 92% ga yaqin ma'lumotni suhbatdoshlar noverbal qabul qiladilar[4].

Muloqot jarayonida muomalaning qanday yo'sinda bo'lishi yana nimalarga bog'liq deb o'ylaysiz? Gap so'zdami, ma'nodami, mazmundami yoki fikrdami? – degan savolga V.G.Belinskiy "yo'q, gap ohangida" – deya javob bergani bejiz emas. Birgina "salom" so'zini bir necha xil ohangda aytish mumkin. Pichirlab, baland ovozda, kesatish, piching ohangida, istehzo, kinoya bilan va hokazo. Shu orqali suhbatdoshingizning qanday qabul qilishini, qanday holatga tushishini bilib olishingiz mumkin. Chunki, ohangda munosabat, murojaat tarzi, antipatiya va simpatiya shundoqqina sezilib turadi[5].

"Well done, well done! No ill-will, Mr. Melas, I hope, but we could not get on without you. If you deal fair with us you'll not regret it, but if you try any tricks, God help you!"

He spoke in a nervous, jerky fashion, and with little giggling laughs in between, but somehow he impressed me with fear more than the other" [6].

(– Yaxshi! Yaxshi! Umid qilamanki, bizdan jahlingiz chiqmaydi, janob Melas, lekin biz sizsiz qilolmasdik. Agar bizga yaxshi munosabatda bo'lsangiz, pushaymon bo'lmaysiz, lekin agar siz biz bilan qandaydir nayrang o'ynashga qaror qilsangiz, unda ... Xudo sizni asrasin.

U xirillagan, asabiy ohangda gapirdi, so'zlar orasida kulib yubordi, lekin negadir u menga hamrohmdan ko'ra ko'proq qo'rquv uyg'otdi).

Bu o'rinda so'zlovchi ijobiy ma'noni bildiruvchi birliklarni (Yaxshi! Yaxshi! Umid qilamanki, bizdan jahlingiz chiqmaydi, janob Melas, lekin biz sizsiz qilolmasdik) qo'llagan bo'lsa-da, noverbal vositalar (hingirlab kulish, asabiy ohang) va boshqa po'pisali verbal vositalar (agar siz biz bilan qandaydir nayrang o'ynashga qaror qilsangiz, unda ... Xudo sizni asrasin) bu ma'nolarning aktuallashtiruviga yo'l qo'ymayapti. So'zlovchi o'z niyatiga yetyapti – tinglovchini qo'rqitayapti.

Demak, nutqning ta'sirchan bo'lishida ohangning ham alohida o'rni bor. Notiq bir jumlaning 20 xil ohangda talaffuz qila olsagina, o'zini shu sohaning egasiman, deb hisoblashi mumkin.

Shu o'rinda notiq, tilshunos olim R.Jumanyozovning quyidagi mulohazalarini keltirsak: "So'zning xosiyati shular bilan cheklanmaydi. Uning imkoniyat qirralarini yetuk notiqlar kashf etadilar. Har bir narsaning xususiyatlari uning to'la ta'rifini berishi uchundir. Ma'lumki, nutqning, fikrning asosini tashkil qiladigan birlik bu so'zdir. So'z orqali nutq va fikr oydinlashadi. So'zlarning xarakterini yaxshi bilgan kishi hech qachon qiynalmaydi. Har qanday so'zning xosiyati esa uni o'z o'rnida, to'g'ri ishlata olish bilan belgilanadi. So'z, tovush hamda ma'noning dialektik birligidan iboratligini bilgan notiq uni ifodalashda quyidagi bosqichlarni e'tiborda tutishi lozim:

1. Topish. 2. Tanlash. 3. Qo'llash (aytish yoki yozish). Topish so'zlovchining so'z boyligiga daxldor bo'lsa, tanlash didi, saviyasiga, qo'llash esa uning mahoratiga tegishlidir. Topish til boyligidan, sinonimlardan qanday foydalana olishingizga mezon bo'lsa, tanlash psixologik, axloqiy va estetik normalarga amal qilish zaruratini bildiradi. Qo'llash esa og'zaki yoki yozma ravishda amalga oshiriladi[7].

Aytish mumkinki, notiq foydalanayotgan so'z, umuman, istalgan lisoniy birlik, kontekst ntqiy vaziyat talabi bilan turlicha ta'sir ko'rsata olishi mumkin. Uzatilayotgan har bir axborot-ma'lumot muloqotning o'zgarimas tamoyillari asosida taqdim qilinadi, ammo tanlangan til vositasi, ohang kabi vositalar ta'sirning bir xil bo'lmashligini ta'minlaydi.

Xulosa. Nutqiy ta'sir borasida A.F.Koni shunday yozadi: "So'z insonning buyuk qurollaridan biri. O'mida sidqidildan aytilgan oddiygina so'z qudratli va yengilmas kuchga aylanadi. U so'zlovchining o'zini qiziqitirib yuborishi,

uni va atrofida qilargani o'z nafisligi bilan mahliyo etishi mumkin"[8]. Mazkur iqtibosda nutqiy ta'sir ko'rsatishning ahamiyati, so'zning, nutqning qudrati ta'riflab berilgan.

Haqiqatan ham so'z eshitganlarni o'ziga mahliyo qiluvchi vosita, faqat uni kerakli o'rinda xos ohangda bayon qilish lozim.

So'z mulkining sultoni Hazrat Navoiy ham so'zning buyuk qudrati, nutqning ta'siri haqida to'xtalib: "So'zni

ko'ngulda pishqormaguncha tilga kelturma, Har nekim ko'ngulda bor – tilga surma", degan ekan. So'zlamochi bo'lgan nutqimiz foydali, manfaat keltiruvchi bo'lishi uchun uning ta'sir kuchini oshirishimiz, tanlab, o'ylab gapirishimiz zarur. Mutafakkirning aytgan fikrlari notiqlar uchun oltin qoida vazifasini bajara oladi.

ADABIYOTLAR

1. Михальская А.К. Основы риторики. Мысль и слово Учебное пособие. – М.: Просвещение, 1996. – 416 с.
2. <https://www.hidoia.uz/>
3. Маслова В.А. Филологический анализ поэтического текста: монография. – Минск: Высшая школа, 1999. – 208 с.
4. https://studref.com/461041/pravo/rechevov_vozdeystvie
5. http://notiq.uz/ru/home_
6. Doyle A.C. The Adventure of the Greek Interpreter <https://etc.usf.edu/lit2go/40/the-memoirs-of-sherlock-holmes/581/adventure-9-the-greek-interpreter/>
7. http://notiq.uz/ru/home_
8. Кони А.Ф. Собрание сочинений: Краткий конспект курса уголовного судопроизводства, читанного воспитанникам I класса Императорского Александровского лицея доктором уголовного права – М., 1907. –С.201. // <https://www.prilib.ru/item/1092027>

UDK:811.1

Zarifjon KUVONOV,
Chirchiq davlat pedagogika universiteti o'qituvchisi
E-mail: z.kuvonov@cspi.uz

CHDPU dotsenti, f.f.d. (PhD) Z. Sanakulov taqrizi asosida

TRANSLATION OF GERMAN COLOR COMPONENT PHRASEOLOGISMS INTO UZBEK AND THEIR SEMANTIC ANALYSIS

Abstract

This article describes phraseological units, including German color-component phraseological units and how they are translated into Uzbek. In addition, the article provides a semantic analysis of color-component phraseology in German and Uzbek.

Key words: Phraseological unit, translation, color, black, white, red.

ПЕРЕВОД НЕМЕЦКИХ ЦВЕТОКОМПОНЕНТНЫХ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ НА УЗБЕКСКИЙ ЯЗЫК И ИХ СЕМАНТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ

Аннотация

В данной статье рассказывается о фразеологизмах, в том числе о немецких цветокомпонентных фразеологизмах и о том, как они переводятся на узбекский язык. Кроме того, в статье проводится семантический анализ цветокомпонентной фразеологии в немецком и узбекском языках.

Ключевые слова: Фразеологизм, перевод, цвет, черный, белый, красный

NEMIS TILIDAGI RANG KOMPONENTLI FRAZEOLIGIZMLARNING O'ZBEK TILIGA BERILISHI VA ULARNING SEMANTIK TADQIQI

Annotatsiya

Ushbu maqolada frazeologizmlar jumladan, nemis tilidagi rang komponentli frazeologizmlar va ularning o'zbek tiliga berilish usullari haqida so'z boradi. Bundan tashqari maqolada nemis va o'zbek tillaridagi rang komponentli frazeologizmlar semantik jihatdan tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: Frazeologizm, tarjima, rang, qora, oq, qizil

Kirish. Bizning kundalik hayotdagi nutqimiz ta'sirchanligi, emotsionalligi albatta nutqimizda ishlatilayotgan so'zlarga bog'liq. Agar biz nutqimizda iboralar, hikmatli so'zlar, maqollardan foydalansak natijaga erishamiz, ya'ni nutqimizning ta'sirchanligi oshadi. Yuqorida sanab o'tilganlar tilshunoslikda frazeologizmlar deb nomlanadi. Xo'sh, frazeologizm o'zi nima va unga tilshunos olimlar qanday ta'rif berishgan. Nemis tilshunosi Kristina Palm o'zining "Phraseologie: Eine Einführung" asarida frazeologizmni quyidagicha xarakterlaydi. "Frazeologizm leksik tizimning kamida ikki birligidan, leksema (so'z) dan tashkil topgan minimal so'zlar guruhidir[10]. Yana bir tilshunos Karin Krohn o'z asarida frazeologizmni shunday ta'riflagan. "Frazeologizm - ta'riflash mezonini sifatida ko'p qismlilik ustuvor bo'ladi, ya'ni frazeologizm kamida biri avtosemantik bo'lgan ikkita so'zdan tashkil topadi. Til jamiyatida lisoniy birlik sifatida ishlatiladi." [8] Xuddi shunga o'xshagan ta'rifni Fleischerning "Phraseologie der deutschen Gegenwartssprache" asarida ham uchratish mumkin. [4] „Frazeologizm - kamida bitta avtosemantik so'zni o'z ichiga olgan so'z birikmasidir.“ Frazeologizmlarda ikkita muhim xususiyat mavjud: Ko'p qismlilik, (ya'ni kamida ikkita so'zdan tashkil topgan bo'lishi kerak) Turg'unlik (ya'ni tuzilishi o'zgarmasdan nutqda qo'llanilishi kerak). Yuqoridagi xususiyatlarga ega bo'lgan har qanday birikmani Harald Burger frazeologizm deb nomlagan[1]. Bundan tashqari akademik A. Hojiyev frazeologizmni quyidagicha ta'riflaydi. "Tuzilishiga so'z birikmasiga, gapga teng, semantik jihatdan bir butun, umumlashgan ma'no anglatadigan, nutq jarayonida yaratilmay, nutqqa tayyor holda kiritiladigan lug'aviy birlik. Turg'un birikmalarning obrazli, ko'chma ma'noga ega turi" [5]

Asosiy qism. Avvalambor, olmon va o'zbek tillari tarixan turli tillar oilasiga mansubdir. Bu esa ikki xalqning turli madaniyat va urf-odatlariga ega ekanligiga borib taqaladi. Shu jumladan frazeologizmlari ham turlicha. Bizga ma'lumki, frazeologik birliklar ko'pincha o'z va ko'chma ma'nolarda tushuniladi. Bu borada tarjima xususida ba'zi bir fikrlarga to'xtalsak. Tarjima o'zi qanday jarayon? Tarjima tarjimonning manba tilidan, ya'ni matnning manba tilidan maqsadli tilga tarjima qilish jarayoni bo'lib, u shakl va mazmun jihatidan asl matnga mos keladi, manba tili esa boshqa tilga tarjima qilingan tildir. Bu jarayon Wilss tomonidan tarjima muammolari va usullariga bag'ishlangan asarida yanada aniqroq ko'rsatilgan, ya'ni tarjima jarayoni ikki asosiy bosqichni o'z ichiga oladi. Birinchisi, tushunish bosqichi bo'lib, unda tarjimon manba matnini tahlil qiladi, matnning ma'nosini va unda nimani anglatishini tushunishga harakat qiladi. Tushunish bosqichidan keyin rekonstruksiya bosqichi boshlanadi, bunda tarjimon manba matn elementlarini asl matnga ham mazmun, ham uslub jihatidan sodiqlik bilan ko'rsatuvchi tilda takrorlaydi. Shuning uchun tarjimaning maqsadi maqsad tilda yangi matn yaratish emas, balki asl matn asl matnga o'xshab ko'rinadigan tarzda, lekin manba matn elementlarini qoldirmasdan yoki o'zgartirmasdan ularni butunlay maqsadli tilga o'tkazishdir [12]. Kollerning fikricha, tarjima jarayonida ikkita tarjima usuli mavjud. Moslashuvchan tarjima usuli manba matnidagi madaniyatga xos elementlarni maqsadli tilning madaniyatiga xos elementlar bilan almashtirishni anglatadi. O'tkazma tarjima usuli madaniyatga xos elementlarni manba matndan maqsadli matnga o'tkazishni anglatadi [7]. Kollerning fikricha, tarjima shunchaki til bilan bog'liq ish emas, balki ko'proq madaniyat bilan bog'liq ishdir. Boshqa madaniyatda tarjima qilishda duch keladigan

qiyinchiliklar nafaqat til bilan bog'liq, balki tarjimoni tushunishga to'sqinlik qiladigan madaniy farqlar bilan ham bog'liq. Xo'sh, tarjimon manba matni maqsadli tilga shunday tarjima qilishi kerakki, u o'quvchi kutgan talablarga javob beradimi? Ideal holat shuki, tarjima asl matn bilan bir xil ta'sirga ega bo'ladi [7]. Nemis tilidagi frazeologizmlarni o'zbek tiliga berilishida albatta dastavval o'zbek tilidan unga mos muqobil variant tanlanadi. Shunda frazeologizmlar ikkala tilda bir xil ta'sirga ega bo'ladi. Quyida biz o'zbek tarjimasunos olimlarining tarjima, frazeologizm tarjimasi xususidagi fikrlariga to'xtalamiz. Z.M.Ma'rufov [9] „Tarjima“ so'ziga „bir tildan ikkinchi tilga ag'darilgan tekst“ deb ta'rif beradi. Tarjima har sohaga tegishli bo'ladi. Uning adabiyotga va tilga oid xususiyatlari mavjud. Ularning har ikkalasi bir-biridan farq qiladi. Biz uning tilga (lingvistikaga) tegishli tarafdan tahlilini olamiz. Bu esa bir tildan ikkinchi tilga o'girish transformatsiya qilish deya aytish mumkin. Bu jarayon asli tarjimaning vazifasi hisoblanadi. Tarjima qilingan matn uni qanday tarjima qilingani va mohiyati ham muhimdir. Tarjima matni, tarjima mohiyatini, mazmunini aniqlashda uning asl matnga nisbatan tarjima matni qanday tarjima bo'lganligi uning adekvat tarzida tarjima yoki ekvivalent tanlash orqali bo'lganligi tarjimaga bog'liqdir. „Bilamizki, tarjima jarayoni murakkab jarayon hisoblanadi va tarjima qilishni o'zining usullari mavjud. Asl tarjima matnini istagan so'z qo'llash orqali tarjima qilib bo'lmaydi. Tarjima qilayotganda quyidagilarga ahamiyat berish lozim:

- shakl va mazmuniga
- til birliklarining to'g'ri qo'llanilganligiga
- uning ma'nosiga”

Turli tillardagi so'zlarda shakl jihatdan o'xshash bo'ladi. Masalan, „die Sprache“, „til“ bu ularning ham shaklan farqini, mazmun tomondan bir xilligini anglatadi. Bunday so'zlar esa, tarjimada bir-biriga ekvivalent bo'la oladi.

Tarjima jarayoni turli sohaga oid bo'ladi deya ta'riflagan edik. Aynan frazeologiyada frazeologizmlarning tarjimasi ham murakkab jarayondir. Frazeologizmlar haqida so'z yuritilganda, ularni xarakterlovchi maqol, matal, idiomalarni ham o'z tarjima jarayoni mavjud. Aynan shuning uchun ham frazeologizmlarni tarjimasi bir muncha qiyinroq. Tarjima jarayoni turli usullar orqali tarjima qilinadi.

“Masalan frazeologizmlarni xarakterlovchi maqollarni tarjima jarayonini aytisak, ularni nemis tilidan o'zbek tiliga tarjima qilinganda ularni so'zma-so'z tarjima qilib bo'lmaydi, chunki o'zbek tilidagi maqollar she'riy tarzda tarjima qilinadi. Shuning uchun ham bir qancha muammo uchraydi. Bunda grammatik jihatdan va ikki xalqning urf-odatlar bilan bog'liq muammolar ham uchraydi. Maqol va matal tarjimasi uch tamoyilga asoslanadi.

-asl nuxxada maqol yoki matal tilidan teng qiymatli ekvivalent tanlanadi.

-asar o'giraloyotgan tildan muqobil variant topib qo'yiladi.

-aynan yoki so'zma-so'z tarjima qilish” [6]

Frazeologizmlarni xarakterlovchi idiomalarning tarjimasi ham maqol va matallar singaridir. Bu tushunchalarga kengroq ta'rif beradigan bo'lsak, frazeologizmlarni tarjima qilishning yana bir nechta usullar mavjud. Ularni tarjima qilishda mos keladigan va mos kelmaydigan holatlari mavjud. Frazeologizmlarni tarjima qilish jarayonida muvofiq keladigan variant har ikkala tilda mavjud bo'lgan iboralaridir va ma'nosini to'g'ridan-to'g'ri tushunish mumkin. Ikkinchi usuli mos kelmaslik holati bo'lishi mumkin. Bu holatda frazeologizmlarni ichki komponentlari ma'nosi to'g'ridan-to'g'ridan tarjima qilib bo'lmaydi. Ularni ma'nosi umumiy jihatdan olib tarjima qilamiz.” [6] Shunga ko'ra, frazeologik birliklar turli tillarda turli ma'no anglatishi mumkin, hamda ularni tarjima qilganda ikki til o'rtasida har xil ma'noda keladi. Quyida biz nemis frazeologizmlari va ularning o'zbek

tiliga (Umarxo'jayev M.I., Nazarov K.N. Nemischa-ruscha-o'zbekcha frazeologik lug'at. Toshkent, O'qituvchi, 1994. lug'ati asosida) berilishini tahlil qilib chiqamiz. Ba'zan nemis va o'zbek frazeologizmlari forma jihatdan bir-biriga umuman mos kelmasligi mumkin. Masalan: “goldene Berge versprechen” (nemis tilida) „qop-qop va'da bermoq“ (o'zbek tilida) frazeologik birligi o'zbek tiliga tarjima qilinganda o'z muqobil ekvivalenti, yani turg'un birligi orqali tarjima qilinadi. Bundan tashqari nemis tilidagi “blaues Blut” frazeologizmi o'zbek tiliga “kelib chiqishiga ko'ra oliy zot ya'ni oq suyak” [11: 15] ekvivalentiga to'g'ri keladi. Bu frazeologizm tarkibida ko'k rang va qon so'zlari mavjud. Lekin o'zbek tilidagi muqobil variantida ikkala so'z ham ma'no jihatdan bir-biriga mos kelmaydi. Yana bir boshqa misol “ein blauer Brief” frazeologizmining ikkita ma'nosi mavjud. 1) “ishdan bo'shatilganlik xati” 2) “shikoyat xati (maktab ma'muriyati bola ustidan yozib beriladigan xat, arznama).” [11: 15] Ushbu frazeologizm o'zbek tiliga frazeologizm sifatida berilmagan. Rang komponenti hisoblangan ko'k rang tarjimada uchramaydi. Shu rang komponenti bilan bog'liq, o'zbek tiliga berilishi ham o'xshash bo'lgan yana bir “blau machen” frazeologizmini olaylik. O'zbek tiliga “sababsiz ishga chiqmaslik” deb tarjima qilinmoqda. “Ein grüner Junge” o'zbek tiliga “ona suti og'zidan ketmagan yigitcha” [11] deb tarjima qilingan. O'zbek tiliga frazeologizm sifatida tarjima qilingan lekin rang komponenti bo'lgan yashil ekvivalentda uchramaydi. Frazeologizmlarni tarjima qilishda ana shu kabi qiyinchiliklarga uchrash mumkin.

Yuqorida ta'kidlaganidek, nutqning ta'sirchanligi va emotsionalligini oshirishga xizmat qiladigan so'zlar, shuningdek, frazeologik birliklar o'z ma'nolari bilan inson ruhiy dunyosiga ta'sir etish xususiyatiga ega. Ularning asosiy ahamiyati nutqni ifodalashda unga hissiy rang berish va uning ma'nosini mustahkamlashdan iboratdir. Tabiatda mavjud bo'lgan ranglar jilosi har qanday insonning e'tiborini shodlik. Ranglar va ularning ramziy ma'no-mohiyatidan bahs yuritish oson emas, albatta. Rang komponentli frazeologik birliklar ham o'z navbatida, inson ruhiyati va his-tuyg'ularini ifodalashda alohida ahamiyatga ega. Frazeologik birliklarning emotsionalligi insonning turli xil his-tuyg'ulari, hamda shaxs-predmetlarga nisbatan subyektiv munosabatlarini ifodalash bilan bog'liqdir. Rang komponentli frazeologizmlar shodlik, xursandchilik, g'azab, azoblanish, tushkunlik, qo'rquv va shu kabi emotsional xususiyatlarni ifodalash imkoniyatiga ega. Albatta his-tuyg'ular ikki qutbli – ijobiy yoki salbiy, ya'ni yoqimli va yoqimsiz bo'ladi. [3: 130] Shunga nemischa rang komponentli frazeologizmlarni ijobiy va salbiy emotsiyali iboralar turkumiga bo'lib o'rganish maqsadga muvofiq.

Qora – nemis tilida “schwarz” frazeologizmlar tarkibida eng ko'p qo'llaniladigan ranglardan biri bo'lib, u asosan yomonlik, g'azab, qayg'u noqonuniy ishlar kabi ma'nolarda qo'llaniladi.

bei jdm. schwarz angeschrieben sein [2] – qora nom bilan yozib qo'yilmoq

sich schwarz ärgern – g'azab o'tida yonmoq

Schwarz tragen – aza kiyimida bo'lmoq

Der schwarze Markt – qora bozor

schwarz auf weiss – qoraga oq bilan yozib qo'yilganday

O'zbek tilida bu rang negativ xususiyatga ega bo'lgan hissiyotni ifodalaydi. U yovuzlik, yomonlik, zulmat, qiyinchiligi kabi ma'nolarni ifodalaydi.

O'yning o'n beshi qorong'u bo'lsa, o'n beshi yorug'-qorong'u ya'ni qora kunlar deganda insonning qiyinchiliklari, g'am tashvishlari nazarda tutilmoqda.

Qozonga yaqin yursang qorasi yuqadi – ushbu maqolda ham agar kimki, yomon odam bilan yursa u odam ham yomon bo'lib qoladi kabi ma'no mavjud.

Ichi qora – hasadgo'y birovni ko'rolmaydigan insonlar uchun ishlatiladi.

Bundan tashqari xalqimizning ko'r ko'rni qorong'uda topibdi, qora bozor, qora ishchi, qora xalq, oq kunda oqararsan, qora kunda qorayarsan va shular kabi frazeologizmlari mavjud. Lekin bugungi kunda yoshlar o'rtasida qora rangda kiyinish urf tusiga kirmoqda. Qora rangdagi kiyimlar yoshlar nazdida ulug'vorlikni va buyuklikni ifodalamoqda. Bundan tashqari muqaddas Ka'ba ham qora rangdadir va go'zallikda tengi yo'qdir.

Oq – nemis tilida „weiß“ rangi ham nemis tili frazeologizmlarida ko'p uchraydi. U oq rang uchun qiyosni (qor, bo'r, qogoz), jahl, yolg'on kabi ma'nolarda keladi.

weiß wie Alabaster (Kreide, Schnee) [2] – sutdek oppoq, qordek oppoq

sich (bis) zur Weißglut bringen – jahl otiga minmoq, jahli chiqmoq

aus schwarz weiß machen wollen – cho'pchak aytmoq, yolg'on gapirmoq

O'zbek xalqi uchun oq rang omonlik, totuvlik, ijobiy voqealar bilan xarakterlanadi. Ushbu rang komponenti bo'lgan frazeologizmlar o'zbek tilida talaygina. Jumladan,

oq yo'l – jo'nab ketish oldidan yaxshi safar uchun ishlatiladigan ibora

oq fотиha bermoq – biron bir o'zbek qizi keli bo'lib ketish oldidan oladigan duo

oq ko'ngil – tabiatan mehribon, har doim yaxshilikni o'ylaydigan odamlar uchun ishlatiladigan ibora

oq qorani tanimoq – yaxshi va yomon odamlarni bir-biridan ajratmoq.

Lekin oq rang har doim ham xalqimiz uchun ijobiy xarakterga ega rang hisoblanmaydi. Xususan respublikamizning turli hududlarida azalar achun har xil rangdagi (qora, oq, ko'k) kiyimlardan foydalanishadi. Demak oq rangdagi kiyim ham azadorlik uchun ishlatilar ekan. Bundan tashqari kafanning rangi ham oq, ba'zi hollarda bu rang o'lim belgisini bildirishi mumkin. Noqobil farzandan kechishni xalqimiz oq qilish deb nomlaydi. Otasidan kechgan, uning umriga zomin bo'lgan, yoki otasi farzandidan kechgan bo'lsa bunday kishilar oqpadar deb nomlanadi.

Qizil – nemis tilida „rot“ ushbu rang bilan kelgan frazeologizmlarni nemis tilida ko'p uchratishimiz mumkin. Bu rangdagi frazeologizmlar uyat, jahl, qizil rangga xoslik, qon kabi ma'nolarni anglatadi.

rot anlaufen, vor Scham rot werden [2: 41-48]– uyatdan yuzi qizarmoq

rot wie eine Rosa – atirguldek qizil, o'zbek tilida loladek qizil

roter Saft, rote Tinte – qon
nur noch rot sehen – jahli chiqmoq, asabiy bo'lmoq

Qizil rang tabiatda tez anglandigan ranglardan biridir. Shuning uchun ham ogohlantirish chiroqlari, svetafor chiroqlarining to'xtash belgisi ham qizil rangdadir. Tarixan qizil rang quyosh, urush, zo'ravonlik va muhabbatning belgisi bo'lgan. O'zbek tilida qizil rang tomirimizdan oqadigan qonning ramzidir. Mamlakatimiz bayrog'idagi ikki qizil chiziqli ham aynan shuni bildiradi.

Rang	ijobiy		salbiy	
	Nemis tilida	O'zbek tilida	Nemis tilida	O'zbek tilida
qora		+	+	+
oq	+	+	+	+
qizil	+	+	+	+

Biz yuqorida tahlil qilgan rang komponentiga ega bo'lgan frazeologizmlarning o'zbek tiliga ekvivalenti bilan berilgan holda va oddiy izoh birikma holda ham berilganligini ko'rishimiz mumkin. Yana bir frazeologizmga bir rang o'rni boshqa rang bilan berilganligini (blaues Blut – oqsuyak)

ko'rishimiz mumkin. Biz tahlil qilgan uch xil rangdagi frazeologizmlarning faqat qora rangda nemis tilida ijobiy frazeologizm uchramadi. Qolgan barcha ranglarda ikkala tilde ham salbiy ham ijobiy xususiyatlar namoyon bo'ldi.

ADABIYOTLAR

1. Burger H. Phraseologie. Eine Einführung am Beispiel des Deutschen. Berlin, Schmidt, 1998.
2. Czczek J. Phraseologie der Farben. Phraseologisches Wörterbuch. Deutsch-Polnisch, Polnisch-Deutsch. Berlin, Frank&Timme, 2017.
3. Doliyeva L. Fransuz frazeologiyasida rang va ruhiyat oppozitsiyasi // Xorijiy filologiya, №4, 2020. 129-136-B.
4. Fleischer W. Phraseologie der deutschen Gegenwartssprache. Tübingen, Niemeyer, 1997.
5. Hojiyev A. Tilshunoslik terminlarining izohli lug'ati. Toshkent, O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi, 2002.
6. Imyaminova Sh.S. Nemis tili frazeologiyasi. Toshkent, Mumtoz so'z, 2011.
7. Koller W. Einführung in die Übersetzungswissenschaft. Heidelberg, Quelle&Meyer, 1992.
8. Krohn K. Hand und Fuß: eine kontrastive Analyse von Phraseologismen in Deutschen und Schwedischen. Göteborg, Acta Universitatis Gothoburgensis, 1994.
9. Ma'rufov Z.M. O'zbek tilining izohli lug'ati. Toshkent, 1981.
10. Palm Ch. Phraseologie. Eine Einführung. 2.Aufl. Tübingen, Narr, 1997.
11. Umarxo'jayev M., Nazarov K. Nemischa-ruscha-o'zbekcha frazeologik lug'at. Toshkent, O'qituvchi, 1994.
12. Wills W. Übersetzungswissenschaft. Probleme und Methoden. Stuttgart, Klett, 1977.

UDK: 801.731

Nodira MANSUROVA,
Navoiy davlat pedagogika instituti katta o'qituvchisi
E-mail: mansurovanodira@50gmail.com

Navoiy davlat pedagogika instituti professori, f.f.d A.Xolmurodov taqrizi asosida

MAGIK REALIZM – GABRIEL MARKES IJODIDA YANGI BOSQICH SIFATIDA

Annotatsiya

Maqolada Gabriel Garsia Markes asarlarida sohir realizm unsurlarining ifodasi, insonning qalbi, ichki dunyosi, ruhiy olami ramz va metaforalar orqali betakror chizgilarda aks ettirilishi yoritib berilgan.

Kalit so'zlar: Fantastik unsur, shakliy unsur, magik realizm, ruhiy olam, badiiy tafakkur, ramz, metafora.

МАГИЧЕСКИЙ РЕАЛИЗМ – КАК НОВЫЙ ЭТАП В ТВОРЧЕСТВЕ ГАБРИЭЛЬ МАРКЕСА

Аннотация

В статье исследуется выражение элементов магического реализма в творчестве Габриэля Гарсиа Маркеса, репрезентация человеческого сердца, внутреннего мира, духовного мира через символы и метафоры в неповторимых линиях.

Ключевые слова: Фантастический элемент, формальный элемент, магический реализм, духовный мир, художественное мышление, символ, метафора.

MAGIC REALISM – AS A NEW PHASE IN THE CREATION OF GABRIEL MARQUES

Annotation

The article highlights the expression of the elements of magical realism in the works of Gabriel García Márquez, the representation of the human heart, inner world, spiritual world through symbols and metaphors in unique lines.

Key words: Fantastic element, formal element, magical realism, spiritual world, artistic thinking, symbol, metaphor.

Kirish. Dunyo adabiyotshunosligida magik realizm sehr-jodu unsurlarini real hayot manzaralari bilan qorishiq tasvirlashdan iborat ijodiy metod sifatida e'tirof etildi, mazkur uslubda san'atning turli yo'nalishlarida jahon afkor ommasi diqqatini jalb etgan, binobarin, umuminsoniy muammolar, keyinchalik esa global dunyoni qamragan kutilmagan ijtimoiy, axloqiy muammolar xos yo'sinda diqqat markaziga olib chiqildi. Magik realizm – insoniyat ongli hayotining ilk ibtidosi bilan uning yuzlab asrlar keyingi hayotini yagona, izchil va umumiy tizim o'laroq idrok etishning, ayni vaqtda insoniyat va uning hayotini umulkoinot hayotining, biz bilgan va bilmagan olamlarning qonuniy bir bo'lagi sifatida, real va ilohiy borliqni o'zaro aloqadorlikda idrok etishning noyob usuli o'laroq o'z tadqiqni kutib turgan o'ta dolzarb masaladir.

Magik realizm umiustetik hodisa sifatida tasviriy va kino san'atida keng qo'llandi, ammo aynan badiiy adabiyot yo'nalishida o'zining tom ma'nodagi cho'qqisiga ko'tarildi. Magik va fantastik unsurlarning asar ruhiga, asar qahramonlari ruhiyatiga singib ketishi, ramzlarga tez-tez murojaat etish, folklor elementlarining mavjudligi magik realizm adabiyotining bosh belgilaridandir. Bu xildagi asarlarda xotima kitobxonga fantastik yoki odatiy dunyoning qurilishida nima haqqoniy hamda muvofiqroq ekanligini baholashga imkon qoldiradi. O'tgan zamon – hozirgi zamon bilan, fizik borliq – mistik borliq bilan oppozitsiyada tasvirlanadi, hikoyachi ovozi uchinchi shaxsdan birinchi shaxsga ko'chadi, sabab hamda oqibat o'zaro almashinib ketaveradi.

Magik realizm rus adibi Mixail Bulgakov, serb yozuvchisi Goran Petrovichga, Lotin Amerikasida esa kubalik Alexo Karpentyer, gvatemalalik Migel Anxel Asturias, argentalik Xulio Kortasar, meksikalik Xuan Rulfoyu Karlos Fuentes, va albatta, kolumbiyalik Gabriel Garsiya Markeslarga ulkan shuhrat olib keldi.

Xususan, magik realizm Lotin Amerikasi yozuvchisi G.G.Markes ijodida o'zining xos va barqaror xususiyatlari

bilan namoyon bo'ldi. "Yolg'izlikning yuz yili" romani Lotin Amerikasi mifologiyasiga tayanib yaratilgan. Ayrim tadqiqotchilar unda "Ming bir kecha" elementlari ham bor deb hisoblaydilar[1].

G.G.Markesga ko'ra, roviy olamning ibtido va intihosini bilguvchi ilohiy shaxs. U olis tarixdagi kohlarni eslatadi. U Buendialar sulolasining taqdiri haqida shunday karomat qiladi: "Avlodning birinchi vakilini daraxtga bog'lab qo'yishadi, avlodning so'nggisini chumolilar yeb bitiradi"[4].

Metodlar. Lotin Amerikasi hindulari afsonalariga ko'ra, odam makkajo'xoridan paydo bo'lgan. Odam bolasi o'zini olamdagi mavjudotlarning oliysi hisoblaydi-yu, ammo o'lgach, tanasi qurtu qumursqalarga yem bo'ladi. Aslida inson tabiatning bir zarrasi o'laroq, o'sha mavjudotlarning biri, xolos. Aslida odam bolasi tabiat faqat o'ziga bergan ne'matlarning – xotira, aql-idrok, olamni anglash salohiyatining qadriga yetmog'i, ularni o'zi va boshqalarning hayotini yaxshilash uchun sarflamog'i lozim. Xudbinlik, mahdudlik botqog'iga botgan Buendialar esa buni eplay olmaydilar. Yozuvchi insonning kimligini unutishini ulkan falokat, fojia o'laroq idrok etadi. Buni Makondoga uyqusizlik dardi yopirilishi orqali ramzan ifoda etadi: "...Uyqusizlikka giriftor bemor dastlab bolalikdagi voqealarni, keyin narsalarning nomiylu ularning nima maqsadda qo'llanishini esidan chiqaradi, so'ngra u odamlarni ham tanimay qoladi va hattoki o'z-o'zini ham anglolmaydi va o'tmishini unutgan bunday kimsa telbanamo bir ahvolga tushadi. Xose Arkadio Buendia kula-kula, bu irimchi hindular to'qib chiqargan latifalarning biri bo'lsa kerak degan xulosaga keldi"[4].

Makondo shaharchasining o'zi ham to'qima obraz. U dastlab Markesning "Xazon barglar" povestida, "Xosiatsiz soat" romanida uchraydi. "Yolg'izlikning yuz yili" romaniga ko'ra, bu shaharchaga Buendialar asos solishadi, shahar rivojlanib ketadi va asar oxirida esa shahar barham topadi. Bu deyarli barcha xalqlar mifologiyasida uchraydigan olamning yaratilishi va apokalipsisi (qiyomat) bilan bog'liq rivoyatlarni

eslatadi. Romanda qadimiy asotir va rivoyatlar voqeligi real hayot voqeligi bilan qorishib ketadi.

Yolg'izlik tanholikning, yakka qolishning o'zi emas. Yolg'izlik o'ziga, o'zgalarga, tevarak-atrofga, jamiyatga, insonga nisbatan ishonchning yo'qolishidir. U xudbinlik, befarqlik, loqaydlik, shafqatsizlik, mehrsizlikdir. Yolg'izlik insonning insondan yotlashishi, begonalashishi, bir-biriga dushman, yov ko'zi bilan qarashidir. Yolg'izlik ming yillik an'analarning puturdan ketishi, axloqsizlikning gullab-yashnashi, nihilizm va inkorning ravnaq topishi, inson sha'ni va g'ururining toptalishi, zulm va zug'umning inson ustidan qozongan g'alabasidir. Yolg'izlik ko'ngil va zavqning so'nishidir.

Roman agar yolg'izlik har bir odamning qalbida g'alaba qilsa, insoniyat abadiy tanazzulga g'arq bo'lishidan ogohlantiradi. Yolg'izlikka qarshi birdan-bir chora, birdan-bir vosita – birdamlik, ahillik, bani bashar uyg'unligi, mehr-muhabbat, odamning odamga mas'ulligi va g'animat ekanligidir. Bu – dunyo dinlari, jamiyki zamonlar axloqi, san'at va adabiyotning tub mohiyat-mazmunini tashkil qilgan azaliy va abadiy g'oyadir. Markes mana shu ko'hna va o'zgarmas g'oyani sehr-jodu va hayotiy voqealar tasviri orqali – yangicha, nihoyatda ta'sirdor va ehtirolarga, pafosga boy usulda yana qayta diqqat markaziga qo'ydi.

Natijalar:Markes bu romanida xayoliy Makondo shahri orqali o'zining qiyomat haqidagi utopiyasini yaratdi. Bunday xayoliy qiyomat bugun va kelajak odamlarini ogoh etishi, birdamlikka chaqirishidan umid qildi. Xayoliy utopiya orqali odamlar ko'rmayotgan, ko'rolmayotgan muqarrar fojialarni ko'satib, o'zini va yolg'izlikni yengishga, uning ustidan g'alaba qilishga chaqirdi.

Markes Nobel mukofoti tashkilotchilari tomonidan “Kishi kishiga mute bo'lmagan, biri ikkinchisining hayotiga daxl qilmaydigan, har qanday baxtga va adolatga erisha oladigan, asriy yolg'izlikning mahkumligini yengishga, har bir odam o'zi istaganday yashashga haqqi borligini o'rgatadigan va buni isbotlab bergan utopiya yarata olgan yozuvchi haqiqiy ijodkordir”deya tavsiflangan. Nufuzli mukofot ta'sisчилari ko'rsatgan “utopiya” – aynan magik realizm hosilasidir.

Xola va jiyandan tug'ilgan dumli chaqaloqning o'ziyoq juda katta ramziy ma'no tashiydi. Adib insonning tiynati o'zgarib ketganidan, u insonlikni tark etayotganidan ogoh etadi. Insonlik fitratining bu taxlit o'zgarishi esa odamzodning Yer yuzidagi hayoti xotimasi bo'lib tuyuladi, chunki urug'ning bu oxirgi vakilini chumolilar yeb bitirdi. Ha, agar inson bolasi insoniylik arkonlarini bilib-turib boy berar ekan, u ana shunday arzimas narsa- hodisalar qo'lida halokat topadi. Mana, romanning tub mohiyat-mazmuni nimada!

Lotin Amerikanacha magrealizm adabiyoti qahramonlari ijtimoiy mavjudot sifatida ehtirosi benihoya kuchli, hayvoniy istak-mayllarga moyil odamlardir. Buning uchun o'n yetti ayoldan o'n etti o'g'il ko'rgan polkovnik Aureliano Buendiani, vulqonsifat Xose Arkadioning o'gay singlisi Rebekaga munosabatini, Go'zal Remediosning mo'jizakor husni sabab halokatga uchragan to'rt kishini, yoki cho'chqa dumli bolani – so'nggi avlodni dunyoga keltirgan ishratparast Aureliano Yu Amaranta Ursulani eslash kifoya. Ehtiroslar bandasi bo'lmish butun makondolliklarning hayot va insonlikka oid noqis tasavvuri ularni halokatga olib keladi. Faqatgina Aureliano, so'nggi lahzalarda asl haqiqatni anglab yetadi. Ammo endi kech edi[4]... “Oshkora qotillik qissasi”da tanasiga aka-uka Vikariolarning nomus xanjari botgan Santyago Nasaro ham o'lar chog'idagina bu voqealarning – g'afatning, qalb mudroqligining mohiyatini, oqibatini anglagandi. Biroq bunda ham vaqt allaqachon o'tgandi... Shu tariqa Gabriel Garsia Markes ijodida “insonni qutqarish uchun zarur bo'lgan Vaqt” muhim poetik obraz darajasiga ko'tariladi. U kechikish bilan xarakterlanadi.

Hayot va insonlikka oid noqis tasavvuri ularni halokatga olib keladi. Faqatgina Aureliano, so'nggi lahzalarda asl haqiqatni anglab yetadi. Shu tariqa Gabriel Garsia Markes ijodida “insonni qutqarish uchun zarur bo'lgan Vaqt” asar badiiy g'oyasini hal qiluvchi obraz darajasiga ko'tariladi. Romandagi Vaqt – kechikkan Vaqtdir.

“Nega dunyoda o'limindan keyin hech narsa o'zgarmadi?” degan fikr diktatorlar taqdiri haqida roman bo'lmish “Buzrukning kuzi” asari o'q ildizini tashkil etadi. Roman 1975-yilda buyuk yozuvchi Gabriel Garsia Markes tomonidan yozilgan. Asarning bosh qahramoni – yuz yildan ortiq vaqt davomida hokimiyatda bo'lgan o'zgarmas diktator. Mutaxassislarning fikriga ko'ra, uning prototipi hokimiyatda uzoq o'tirish qandaydir qoida tusini olgan Lotin Amerikasi davlatlarining bir necha mustabidlaridan olingan: Xuan Visente Gomes (Venesuela), Xerardo Machado va Fulxensio Batista (Kuba), Porfirio Diaz (Meksika), Gaspar Fransiya (Paragvay). Garsia Markesning so'zlariga ko'ra, u romanni o'n besh marta qayta yozgan va dastlab kitob yomon sotilgan – o'quvchilarga u “Yolg'izlikning yuz yili”ga o'xshamaydigan asar bo'lib tuyulgan. O'tkir satirik mubolag'a – grotesk shaklida yozilgan roman zolimlarning umumlashtirilgan qiyofasi orqali shakllantirilgan Lotin Amerikasi diktatorining hayotini hikoya qiladi. Qahramon fantastik tarzda, bema'ni shaklida tasvirlangan; u hokimiyat g'oyasining timsolidir. Bu qahramonning nomi Sakarias, XIX asrning birinchi yarmida tug'ilgan, qachon vafot etgani noma'lum. Diktatorning hayoti haqidagi bu syujet uning boshiga tushgan ko'plab ishlar, hikoyalari va afsonalardan iborat. Asarda haqiqat va fantastika chegaralari qorishib ketadi.

“Buzrukning kuzi”da Garsia Markes noyob va betakror adabiy usul orqali Janubiy Amerika diktatorlari obrazlaridan foydalangan holda tipik obraz yaratgan. Asar hayotning cho'qqisini zabt etgan, kuch va qo'rquv, yolg'izlik va yurak xuruji, yolg'on va xiyonat chegaralarida yashagan inson haqida. Hokimiyatni egallab olgan va uni shaxsiga moslashtirgan, hatto soyasini ideallashtiradigan, shafqatsiz va qonli qatag'onlar tizimi orqali fuqarolarda qo'rquv keltirib chiqaradigan odam haqida. Markes hayotiy voqeani xayolot prizmasiga qo'yadi. Ayni vaqtda “Buzrukning kuzi”, ayniqsa, diktator umrining oxiri oddiy afsona doirasidan chiqib ketgan. Asar o'zini saqlab qolish uchun diktator maylaylari tomonidan o'ylab topilgan yolg'on, hiyla-nayrang ishlatuvchi tizimga asoslangan mutlaq qudratning yolg'izligi haqidagi ajoyib hikoya va sehrli realizmning ajib namunasidir. Diktatorlarning ehtiros va jinniliklarining avjiga chiqishiga sabab shundaki, bu sho'rlik buzrukka hech kim samimiy munosabat qilmaydi, qila olmaydi. Haqiqatni aytishga hech kim jur'at eta olmaydi. Diktatura hokimiyatida rahbarning buyrug'i har qancha g'ayriqonuniy bo'lmasin, bajarilishi shart. Bajariishi lozim narsa ado etilmasa, ta'qib va shafqatsizliklar ro'y berishi tayin. Markes umuman jahon tarixiga xos bo'lgan bu voqelikni magrealizmning favqulodda kuchi bilan ko'z oldimizda yorqin gavdalantiradi.

“Buzrukning kuzi” asarida Markes diktator general ishtirokidagi turli voqealar va latifalar orqali uning onasi, yaqin sheriklari, tuzumga xoinlik qilganlar, diktatorning g'azabiga duchor bo'lgan baxtiqaro fuqarolar, o'ynashlari, u sevgan yagona ayol va badkirdor farzandlari orqali asosan umri yolg'ondan iborat inson va uning jamiyatdagi mudhish rolini ko'rsatib beradi. Buzruk hayoti so'ngidagina butun umri – yonida bo'lgan odamlar tomonidan o'ylab topilgan yolg'on ekanini tushunadi. Asarda apatiya holatiga kirgan qo'rqqoq va qo'rquv ongostiga singib ketgan xalqni ko'rishimiz mumkin. Ular diktatorni sevmaydi, undan qo'rqqadi, ammo shu qo'rquv qandaydir muhabbat bilan aralashib ketadi.

Xulosa. Markesning bu romani oltita raqamsiz bobdan, olti mustaqil hikoyadan iborat. Markes yana o'sha Lotin Amerikasi xalqlaridagi mifdan foydalanadi –

generalning yotoqxonada yotgan jasadini o'laksaxo'rlar yeb bitirayotgani rivoyat qilinadi. Shu tariqa "Yolg'izlikning yuz yili" va "Buzrukning kuzi" asarlari mif va uning yozuvchi tomonidan idrok etilishi orqali birlashadi. Insoniylik qoidalari unutilganda oddiy odamlar ham, hokimiyatda davron surgan buzruklar ham oxir-oqibatda ayanchli va ojiz jonotlar – qumursqalarga yem bo'lib ketadi, qabilidagi g'oya tufayli bu ikki asar bir-birining davomi kabi idrok etiladi. Yozuvchi ikki asarda inson hayoti iyerarxiyasidagi ikki qutbni ko'rsatadi. "Buzrukning kuzi"da mustaqil ravishda kichik individual hikoyalar sifatida mukammal o'qilishi mumkin bo'lgan bu oltita hikoya murakkab tarzda uyg'unlashadi. Asardagi "Insonga tanasi va xotirasini kuchsizlantirishdan va

mohiyatiga xiyonat qilishdan boshqa uni yanada kamsitadigan va shu bilan birga adolatliroq jazo yo'q", "Haqiqat yoki safsata – farqi nima? Vaqt o'tishi bilan hamma narsa amalga oshadi, har qanday safsata!", "Jin ursin, nega dunyoda o'limimdan keyin hech narsa o'zgarmadi? Qanday qilib Quyosh hali ham chiqib, botmoqda va hatto qoqilmayapti? Nega yakshanba yakshanbaligicha qoldi, jazirama men tirikligimdagiday chidab bo'lmas darajada?" "Bajarilishiga amin bo'lmasangiz, hech qachon buyruq bermang!", "Hokimiyatga bo'lgan chanqoqlik hokimiyatga bo'lgan to'yib bo'lmas tashnalikni keltirib chiqaradi" [5] singari iqtiboslar ham ushbu asarning mazmun-mohiyatini yorqin ochib beradi.

ADABIYOTLAR

1. Воронченко Т. В. На перекрестке миров: мексикано-американский феномен в литературе США. – Чита: Изд-во Забайкальс. гос. пед. ун-та, 1998. – 203 с.
2. Гугнин А. Магический реализм в контексте литературы и искусства XX века: феномен и некоторые пути его осмысления. – М.: Институт славяноведения РАН, 1998. – 120 с.
3. Хортова Е. Фольклорные и мифологические мотивы в романе Габриэля Гарсиа Маркес «Сто лет одиночества» // Вестник РУДН. 2001, № 5. – Стр. 59-62.
4. Маркес Габриэль Гарсия. "Ёлғизликнинг юз йили", – Т.: Фафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1990.– 252 б.
5. Маркес Г.Г. Бузрукнинг кузи, – Т.: "Янги аср авлоди", 2008. – 324 б.

UDK:867.9(878.3)

Mavjuda MAXMUROVA,
Buxoro davlat universiteti o'qituvchisi
Muxayyo MIRZAYEVA,
Buxoro davlat universiteti o'qituvchisi

Buxoro Davlat universiteti dotsenti, f.f.d.(PhD) M.Akhmedova taqrizi asosida

THEORETICAL ASPECTS OF THE USE OF INTERACTIVE TECHNOLOGIES IN TEACHING STUDENTS

Annotation

The problem of choosing the theory of learning in the preparation of future specialists is actualized. The interactive method is characterized as one of the most effective teaching technologies. A general classification of interactive teaching methods is presented.

Key words: Interaction, dialogue, technologies, activity, professional competence, approach.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ИНТЕРАКТИВНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ОБУЧЕНИИ СТУДЕНТОВ

Аннотация

Актуализируется проблема выбора теории обучения при подготовке будущих специалистов. Интерактивный метод характеризуется как одна из наиболее эффективных технологий обучения. Представлена общая классификация интерактивных методов обучения.

Ключевые слова: Взаимодействие, диалог, технологии, деятельность, профессиональная компетентность, подход.

TALABLARGA O'QITISHDA INTERFAOL TEXNOLOGIYALARDAN FOYDALANISHNING NAZARIY ASPEKTLARI

Annotatsiya

Bo'lajak mutaxassislarni tayyorlashda o'rganish nazariyasini tanlash muammosi dolzarbdir. Interfaol usul o'qitishning eng samarali texnologiyalaridan biri sifatida tavsiflanadi. Interfaol o'qitish usullarining umumiy tasnifi keltirilgan.

Kalit so'zlar: O'zaro ta'sir, dialog, texnologiyalar, faoliyat, kasbiy kompetentsiya, yondashuv.

Introduction. Attempts to approach the consideration of the learning process in higher education more consistently, to develop a unified approach served as the starting point for the creation of a number of theories and concepts of learning. Among the most famous and popular today are theories of problem-based learning (S.I. Arkhangelsky, D. Dewey, I.Y. Lerner, A.M. Matyushkin, M.I. Makhmutov); programmed learning (Ch. Kupisevich, N.F. Talyzina); developmental education (V.V. Davydov, L.V. Zankov, D.B. Elkonin); contextual learning (A.A. Verbitsky); personality-activity and personality-oriented learning (I.A. Zimnyaya, I.S. Yakimanskaya), etc.. A special place in this series is occupied by research on interactive learning (Guzeev V.V.).

Literature review. Theoretical approaches to interactive learning, which have deep historical roots, have attracted the attention of many scientists. They were interested in the psychological side of the problem - the questions of human activity, the activation of his educational and cognitive activity (B.G. Ananiev, L.S. Vygotsky, D. Dewey, A.N. Leontiev, S. L. Rubinshtein, Rousseau and others), and pedagogical, aimed at finding the most effective forms and methods of teaching (Y.A. Komensky, A.S. Makarenko, I.G. Pestalozzi, V.A. Sukhomlinsky, K.D. Ushinsky and etc.). Foreign scientists also took part in the development of the problem of interaction (R. Merton, J. Mead, J. Moreno, K. Fopel, T. Shibutani, etc.).

Research methodology. Today, in the process of development and dissemination of forms of interactive learning, there have been serious shortcomings: poor development of the theoretical foundations for the use of forms and methods of interactive learning; insufficient methodological support for the use of interactive learning at

the university, the lack of an integrated use of various forms, means and methods of interactive learning in an organic combination with traditional ones, the weak inclusion of teachers, interactive learning remains the area of advanced pedagogical experience for them. As a result, the creation of the conceptual foundations of interactive learning is an objective necessity of today.

The introduction of interactive forms of education is one of the most important areas for improving the preparation of students in a modern university. The main methodological innovations today are associated with the use of interactive teaching methods. However, the term "interactive learning" is understood in different ways. Since the very idea of such training arose in the mid-1990s with the advent of the first web browser and the beginning of the development of the Internet, a number of specialists interpret this concept as training using computer networks and Internet resources. A broader interpretation is also quite acceptable: as the ability to interact or be in a dialogue mode with something (for example, a computer) or someone (a person).

The use of an interactive learning model involves the simulation of life situations, the use of role-playing games, and joint problem solving. The dominance of any participant in the educational process or any idea is excluded. From the object of influence, the student becomes the subject of interaction; he himself actively participates in the learning process, following his own individual route. Growing material and technical needs today are ahead of the processes of social and psychological maturity of people, their ability to conduct a dialogue, culture of communications, active self-knowledge and self-expression. In this regard, the nature and functions of vocational education are changing today: it should not only

transfer knowledge, form skills, but also develop the ability to self-determination, prepare future specialists for independent actions, and teach them to take responsibility for themselves and their actions. The nature of the interaction between the teacher and students is also qualitatively changing.

The student becomes not so much an object of learning as the subject of this process, and the teacher becomes its organizer. This leads to the need to consider the meaningful processes of interaction carried out in the education system.

These processes are based on the formation of a high psychological culture of the teacher, the development of his ability to conduct a dialogue with students, the creation of an open educational space that can ensure the creative growth of each student.

The ability of a teacher to reveal the internal reserves of a student, using interactive forms in teaching, can provide constructive changes in the educational process, help a young person assess his abilities and capabilities, correctly determine his place in life and open the way for him to pursue a full-fledged professional career. Thanks to the spread of gaming forms of interactive learning, especially business games, interactive learning in the 80s. experiencing a new rise in popularity. In many universities, measures are being taken to stimulate methodological developments using game forms of conducting classes, expanding: options are being considered for using means, forms and methods aimed at enhancing the educational process.

A noticeable impetus to the expansion of the didactic use of forms of interactive learning was put by the research and development of business simulation games by such specialists as N.P. Anikeeva, I.G. Abramova, L.G. Borisova, A.A. Verbitsky, I.P. Ivanov, V.Y. Platov, V.V. Podinovskiy, V.N. Rybalsky, A.M. Smolkin, I.M. Syroezhin, S.A. Shmakov and others.

Analysis and results. A major role in the dissemination of forms of interactive learning was played by not only the theoretical developments of these authors, but also by their practical activities in promoting game forms as the basis for interactive learning, as well as the personal participation of most of them in the creation and development of the gaming movement. Interactive methods are methods that allow you to learn to interact with each other; and interactive learning is learning built on the interaction of all students, including the teacher.

These methods are most consistent with a student-centered approach, since they involve co-learning (collective, collaborative learning), moreover, both the student and the teacher are subjects of the educational process. The teacher most often acts only as the organizer of the learning process, the leader of the group, the creator of the conditions for student initiative. In addition, interactive learning is based on the direct interaction of students with their own experience and the experience of their friends, since most interactive exercises refer to the experience of the student himself, and not only learning. New knowledge, skill is formed based on such experience. Moreover, this is not accidental, since interactive methods involve not only the student's consciousness, but also his feelings, as well as his will (action, practice), that is, they include a "holistic person" in the learning process.

It is very difficult to classify interactive methods, as many of them are a complex interweaving of several techniques. The use of certain methods depends on various reasons: the purpose of the lesson, the experience of the participants and the teacher, their taste.

Interactive learning is learning immersed in communication. At the same time, "immersed" does not mean, "replaced" by communication. Interactive learning retains the

ultimate goal and the main content of the educational process, but changes the forms from broadcasting (transfer) to dialogue, that is, based on mutual understanding and interaction.

In the middle of the XX century. Kurt Lewin suggested that it is easier to change individuals in a group than to change any of them individually. This is the most important feature of interactive learning: the learning process takes place in a group joint activity.

As emphasized by I.A. Winter, in comparison with individual work according to the "teacher-student" scheme, intra-group cooperation in solving the same problems increases its effectiveness by at least 10%. The group in relation to each of its members turns out to be a microcosm (society in miniature), reflecting the entire external world. The meaning of group work lies in the fact that a person can transfer the experience (knowledge, skills) acquired in a specially created environment to the outside world and successfully use it.

However, for the organizers of interactive learning, in addition to purely educational purposes, it is important that in the process of interactions occurring in the group, the value of other people is realized and the need to communicate with them, to support them is formed.

The group form of training, according to experts, allows you to simultaneously solve three main tasks:

- concrete-cognitive task, which is connected with the immediate learning situation;
 - communicative-developing, during which basic communication skills are developed within and outside the given group;
 - socially oriented, cultivating civic qualities necessary for adequate socialization of the individual in the community.
- In the interactive learning group, two main functions must be performed, which are necessary for successful activity:
- solution of assigned tasks (educational, behavioral, etc.);
 - providing support to team members in the course of joint work.

In the real practice of teaching, the teacher is mainly focused on solving the learning problem. Such a decentralization (shift) of educational interaction is justified with the traditional (transfer) method of teaching. However, when organizing group work, the effectiveness of training largely depends on the favorable emotional climate of the microgroup. I.A. Zimnyaya calls this psychological contact, or a commonality of mental state, caused and causing mutual understanding in joint activities associated with mutual interest and trust in each other of the parties to the interaction. The formation of a group community begins already at the stage of combining students into groups.

Our analysis of psychological, pedagogical and philosophical literature shows that the introduction of forms of interactive learning in the practice of the activities of universities occurs spontaneously. As before, the theoretical development of the principles of activation of the educational and cognitive process, technologies, methods and forms of their implementation, didactic techniques and methods of activation do not constitute a single, holistic psychological and pedagogical concept of interactive learning. As before, they are used in isolation from each other and serve to build methods that pursue private educational goals. Not infrequently, although these methods are referred to as interactive learning, they pursue goals that do not fully correspond to interactive learning.

Conclusions and suggestions. Thus, a contradiction can be identified: on the one hand, the university needs to use interactive forms of teaching students; on the other hand, there

is no theoretical justification for the model, technology, and conditions for using interactive forms of teaching in a pedagogical university. The modern educational situation

requires the search and development of new forms of educational interactions between participants in the learning process.

REFERENCES

1. Bepalko V.P. Pedagogy and progressive learning technologies. -Institute of Vocational Education of the Ministry of Education of Russia. - M., 1995. - 145 p.
2. Zimnyaya I.A. Pedagogical psychology. - M., 1999. - 269 p.
3. Korostyleva L.A. Psychological barriers and willingness to innovate. - Peter, 2003. - 66 p.
4. Myasoed T.A. Interactive learning technologies. - Spec. seminar for teachers. - M., 2000. - pp. 3-10.
5. New pedagogical and information technologies in the education system / Ed. Polat E.S. - M., 1992. - 198 p.
6. Pedagogy: pedagogical theories, systems, technologies: a textbook for students. higher and secondary educational institutions studying in pedagogical specialties and areas / Ed. S.A. Smirnova.-M., 2004. - 365 p.
7. Selevko G.K. Modern educational technologies: Proc. allowance. -M., 1998. - 255 p.
8. Suvorova N. Interactive learning: new approaches. - M., 2005. - 96 p.
9. Philosophical Encyclopedic Dictionary / Redkol. S.S. Averintsev, E.A. Arab-Ogly, L.F. Ilyichev and others - M., 1989. - 815 p.
10. Maxmurova Mavjuda Halimovna, Linguistic basis of teaching oral communication of students in german language lessons (https://colloquium-publishing.ru/assets/l_2_7.pdf#page=66)2020/12/15 Bridge to science: research works Сrp 65.
11. Makhmurova Mavjuda Halimovna, The importance of a foreign language in higher education (<https://cyberleninka.ru/article/n/the-importance-of-a-foreign-language-in-higher-education>) 2020/2/28 Вопросы науки и образования Номер 8 (92)Страницы 15-19.
12. L. Khaydarova. "The usage of interactive methods while developing reading skills of young learners" Science and innovation, vol. 1, no. B7, 2022, pp. 324-328. doi:10.5281/zenodo.7236481

O'ktam NOSIROV,
O'zbekiston davlat san'at va madaniyat instituti dotsent v.b.
E-mail: uktamnosiroy@gmail.com

O'zDSMI professori, f.f.d I.J.Yuldashev taqrizi asosida

COMMUNICATION PROCESSES BETWEEN THE LIBRARIAN AND THE USER

Abstract

The scientific article highlights the features of the communication processes between the librarian and the user.

Key words: Communication, conscience, memory, printed edition, librarian, user, library communication.

КОММУНИКАЦИОННЫЕ ПРОЦЕССЫ МЕЖДУ БИБЛИОТЕКАРЕМ И ПОЛЬЗОВАТЕЛЕМ

Аннотация

В научной статье освещаются особенности процессов общения между библиотекарем и пользователем.

Ключевые слова: Общение, совесть, память, печатное издание, библиотекарь, пользователь, библиотечное общение.

KUTUBXONA XODIMI VA FOYDALANUVCHI O'RTASIDAGI MULOQOT JARAYONLARI

Annotatsiya

Ilmiy maqolada kutubxonachi va foydalanuvchi o'rtasidagi muloqot jarayonlarining o'ziga xos xususiyatlari yoritilgan.

Kalit so'zlar: Muloqot, vijdon, xotira, nashr mahsuloti, kutubxonachi, foydalanuvchi, kutubxona muloqoti.

Kirish. Kutubxonachi va foydalanuvchi muloqoti kutubxona muloqoti tarzida ham qo'llaniladi hamda so'ngi yillarda kutubxonachilik ishi nazariyotchilari va amaliyotchilarning alohida e'tiborini tortmoqda.

Bu kutubxona-axborot xizmatining insonparvarlik yo'nalishlariga alohida ahamiyat berilayotganligi, shaxs qadriyatining oshib borishi, jamiyatdagi ijtimoiy-axloqiy o'zgarishlar bilan bog'liq holda yuz bermoqda. Umuman olganda muloqot falsafiy kategoriya sifatida juda ko'p fanlarning o'rganish predmetini tashkil etadi. Muloqot inson mavjudligining asosiy shakli bo'lib, uningsiz kishilarning o'zaro munosabatlari ham, birgalikdagi mehnat jarayonlarining ham amalga oshishi mumkin emas. Jamiyatda yashash va rivojlanish faqat muloqot yo'li orqali amalga oshiriladi[1]. Ushbu jarayonda insonlar boshqa insonlar haqidagi olam haqidagi tasavvurlarini shakllantiradilar, o'zaro bir-birlarini tushunadilar.

Tadqiqotchilarning fikriga ko'ra muloqot insonning o'z-o'ziga, vijdoniga, xotiralariga murojaatini ham inkor qilmaydi. Shaxs muloqot jarayonida o'zini chuqur anglashidan tashqari, boshqa kishilar qadriini ham anglab yetadi.

Kutubxona-axborot xizmati jarayonida, nashr mahsulotlari va elektron manbalar vositasida kutubxonada amalga oshadigan muloqot o'ziga xos xususiyatga egadir.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Kutubxona muloqoti murakkab hodisa sifatida namoyon bo'ladi. Kutubxona muloqotini tadqiqotchilar uchta yo'nalishga ajratib ko'rsatadilar:

- kutubxonachilararo muloqot;
- kutubxonachi va foydalanuvchi o'rtasidagi muloqot;
- foydalanuvchilararo muloqot.

Kutubxonachi va foydalanuvchi o'rtasidagi muloqot muammoning asosini tashkil etadi. Asosiy metodologik masala kutubxona muloqoti jarayoni qatnashchilarining o'zaro munosabatlari hisoblanadi. Ularning o'zaro munosabatlarining mohiyatini anglab yetish muhim amaliy ahamiyatga ega bo'lib, kutubxona-axborot xizmati jarayonini to'la tushunish ham unga bog'liqdir.

Uzoq yillar davomida kutubxonachi va foydalanuvchi munosabati "subyekt-obyekt" munosabati sifatida qaralib

kelindi. Bunda kutubxonachi subyekt funksiyasini bajaruvchi, foydalanuvchiga ta'sir ko'rsatish esa "obyekt" tarzida qaralgan. Lekin so'ngi yillardagi tadqiqotlar ushbu o'zaro munosabatlar tabiatining murakkab ekanligini ko'rsatmoqda.

Masalaning mohiyatiga chuqurroq yondashilganda foydalanuvchiga muloqot obyekt sifatida qarash kutubxonachi nuqtai nazaridan qaraganda to'g'ri hisoblanadi. Lekin foydalanuvchi o'zi tomondan so'rovlar bilan murojaat qilishida kutubxonachiga obyekt sifatida yondashadi. Boshqa tomondan qaraganda kutubxonada ko'p hollarda kutubxonachi va foydalanuvchi birgalikda faoliyat ko'rsatishi ham mumkin. Masalan, ularning birgalikda axborot izlashi bunga misoldir.

Tadqiqot metodologiyasi. Kuzatishlar ko'rsatadiki, kutubxonachi va foydalanuvchi o'rtasidagi o'zaro munosabatlarda "obyekt-subyekt" munosabatlari ham amal qiladi.

Muloqot jarayonining murakkab yo'nalishida bir-biriga kirishuvchi psixologik va axloqiy jihatlar mavjud bo'lib, kutubxona muloqoti uchun ularning har ikkalasi ham xosdir.

Bugungi kunda kutubxona muloqotning psixologik yo'nalishi ma'lum darajada ishlab chiqilgan bo'lib, tadqiqotchilar quyidagilarni asosiy muammolar deb hisoblaydilar:

- kutubxona muloqotning xususiyati haqidagi masala;
- kutubxona muloqotida hissiyotning roli masalasi;
- kutubxona muloqoti jarayonida kutubxonachining pedagogik-psixologik maqomining roli, konfliktlar va muloqot to'siqlarini bartaraf qilish imkoniyatlari;

kutubxona muloqoti jarayonida kutubxonachi va foydalanuvchining shaxsiy sifatlarining roli, ularni har ikki tomonning qabul qilishi va boshqalar [2].

Kutubxona muloqotida uning har bir qatnashchisi alohida rol o'ynaydi. Jumladan, kutubxonachi jamiyat talablari asosida o'zining kasbiy mas'uliyatini his qilgan holda burchini bajarsa, foydalanuvchi ham jamiyat uchun muayyan ahamiyatga ega bo'lgan o'zining shaxsiy, axborot va mutolaa ehtiyojini qondiradi.

Kutubxona sharoitida kutubxonachi va foydalanuvchi muloqoti quyidagi turli darajalarda amalga oshiriladi:

kutubxonachining yakka foydalanuvchi bilan muloqoti;

kutubxonachining muayyan guruh bilan muloqoti;

kutubxonachining muayyan tartibda foydalanuvchilar auditoriyasi bilan muloqoti.

Kutubxonachining alohida foydalanuvchi bilan muloqoti rasmiylashtirish, so'rovni qabul qilish va uzatish, ma'lumotni berish va qabul qilish, maslahat singari bevosita bog'lanish orqali xizmat ko'rsatishning asosiy nuqtalari orqali amalga oshiriladi.

Kutubxonachining muayyan guruh yoki auditoriya bilan muloqoti boshqacha tarzda amalga oshadi. Kutubxonachi auditoriyaga ta'sir o'tkazgani singari, o'z navbatida auditoriya ham alohida shaxslardan tashkil topsada tadbir jarayonida bir butun organizm sifatida kutubxonachiga ta'sir o'tkazib, uning o'z xatti-harakati yo'nalishini o'zgartirishga ta'sir o'tkazishi ham mumkin. Kutubxonachi va foydalanuvchining o'zaro munosabati auditoriyadagi va guruh ichidagi shaxslararo munosabatlarning murakkabligiga ko'ra ham muayyan darajada qiyinchilikni vujudga keltirishi mumkin.

Kutubxonachining foydalanuvchilar guruhi yoki auditoriyasi bilan muloqotida vaziyatni yengillashtiruvchi ijtimoiy-psixologik mexanizmlarni ishga solish talab etiladi. Shunday qilib, kutubxonachining yakka foydalanuvchi va guruh yoki auditoriya bilan muloqoti jiddiy farqlanadi.

Muloqot xarakteri uning davomiyligi o'tkinchi va doimiy bo'lishi mumkin. Doimiy muloqot yakka foydalanuvchi bilan ham, muayyan foydalanuvchilar guruhi yoki auditoriya bilan kutubxona-axborot xizmati yuzasidan amalga oshirilishi mumkin.

Har qanday muloqot, jumladan, kutubxona muloqoti ham aniq shart-sharoitlar, makon va zamon chegarasidan tashqarida yuz bermaydi. Ba'zi holatlarda mavjud shart-sharoitlar muloqot o'tkazishga ruhlantirib, rag'batlantirsa, ba'zida uni murakkablashtirishi mumkin.

Umuman, muloqot shart-sharoiti qulay, noqulay va neytral bo'lishi mumkin. Qulay shart-sharoit kutubxonachining yuksak kasb mahorati, foydalanuvchining haqiqiy qiziqishi, samimiyligi va boshqa holatlardan kelib chiqadi.

Noqulay shart-sharoit mashg'ulot o'tkazish uchun joyning yo'qligi, xodimlarning e'tiborsizligi kabildan kelib chiqadi. Kutubxona-axborot xizmati boshqa muloqot shakllari singari muayyan vositalar orqali amalga oshiriladi.

Muloqot vositalari til, imo-ishora, predmetlar, kodlar va belgilardir. Ularning hammasi kutubxona muloqotida keng qo'llaniladi. Muloqotning eng asosiy vositasi til bo'lib, insonning 100 foiz vaqti nutq bilan bog'langandir. Shundan 45 foizda u eshitadi, 30 foizida eshittirib gapiradi, 15 foizida o'qiydi, 10 foizida yozadi. Shunday qilib, kutubxonachi va foydalanuvchi o'rtasidagi muloqot so'z orqali amalga oshsada, tabassum, yuz ifodasi singarilar ham alohida ahamiyatga egadir.

Kutubxona muloqotida foydalaniladigan kitoblar, ko'rgazmalar, bibliografik nashrlar, axborot ro'yxatlari predmetli muloqot vositalari hisoblanadi. Xar hil chizmalar va jadvallar, shartli belgilar, kutubxona muloqotining kodli va simvolik(belgili) vositalari hisoblanadi.

Tahlil va natijalar. Kutubxona muloqotida emotsiya (hissiyot) alohida rol o'ynaydi. Hissiyot boshqa individning hissiy holatiga bog'liq signallarga javob bera olish, boshqa shaxsning ichki dunyosini tushunib yetish iqtidori ham hisoblanadi.

Lekin, tadqiqotlarning ko'rsatishiga faqat 60 foiz kutubxonachilar o'z hissiyotlarini boshqara oladilar, 40 foiz esa o'z hissiyotlarini boshqara olmaydilar. Kutubxonachining o'z hissiyotini boshqara olmasligi odatda uning o'ziga qarshi qaratilgan vaziyatni yaratishi mumkin. Shuning uchun ham

kutubxonachi foydalanuvchi bilan muloqotda ijobiy hissiy ta'sir ko'rsatish orqali samimiy va ochiq muloqot muhitini yaratishi kerak.

Kutubxona muloqotida quyidagi hissiy holatlarni yaratish maqsadga muvofiqdir:

altruistik, ixtiyoriy yordam ko'rsatish;

kommunikativ-axborot yetkazish ehtiyoji;

gnostik-bilish ehtiyojini shakllantirish;

gedonistik-qulaylik ehtiyojini paydo qilish [3].

Kutubxona muloqotida hissiyotlardan tashqari o'zaro ta'sir ko'rsatish unsurlari ham alohida rol o'ynaydi:

kutubxonachining va foydalanuvchining bir-birini samimiy qabul qilishi;

ularning bir-birlariga munosabati;

ularning bir-birlariga murojaat qilishlarining shakllari.

Kutubxonachilar va foydalanuvchilarning bir-birlarini tushungan holda samimiy qabul qilishlari muloqot jarayonining ko'p tomonlama muvaffaqiyatini ta'minlaydi va uning natijalariga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Muloqot jarayonida uning ishtirokchilarning bir-birlari tomonidan qabul qilinishida ularning tashqi qiyofasi, shaxsiy va kasbiy sifatlari ham muhim ahamiyatga egadir.

Ko'p yillik kuzatishlar asosida kutubxonachilar va foydalanuvchilarga xos bo'lgan ba'zi sifatlar munosabatlarni o'rganishga yordam berishidan tashqari ularni qiyinlashtiradi deb xulosa chiqarish mumkin.

Foydalanuvchi nuqtayi nazaridan kutubxonachi bilan muloqotni uning tashqi ko'rinishi (kiyim-kechak, didsizlik, pala-partishlik) kosmetikadan meyoridan ortiq foydalanish, ovoz, qarash, mimika singarilar qiyinlashtiradi. Foydalanuvchi bilan muloqotni kutubxonachining muloqot o'rnatilmasligi, fondni bilmasligi kabi kasbiy sifatlari ham qiyinlashtirishi mumkin. Kutubxonachining yoqimli qiyofasi, kiyim-kechagi, yuz ifodasi, muloqot o'rnatish malakasi ham vaziyatni yengillashtirishga yordam beradi.

Kuzatishlar ko'rsatadiki barcha yoshdagi, turli ijtimoiy-demografik guruhlarga mansub bo'lgan foydalanuvchilarning deyarli hammasi kutubxonachining e'tiborsizligiga o'ta salbiy munosabatda bo'ladi. Bu holat muayyan to'siqlarga, undan esa konfliktlarga olib kelishi mumkin.

Yakka tartibda kutubxona-axborot xizmati ko'rsatish jarayonida kutubxonachi va foydalanuvchining doimo o'zaro aloqada bo'lishi konfliktlar kelib chiqishi ehtimolini kuchaytiradi.

Konfliktlar kelib chiqishining sabablari turli-tuman bo'lib, ba'zan obyektiv, ba'zan esa subyektiv xususiyatga ega bo'ladi.

Ko'p holatlarda konfliktlar xizmat ko'rsatishida kutubxona ish tartibining foydalanuvchi uchun noqulayligi, kutubxonaga a'zo qilishdagi rad javobi, uyga kitob bermaslik, nusha olish bilan bog'liq bo'lgan muammolar tufayli kelib chiqadigan norozilik sababli yuzaga kelishi mumkin.

Konfliktlar aksariyat hollarda foydalanuvchi so'ragan manbaning fondga yo'qligi, manbani topolmaslik, yo'qolganligi sababli rad etilishi, kutubxonachi tomonidan uning o'rnini bosuvchi manba deb hisoblangan bosma yoki elektron mahsulotni zo'r berib tavsiya etishi natijasida ham kelib chiqadi. Konfliktlarga, shuningdek, xizmat ko'rsatish sifati: foydalanuvchining buyurtma berilgan manbani uzoq kutishi, uning o'rniga boshqa manbaning keltirishi ham sabab bo'ladi.

Shunday qilib, bunday konfliktlarning kelib chiqishining obyektiv asosi-kutubxona-axborot xizmatining sifatiga bog'liq tarzda kelib chiqadi.

Kutubxonachi muloqot madaniyati meyorlarini buzgan, foydalanuvchi muayyan kutubxonachini aybdor deb hisoblangan holatlarda ham shaxslararo konflikt kelib chiqishi mumkin [4].

Ko'pgina tadqiqotchilarning umumiy fikriga ko'ra jamiyat hayotida kutubxonalarning kommunikativ markaz sifatidan roli yanada oshib boradi. Shuning uchun kutubxona etiketining roli oshib borishi ham tabiiydir.

Axborotdan, axborot resurslardan to'la va erkin foydalanishni tashkil etish, kutubxonachi shaxsi, foydalanuvchilarga yordam ko'rsatishga yo'naltirilgan faoliyati, ular o'zaro munosabatining etikasi va etiketi kutubxona muloqoti muhitini tashkil etadi. Foydali axborot bilan to'ldirilgan va foydalanuvchiga qulay kutubxona muloqot muhiti – kutubxona-axborot xizmati samaradorligini oshirish shartidir.

Xulosa va takliflar.

1. Muloqot inson mavjudligining asosiy shakli bo'lib, uningsiz ishchilarning o'zaro munosabatlari ham, birgalikdagi mehnat jarayonlarining ham amalga oshishi mumkin emas.

2. Kutubxona muloqoti kutubxonachilararo muloqot, kutubxonachi va foydalanuvchi o'rtasidagi muloqot, foydalanuvchilararo muloqotdan iborat bo'lgan uchta yo'nalishdan iboratdir.

3. Har qanday muloqot, jumladan, kutubxona muloqoti ham aniq shartlar, makon va zamondan tashqari yuz beradi.

4. Axborotdan, axborot resurslaridan to'la va aniq foydalanishning tashkil etish, kutubxonachi shaxsi, foydalanuvchilarga yordam ko'rsatishga yo'naltirilgan faoliyati, ular o'zaro munosabatlarning etikasi va etiketi kutubxon munosabati muddatini tashkil etadi.

ADABIYOTLAR

1. Соколова В.В. Библиотичное общение. Москва, "Наука", 2002. – с 223.
2. Yuldashev I.J., Nosirov O'. Kutubxona-axborot xizmati: nazariyasi va amaliyoti. T.: "Fan va texnologiyalar", 2020. –474 b.
3. Davlatov S.X., Nosirov O' va boshq. "Kutubxonashunoslik" T.: "Fan va texnologiyalar", 2020. – 496 b.
4. Yuldasheva S. Kutubxonalarda muloqat madaniyati. – Infolib. 2022. 6-21 b.

Dilfuzaxon SAIDQODIROVA,

O'zbekiston davlat jaxon tillari universiteti dotsenti, PhD

Filologiya fanlari doktori J.SH.Djumabayeva taqrizi asosida

TERMINOLOGIK TIZIMDA KOMPYUTER VA INTERNET TERMINLARI: TAHLIL VA MUNOSABAT

Annotatsiya

Hozirgi kunda til tizimida tez o'zgaruvchan hamda faol qatlamini kompyuter va internet terminologiyasi sohasiga doir leksik birliklar tashkil etadi. Shu bois, ushbu soha terminologiyasining lingvistik xususiyatlari muammolarini ilmiy jihatdan o'rganish tilshunoslarimiz oldiga bir qator muhim vazifalarni qo'yimoqda. Jumladan, kompyuter va internet terminologiyasini tillarda ifodaviy imkoniyatlarni o'rganish va ularni meyorga solish masalalarini tadqiq etish ham ana shunday dolzarb vazifalar sirasiga kiradi. Darhaqiqat, axborot texnologiyalarining jadal sur'atlar bilan rivojlanishi texnika sohasi terminlarining keng tarqalishiga va tarjima qilinishiga sabab bo'lmoqda.

Kalit so'zlar: Kompyuter va internet, informatsion funksiya, kommunikatsion funksiya, adabiyotlar almashinuvi, texnika, terminologiya

COMPUTER AND INTERNET TERMS IN THE TERMINOLOGICAL SYSTEM: ANALYSIS AND RELATIONSHIP

Abstract

Currently, the rapidly changing and active layer of the language system consists of lexical units related to the field of computer and Internet terminology. Therefore, the scientific study of the problems of the linguistic characteristics of the terminology of this field presents a number of important tasks to our linguists. In particular, researching the expressive possibilities of computer and Internet terminology in languages and their standardization is one of such urgent tasks. In fact, the rapid development of information technologies is causing a wide spread and translation of technical terms.

Key words: Computer and Internet, information function, communication function, exchange of literature, technique, terminology.

КОМПЬЮТЕРНЫЕ И ИНТЕРНЕТ-ТЕРМИНЫ В ТЕРМИНОСИСТЕМЕ: АНАЛИЗ И ВЗАИМОСВЯЗЬ

Аннотация

В настоящее время быстро меняющийся и активный слой языковой системы составляют лексические единицы, относящиеся к области компьютерной и интернет-терминологии. Поэтому научное изучение проблем языковой характеристики терминологии этой области ставит перед нашими лингвистами ряд важных задач. В частности, к таким актуальным задачам относится исследование выразительных возможностей компьютерной и интернет-терминологии в языках и их стандартизация. На самом деле бурное развитие информационных технологий вызывает широкое распространение и перевод технических терминов.

Ключевые слова: Компьютер и Интернет, информационная функция, коммуникативная функция, обмен литературой, методика, терминология.

Kirish. Xorijiy mamlakatlar bilan ilmiy-texnika sohasi ham aloqalarning kengayishi, ushbu sohada erishilgan yutuqlarning hayotga tadbiiq etilishi, ilmiy-texnikaviy adabiyotlar almashinuvi – bularning barchasi yangi terminlar va ularning tarjimasini umumiy miqdorda to'xtovsiz ko'payib borishiga qulay shart-sharoit yaratmoqda.

Darhaqiqat, kompyuter va internet sohasiga tegishli bo'lgan terminlar lingvistik nuqtai nazardan olib qaralsa, har bir tilning texnika sohasidagi mavjud terminlari ushbu tilning terminologik tizimlaridan birini tashkil etadi. Jumladan, kompyuter va internet terminlari ham har bir tildagi ilmiy-texnikaviy terminologik tizimi tarkibiga kiradi va eng yangi rivojlanib kelayotgan soha terminlari sifatida ko'riladi. Zero, texnika sohasining jadal sur'atlar bilan rivojlanishi va uni inson faoliyatiga har tomonlama chuqur kirib borishi tilda ham katta o'zgarishlarni yuzaga keltirdi. Natijada, bugungi kunda kompyuter va internet sohasi terminologik tizimi ilmiy-texnikaviy terminologiyaning yangi sohasi sifatida kompyuter va internet lingvistikasi yo'nalishini vujudga keltirdi.

Demak, ushbu tushunchalarning barcha jabhalarga kirib kelishi va terminologiya oldiga aholining turli qatlamlari ehtiyojlariga mos keladigan izohli va tarjima lug'atlarini yaratish vazifasini qo'ydi. Bunday lug'atlarda tarjima orqali

so'z yasalishi nazarda tutiladi ayni paytda kompyuter va internet sohasi terminologik birliklarining milliy til tizimlidagi o'ziga xos lingvistik xususiyatlari aks ettiriladi. Zero, kompyuter va internet – ilmiy bilimlarning eng jadal rivojlanayotgan sohalaridan biri bo'lib, uning terminologiyasi doimiy rivojlanishda bo'lib turibdi va ulkan tezlikda yangi terminlar bilan boyitilmoqda.

Internet terminologiyasi tizimi ham o'ziga xos xususiyatlarga ega. Terminologiyani o'rganish, terminlarni obrazlilikka asoslanish hodisasi qonuniy ekanligi haqidagi fikrga olib keladi. Internet terminologiyasi xususiyatlariga:

- 1) internet tushunchalarining ochiqqligi;
- 2) tur va xilga oid munosabatlarning mavjud emasligi yoki noaniqligi;
- 3) emotiv komponentlar bilan murakkablashtirilganligi;
- 4) umumiste'mol leksikasi bilan genetik bog'liqligi va faol ta'sirlashuvi;
- 5) o'zlashmalar qabul qilish;
- 6) tezkorlik bilan lug'at zaxirasini boyib borishi kabilarni kiritish mumkin[Saidqodirova D.S. Ingliz va o'zbek tillarida internet terminlarining lingvistik tadqiqi. fal.fanlari nomzodi...dis.. –Toshkent. 2017. – S. 13.]

Internet bir-biri bilan bog'langan kompyuterlarning yagona butunjahon tarmog'i hisoblanadi. Internetning ikkita asosiy funksiyasi mavjud bo'lib, ular quyidagilar:

- 1) informatsion funksiya;
- 2) kommunikatsion funksiya.

Barcha sohalaridagidek, kompyuter va internet sohasida ham terminlarni nazariy va amaliy jihatdan o'rganish bo'yicha ilmiy tadqiqotlar olib borilmoqda. Bundan ko'zlangan asosiy maqsad kompyuter va internet terminlariga bo'lgan talab-ehtiyoj bilan uning hozirgi holati orasidagi nomuvofiqlikni bartaraf etishdir. Chunki, hozirgi kunda jamiyat hayotida kompyuter va internet qanchalik muhim ahamiyatga ega bo'lsa, uni egallash, boshqarish, rivojlantirish va undan unumli foydalanish uchun mazkur soha terminlari ham shunchalik muhim ahamiyatga ega. Demak, kompyuter va internet sohasi terminlarini meyorlashtirish va tartibga solish ilmiy va ijtimoiy jihatdan ahamiyatga molikdir. Biroq, tilmiz so'z boyligining salmoqdor qismini tashkil etgan va rivojlanib borayotgan kompyuter va internet sohasi terminlarini har tomonlama o'rganish – ya'ni lingvistik xususiyatlarini ochib berish, ma'no va shaklini, o'zlashishi hamda yasallishini tartibga keltirish tadqiqotimizning mazmunini belgilaydi.

Terminologik meyor umum lisoniy meyorga asoslanadi, biroq unga mos kelmasligi ham mumkin. Bular qatoriga sohavij jargonlarni kiritish mumkin. Jumladan, bir

qator terminologiyalarda mutaxassislar tomonidan qabul qilingan urg'u o'zgarishlari, so'z yasash qoidalar va h.k.

Internet xizmati turlariga elektron sahifa, elektron pochta, telekonferensiya, fayllarni uzatish, domen nomlari, Telnet IRC yoki Chat konferensiya, ma'lumotlar izlash xizmati kabilar kiradi.

Kompyuter va internet termin tizimi ochiq va samarali tizim hisoblangani uni tadqiq etishning ko'lamini kengayishiga sabab bo'ladi. Ma'lumki, har qanday terminologik tizim doimiy ravishda yangi terminlar bilan to'ldirilib boriladi, mavjud terminlar esa semantik, grafik va grammatik o'zgarishlarga uchrayveradi. Kompyuter va internet terminlari bundan holi emas.

Internet bir-biri bilan bog'langan kompyuterlarning yagona butunjahon tarmog'i hisoblanadi. Internetning ikkita asosiy funksiyasi mavjud bo'lib, ular quyidagilar:

- 1) informatsion funksiya;
- 2) kommunikatsion funksiya.

Biz kompyuter va internet terminlarini biz umumsohaviy ya'ni, umumadabiy bo'lgan terminlar qatoriga kiritish tarafdorimiz.

Terminga qo'yiladigan talablarni terminning shakliga qo'yiladigan talablar guruhi, uning mazmuniga qo'yiladigan talablar va termindan foydalanishning o'ziga xos xususiyatlari bilan asoslangan spetsifik talablarga bo'lish mumkin: Ushbu talablarni quyidagi jadvalga ko'rishimiz mumkin:

1.1. – jadval.

Kompyuter va internet sohasi terminlariga qo'yiladigan talablar:

1.	Inventarizatsiya:	- terminlarni yig'ish; - tasniflash; - ta'riflash.
2.	Terminkarni tartibga solish:	tushunchalarni tizimga solish; terminologiya tahlili: semantik tahlil; tarkibiy va etimologik tahlil; funksional tahlil; diaxronik tahlil; terminologiyani meyorlashtirish (meyoriy terminlarni tanlash va tasdiqlash); termin tizimini kodifikatsiyalash (lug'at ko'rinishida shakllantirish).
3.	Terminlarni muvofiqlashtirish va standartlashtirish:	unifikatsiya (terminlar mazmunini tartibga solish); maqbullashtirish (terminlar shaklini tartibga solish); termin tizimlarini konstruksiyalash hamda loyihalashtirish. - tarjima modelini ishlab chiqish.

Bundan kelib chiqib o'z mavzu doiramizda tahmin qilishimiz mumkinki, terminlarni meyorga solish tartibga solingan terminologiya – termin tizimi mos kelishi lozim bo'lgan talablar asosida o'tkaziladi.

Kuzatishlarimiz stol kompyuteri tizimi, taqsimlangan dasturiy vositalar, axborot, tarmoq ma'muri, axborotlashtirish, axborot vositalari, xatolarni aniqlovchi dasturiy vositalar, axborot egasi, axborot tizimlari mulkdori kabi kompyuter va internet terminlari bir-birini taqozo etuvchi uzviy bog'lanishdagi jarayonlarni anglatuvchi tushunchalar sifatida namoyon bo'lishini ko'rsatdi.

Axborot texnologiyalarining takomillashib borishi hamda tarmoqlari sonining ortib borishi milliy adabiy tilda yangidan-yangi sohavij nomlarining paydo bo'lishi mazkur tilda terminlarning ko'payishiga olib kelmoqda. Bu o'z o'rnida o'zbek milliy til tizimini sohavij terminlar orqali boyishiga ijobiy ta'sir o'tkazmoqda. Lekin masalning ikkinchi tomoni bor. Har doim ham ushbu soha terminlarining o'zbekcha yasamalarni sifat jihatdan muvofaqiyatli yaratilgan deb bo'lmaydi. Masalan, D. Kadirbekova axborot texnologiya sohasidagi terminlarining o'zbekcha yasamalarni sifat jihatdan muvofaqiyatli yaratilgan deb bo'lmaydi deb hisoblaydi1.

Kompyuter va internet terminlarida bu holat kuzatiladi: information service - axborot xizmati yoki axborot servis (gibrid shaklida), information war - axborot jangi, machine word - mashina-so'z (gibrid), computer aided translation - kompyuter-tarjima, mashina-tarjima (gibrid), protection management - muhofaza boshqaruvi, hang - uzilishli uzatish, developer - yaratuvchi, Lampel-Ziv coding - Lempl-

Ziv kodi deb berilishini tavsiya etish mumkin. Ushbu variantlarda ixchamlik (qisqalik), aniqlik va bir ma'nolilik kabi xususiyatlar mavjud bo'lib, ular terminlarga qo'yiladigan talablar to'la mos keladi.

Kompyuter va internet terminlarining o'zbekcha yasamalari lingvistik nuqtai nazardan o'rganilmaganligi sababli, albatta ayrim xato va kamchiliklardan xoli, deb bo'lmaydi. Shundan kelib chiqqan holda, kompyuter va internet terminlarini o'rganish borasida ilmiy-tadqiqot ishlarini davom ettirish, mazkur soha bo'yicha terminologik lug'atlar va ilmiy adabiyotlar yaratish dolzarbligicha qolmoqda.

Zamonaviy kompyuter va internet terminologiyasining shakllanishidagi ekstralingvistik omillardan biri – fan-texnika sohasida ixtiro qilingan yangi kashfiyotlar asosan XX asr boshlarida radioelektronika sohasida yuzaga kelgan bo'lib, aloqa tizimiga bevosita bog'liq bo'lgan radioelektronika sohasida mikroelektromikaning rivojlanishi mikroelektron industriyani vujudga kelishini ta'minladi. Bu jarayon milliy til tizimiga yangidan yangi tushunchalarni kirib kelishiga sabab bo'ldi.

Xulosa. Hozirgi paytda kompyuter va internet sohasidagi terminlarning dastlab ingliz tilida nomlanishi, keyinroq boshqa tillarda ham milliy shakllarda ifodalanishi kuzatilmoqda. Shu bois umumiste'mol so'zlaridan ikkinchi nominatsiya ko'rinishida o'zbek tili kompyuter va internet terminologiyasida yuzaga kelgan terminlarning aksariyat qismi ingliz va rus tillarida leksik-semantik usul bilan yasalgan terminlarni o'zlashmalar orqali kalkalash asosida vujudga kelgan va bu an'ana davom etmoqda.

ADABIYOTLAR

1. Ismailov G'.M. O'zbek tili terminologik tizimlarida semantik usulda termin hosil bo'lishi. Filol.f.nom. dis. -Toshkent, 2011. 164 b. -B.12.
2. Zolyan L. K voprosu o terminologicheskoy nominatsii. <https://artsakhlilb.am/wp-content/uploads/2018.pdf>
3. O'zbekiston milliy ensiklopediyasi.-T: 2004.-№8.-B.88. 718 b.
4. Teliya V.N. Vtorichnaya nominatsiya i yeye vidi// Yazikovaya nominatsiya (Vidi naimenovaniy). - M. : Nauka, 1977. - S. 129-221.
5. Paluanova X.D. Ingliz, o'zbek, rus va qoraqalpoq tillarida ekologik terminlarning derivatsion-semantik prinsiplari. Filol.f.d. ...disser. -Toshkent, 2016. -B.17.
6. Katermina V.V. Predstavleniye natsionalno-kulturnoy spetsifiki obraza cheloveka v sisteme nominatsiy XIX veka : Na materiale russkogo i angliyskogo yazikov : avtoref. dis. ... d-ra filologicheskix nauk : 10.02.19 / Veronika Viktorovna Katermina ; Rost.gos. ped. un-t. - Rostov-na-Donu, 2004. - 42 s.
7. Vinogradov V.V. Voprosi terminologii. - M.: Izd-vo AN SSSR, 1961. - S. 12 - 13.
8. Paluanova X.D. Ingliz, o'zbek, rus va qoraqalpoq tillarida ekologik terminlarning derivatsion-semantik prinsiplari. Filol.f.d. ...disser. -Toshkent, 2016. -B. 162.
9. Gak V.G. Yazikoviye preobrazovaniya. - M.: Shkola, 1998. - 768 s. -S.234.
10. Kolshanskiy G.V. Nekotoriye voprosi semantiki yazika v gnoseologicheskome aspekte // Prinsipi i metodi semanticheskix issledovaniy. - M.: Nauka, 1976. - S. 5-31.; Kubryakova YE.S. Yazik i znaniye: Na puti polucheniya znaniy o yazike: Chasti rechi s kognitivnoy tochkoy zreniya. Rol yazika v poznanii mira. - M.: Yaz. clavyanskoy kult. - 2004. - 560 s.; Layenko L.V. Perseptivniy priznak kak obyekt nominatsii. - Voronej: VGU, 2005. - 303 s.
11. Arutyunyan V.N. Imya prilagatelnoye v sisteme nominatsii (na materiale russkogo yazika), - Yerevan, Izd- vo YEGU, 2006. - s. 18.
12. Kolshanskiy G.V. Nekotoriye voprosi semantiki yazika v gnoseologicheskome aspekte / G.V. Kolshanskiy // Prinsipi i metodi semanticheskix issledovaniy. - M.: Nauka, 1976. - S. 5-31
13. Gak V.G. Yazikoviye preobrazovaniya / V. G. Gak. - M.: Shkola, 1998. - 768 s.
14. Kurgalina M.V. Vtorichniye atributivniye sredstva nominatsii priznaka «intensivnost zvuka» v angliyskom yazike. Diss... kand.filol.nauk. -Voronej, 2015. 18.
15. Teliya V.N. Nominatsiya // Bolshoy ensiklopedicheskiy slovar. Yazikoznaniye / gl. red. V.N. Yarseva. - M., 1998. - S. 336.
16. Xaydarova S. A. Sopostavitelnyy analiz formalnix modeley terminologicheskix slovosochetaniy v angliyskom i tadjikscom yazikax. Avtoref. diss... kand. filol.nauk. Dushanbe, 2016. -
17. Glushko, M.M. i dr. Funktsionalniy stil obshchestvennogo yazika i metodi yego issledovaniya / M.M.Glushko i dr. - M., 1974. - 33 s Yazikovaya nominatsiya 1977 : 325
18. Reformatskiy A.A. Chto takoye termin i terminologiya?//Voprosi terminologii. Materiali Vsesoyuznogo terminologicheskogo soveshaniya. In-t yazikoznaniya. - M.: 1961. -S. 49. -52 s.
19. Hasanova D.O. Arabcha lug'aviy o'zlashmalarning o'zbek tili nominativ va derivativ tizimidagi o'rni.Filol. fan. nomzodi ... dis.avtor. -Toshkent, 2011. -B.11.
20. Yazikovaya nominatsiya (obshchiye voprosi). - M.: Nauka, 1977. -S. 221.
21. Paluanova X.D. Ingliz, o'zbek, rus va qoraqalpoq tillarida ekologik terminlarning derivatsion-semantik prinsiplari. Filol.f.d. ...disser. -Toshkent, 2016. -B.164.
22. Kandelaki T.L. Semantika i motivirovannost terminov. - M.: Nauka, 1977. - S.15.
23. Lemov A.V. Sistema, struktura i funkcionirovaniye nauchnogo termina (na materiale russkoy lingvisticheskoy terminologii). - Saransk: Izd-vo Mordov. un-ta, 2000. - S. 75.
24. Moiseyev A.I. O yazikovoy prirode termina // Lingvisticheskiye problemi nauchno-texnicheskoy terminologii. - M.: Nauka, 1970. - S. 136.
25. Lemov A.V. Sistema, struktura i funkcionirovaniye nauchnogo termina (na materiale russkoy lingvisticheskoy terminologii). - Saransk: Izd-vo Mordov. un-ta, 2000. - S. 75.
26. Superanskaya A. V., Podolskaya N. V., Vasilyeva N. V. Obshaya terminologiya. Voprosi teorii. - M.: Nauka, 1989. -S.14.
27. Kapanadze L. A. O ponyatiyax «termin» i «terminologiya» // Razvitiye leksiki sovremennogo russkogo yazika. - M.: Nauka, 1965. - S. 78.

UDK: 81-132

Barno SAYDIVALIYEVA,
Toshkent Davlat Transport universiteti assistenti

TDU dotsenti, PhD G.S.Mustayeva taqrizi asosida

ZAMONAVIY TILSHUNOSLIKDA QIYOSIY TADQIQOTLARNING AHAMIYATI

Annotatsiya

Ushbu maqolada til tizimlarini taqqoslashning ahamiyati masalasi muhokama qilinadi. Ushbu turdagi tadqiqotlarni o'tkazishning ahamiyati ikki yoki undan ortiq tillarni taqqoslash va tahlil qilish orqali erishilgan natijalarini ko'rish mumkin bo'lgan sohalarni sanab o'tish bilan birga aniqlanadi. Adabiyotlar sharhida ingliz va o'zbek tillaridagi o'xshashlik va farqlarni har tomonlama o'rganish keltirilgan va kontrastli tilshunoslikda yaqin kelajakdagi tadqiqotlar uchun potentsial yo'nalishlar muhokama qilingan.

Kalit so'zlar: Tarix, fonetika, sintaksis, tilshunoslik, semantika, psixolingvistika va sotsiolingvistika, rekursiya, ikoniklik.

ЗНАЧЕНИЕ СРАВНИТЕЛЬНЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ В СОВРЕМЕННОЙ ЛИНГВИСТИКЕ

Аннотация

В этой статье рассматривается вопрос о важности сравнения языковых систем. Важность проведения этого типа исследования определяется путем сравнения и анализа двух или более языков вместе с перечислением областей, в которых можно увидеть результаты. Обзор литературы представляет всестороннее исследование сходств и различий в английском и узбекском языках и обсуждает потенциальные области для ближайших исследований в области контрастной лингвистики.

Ключевые слова: История, фонетика, синтаксис, лингвистика, семантика, психоллингвистика и социоллингвистика, рекурсия, иконичность.

THE IMPORTANCE OF COMPARATIVE STUDIES IN MODERN LINGUISTICS

Abstract

This article discusses the importance of comparing language systems. The importance of conducting this type of research is determined by comparing and analyzing two or more languages together with listing the areas in which the results can be seen. The literature review presents a comprehensive study of the similarities and differences in English and Uzbek and discusses potential areas for future research in the field of contrast linguistics.

Keywords: History, phonetics, syntax, linguistics, semantics, psycholinguistics and sociolinguistics, recursion, iconicity.

Kirish. Zamonaviy lingvistik tadqiqotlar turli xil jamiyatlar va madaniyatlarda tilning xususiyatlari va tarkibini o'rganish uchun turli fanlarni qamrab oladi. Uning soyaboniga kiradigan bir nechta tadqiqot sohalari mavjud, jumladan fonetika, sintaksis, semantika, psixolingvistika va sotsiolingvistika. Qiyosiy tadqiqotlar tilshunoslar tomonidan tilning ko'p qirrali va xilma-xil tabiatini tushinishda qo'llaniladigan muhim usuldir. Turli tillar, lahjalar va lingvistik tuzilmalar o'rtasidagi o'xshashlik va tafovutlarni tahlil qilib, ushbu tadqiqotlar turli tillarning tarixi, rivojlanishi va maqsadlari to'g'risida hal qiluvchi tushunchalarni taqdim etadi.

Qiyosiy tilshunoslikning kontseptsiyasi shundan iboratki, tillar o'z-o'zidan mavjud bo'lgan shaxslar emas, aksincha bir-biriga bog'langan tarixiy, ijtimoiy va madaniy elementlar ta'sirida va shakllanadi. Qiyosiy tilshunoslar erishgan tillarning o'xshashligi va farqlanishini o'rganish orqali til oilalarini aniqlash va ularning rivojlanishiga olib kelgan asl tillarni tiklash mumkin. 21-asrning dastlabki yillari turli millat vakillari o'rtasidagi iqtisodiy va ta'limiy o'zaro munosabatlarning sezilarli darajada oshishi bilan ajralib turadi. Migratsiya zamonaviy jamiyatning belgilovchi xususiyatiga aylandi, bu jarayon uning muhim tarkibiy qismi bo'ldi. Taxminlarga ko'ra, ma'lum bir madaniyatning barcha tarkibiy qismlari, masalan, chet tilini bilish, millatlararo uzluksiz muloqot va o'zaro tushunishga hissa qo'shadi. Eng yuqori darajalarda milliy ozchiliklarning integratsiyasiga ta'sir ko'rsatadigan til siyosati bilan bog'liq muammolar haqida munozaralar mavjud, chunki ular hozirgi davrda ahamiyatli hisoblanadi. Ular, shuningdek, ikki tilli ta'lim bilan bog'liq

muammolarni hal qilishda ishtirok etadilar, bu esa o'qituvchilarni tayyorlashning muhim jihatini o'z ichiga oladi. Chet tilida, asosan ingliz tilida muloqot qilish talabi doimiy ravishda oshib bormoqda. Yuqorida aytib o'tilgan jarayonlarga javoban zamonaviy tilshunoslik fani qiyosiy tipologik tadqiqotlar sonini kengaytirmoqda. Bir nechta til tizimlarini o'rganayotganda, ikki tilli va tillararo aralashuv muhokama qilinishi muqarrar, chunki bu tushunchalar chet tillarini o'qitish nazariyasi va qo'llanilishi bilan chambarchas bog'liqdir. Zamonaviy tadqiqotchilar uchun til aloqalarining rivojlanishi faqat ikkita til tizimining o'zaro ta'sirini tushuntirishdan ko'proq narsani talab qiladi. Shuningdek, bunday aloqalarning natijalarini boshqaradigan omillar va mexanizmlarni aniqlashni talab qiladi. Hozirgi vaqtda tillarning bir-biriga qanday ta'sir qilishini o'rganish tilshunoslik doirasidan tashqariga chiqadi. Integratsiyalashgan metodologiyani qabul qilish orqali tilshunoslik, sotsiolingvistika va psixologiya jihatlarini hisobga olgan holda tilning o'zaro ta'sirini o'rganish va shu bilan lingvistik masalalarga yechim topish mumkin.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. 20-asr o'rtalaridan beri sezilarli o'sishni ko'rsatgan qiyosiy tilshunoslikning paydo bo'lishi Robert Ladoning 1957 yilda «Tilshunoslik madaniyatlar prizmasi orqali» nashrining chiqarilishidan kelib chiqishi mumkin [1]. Ushbu sohaning rivojlanishiga sezilarli hissa qo'shgan mahalliy va xorijiy olimlar orasida V.G.Gak, V.D.Arakin, V.N.Yartseva, D.Pietro, G.Nikkel va boshqalar. Qiyosiy tilshunoslikda ko'plab sa'y-harakatlar bo'lgan bo'lsada, lingvistik elementlarni qiyosiy nuqtai nazardan o'rganish zamonaviy tilshunoslik sohasida dolzarb maqsad

bo'lib qolmoqda. Ushbu sohaning dinamik taraqqiyoti uning hozirgi holatini sinchkovlik bilan o'rganish, tendentsiyalarni aniqlash va kelgusi vaqt ichida potentsial o'sish imkoniyatlarini aniqlashga qaratilgan sa'y-harakatlarni kuchaytirmoqda [2]. Hozirda lingvistik va didaktik masalalarni tahlil qilish uchun til tizimlarini taqqoslashning dolzarbligi saqlanib qolmoqda. Ona tilida so'zlashmaydiganlarga ikkinchi tilni o'rgatish kontekstida og'zaki muloqot sohasi izlanmoqda. «Og'zaki tilni bilish qobiliyatini rivojlantirish, avvalo, chet tilining talaffuz tizimida malakaga erishishni talab qiladi.» Nutq tuzilmalarining segmentar darajalarga o'zaro ta'siriga oid tadqiqotlar juda muhim bo'lib qolmoqda. Yuqorida aytib o'tilgan misollarga taqqoslanayotgan intonatsiya va tovush tizimlarining tipik va o'ziga xos til xususiyatlarini aniqlashda yangi yondashuvlarni izlashga qo'shiladi.

Zamonaviy tilshunoslar tomonidan suprasegmental usullar o'ziga xos bo'lmagan tilda samarali muloqot qilishda hal qiluvchi rol o'ynashi keng e'tirof etilgan. Zamonaviy tadqiqotchilar prosodik xususiyatlardan foydalanish chet el ma'ruzaschisining mo'ljallangan ma'nosini samarali yetkazishi mumkinligini o'rganishdan manfaatdor. Chunki mahalliy bo'lmagan nutqni turli tillarda taqqoslaydigan tadqiqotlar umumiy va aniq prosodik xususiyatlarni aniqlash uchun muhim. O'zaro ta'sir qiluvchi bir nechta til tizimlarining ta'sirini tahlil qiladigan tajribalar o'tkazish orqali biz intonatsiya modellaridan qanday foydalanish va ularning o'zaro ta'siri jarayonini o'rganishimiz mumkin. Ushbu tadqiqot orqali biz natijalarni o'rganishimiz va boshqa tillarning bir-biriga ta'sirini baholashimiz mumkin. Ushbu tadqiqotdan olingan tushunchalar ikki tilning intonatsiyaga aralashish darajasida qanday ta'sir qilishini tushunishda yordam beradi. Bugungi kunda ta'kidlangan nutqning tinglovchiga ta'sirini ko'rib chiqish muhim. Buning rivojlanishi sotsiolingvistikadagi dolzarb masalani hal qilishga sezilarli ta'sir ko'rsatishi mumkin, bu ona tilida so'zlashuvchilarning ona tilida bo'lmagan nutqdagi xorijiy aksentlarga qanday munosabatda bo'lishlarini va bu idrokdan kelib chiqadigan salbiy ta'sirlarni aniqlashdir.

Tadqiqot metodologiyasi. So'nggi yillarda ingliz tilini o'rganishga qiziqish ortib bormoqda, bu ham lingvistik, ham lingvistik metodik jihatlarini qamrab oladi. Ingliz tili tizimining barcha jihatlarining o'ziga xos xususiyatlariga bag'ishlangan ko'plab yangi tadqiqotlar mavjud. Bunday qiziqishga hissa qo'shadigan turli omillar mavjud. Boshlash uchun, ingliz tili katta hududiy ta'sirga ega va o'z toifasida eng ko'p ishlatiladigan tillardan biri sifatida yuqori o'rinni egallaydi. Uni qiyosiy o'rganishga qiziqish ortib borayotganining yana bir sababi ingliz tilida so'zlashuvchi aholining ko'chishi bilan bog'liq. Ikki tilni qiyosiy o'rganish

ham qo'shimcha asoslash bilan qiziq. Yevropa tillari oilasiga mansub bo'lish, ingliz tillarini yaxshi biladigan ikki tili odamlar tomonidan tildan foydalanishga ijobiy ta'sir ko'rsatadigan holatlarni aniqlashga yordam beradi [3]. O'zbek tilida so'zlashuvchilar orasida ingliz tilini ikkinchi til sifatida o'rganishga bo'lgan qiziqishning ortishi lingvodidaktikaga mos keladigan o'quv materiallarining paydo bo'lishiga olib keldi. Boshqa tomondan, ingliz va o'zbek tillarida intonatsion tizimlarini taqqoslash bo'yicha qilingan tadqiqotlar kam [4].

Tahlil va natijalar. Ushbu sohadagi ikki tilning o'ziga xos xususiyatlari ularning nazariy va amaliy natijalari nuqtai nazaridan tadqiqotning dolzarb zarurligini ta'kidlaydi. Ingliz tiliga qiziqish ortib borayotganligi sababli, ikkala tilda mos keladigan prosodik usullardagi farqlarni tahlil qilish va bu farqlar ikki tili odamlarning nutqiga qanday ta'sir qilishini tushuntirish juda muhimdir. Siz bilganingizdek, ona tilining aralashuvi va chet tilidagi urg'u fonetika sohasida aniq namoyon bo'ladi. Ushbu masalani chuqurroq o'rganish o'zbek tilining aralashuvi mavjud bo'lgan holatlarda ingliz tilini o'qitish usullarining samaradorligini oshirishi mumkin. Qiyosiy tadqiqotlar lingvistik xilma-xillikni ham, universallikni ham tushunishda hal qiluvchi rol o'ynaydi. Tillarning tuzilmalari va tovush tizimlari bir-biridan juda farq qilsada, ular insoniyatning tilni o'rganish va undan foydalanish qobiliyatini umumiy xususiyatlarni namoyish etadi. Tilshunoslik mutaxassislarining fikriga ko'ra, barcha tillarda turli darajada topilishi mumkin bo'lgan ma'lum umumiy xususiyatlar mavjud, shu jumladan rekursiya, ikoniklik va grammatiklashtirish kabi elementlar. Tilshunoslar tilning asosiy tamoyillarini ochib beradigan qonuniyatlar va tasniflarni aniqlash uchun turli xil tillar va lahjalarini o'rganish qobiliyatiga ega. Qiyosiy tadqiqotlardan foydalanish til ta'limi va o'qitishda foydali bo'lishi mumkin. O'quvchilar o'rganmoqchi bo'lgan tilni ona tili yoki yaxshi biladigan tili bilan solishtirganda, ular yangi tilning tuzilishi va qoidalarini tushunishda yordam beradigan o'xshashlik va farqlarni topishlari mumkin.

Xulosa va takliflar. Xulosa qilib aytganda, qiyosiy tadqiqotlar zamonaviy tilshunoslik uchun hal qiluvchi vosita bo'lib, olimlarga tilning murakkabligi va xilma-xilligini tizimli va har tomonlama o'rganishga imkon beradi. Qiyosiy tadqiqotlar orqali tilshunoslar tillarning tarixiy va madaniy ildizlarini kuzatishi, til oilalarini o'rnatishi, universal xususiyatlarini aniqlashi, til o'rganishni osonlashtirishi va yo'qolib borayotgan tillarni saqlab qolishiga yordam berishi mumkin. Lingvistik xilma-xillik rivojlanib, o'zgaruvchan ijtimoiy va texnologik muhitga moslashishda davom etar ekan, qiyosiy tadqiqotlar lingvistik tadqiqotlar va ta'limning muhim tarkibiy qismi bo'lib qoladi.

ADABIYOTLAR

1. Lado R. *Linguistics across Cultures* R. Lado. – Ann Arbor, MI: University of Michigan Press, 1957. – 160 p.
2. Богоявленская Ю. В. Современные сопоставительные исследования: новые векторы развития Вестник Ленинградского государственного университета им. А.С. Пушкина, СПб. – 2015. – С.72-80
3. Calvo Cortés N. Negative language transfer when learning Spanish as a foreign language *Interlingüística*.16. 2005. – pp. 237-248.
4. Saydivaliyeva B. (2021). Traditional methods of teaching foreign languages чет тилларга ўқитишнинг анъанавий методлари традиционные методы обучения иностранным языкам.

UDK:811.1

Boljon SAPAYEVA,
Urganch davlat universiteti katta o'qituvchisi
E-mail: sapayeva-1980@mail.ru

Urganch davlat pedagogika instituti dotsenti, f.f.n A.Atajonova taqrizi asosida

LEXICO-SEMANTIC OF NEWSPAPER NAMES CHARACTERISTICS

Annotation

In this article, the concept of hemeronym and its study in Uzbek linguistics, lexical-semantic features of newspaper names are highlighted. Newspaper names were analyzed separately by lexical layers.

Key words: Hemeronym, name, noun, toponym, anthroponym, ethnonym, newspaper.

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ НАЗВАНИЙ ГАЗЕТ

Аннотация

В данной статье освещаются понятие гемероним и его изучение в узбекском языкознании, лексико-семантические особенности названий газет. Названия газет анализировались отдельно по лексическим слоям.

Ключевые слова: Гемероним, имя, существительное, топоним, антропоним, этноним, газета.

GAZETA NOMLARINING LEKSIK-SEMANTIK XUSUSIYATLARI

Annotatsiya

Ushbu maqolada gemeronim tushunchasi va uning o'zbek tilshunosligida o'rganilishi, gazeta nomlarining leksik-semantik xususiyatlari masalalari yoritib berilgan. Gazeta nomlari leksik qatlamlar bo'yicha ajratib tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: Gemeronim, nom, atoqli ot, toponim, antroponim, etnonim, gazeta.

Kirish. Keyingi yillarda davlatimizning ommaviy axborot vositalariga, so'z erkinligi, matbuot erkinligi masalalariga alohida e'tibor berayotgani, respublika, viloyat, tuman va shahar gazeta va jurnallarining ko'pchiligi faol harakat qilayotgani bejiz emas. Gazeta va jurnal nomlari mafkuraviy qarashlar, shaxsiy munosabat va mayllar, shuningdek, boshqa xil salbiy munosabatlardan xolos qilindi.

"Ommaviy axborot vositalari mustaqilligini ta'minlash hamda davlat organlari va tashkilotlari axborot xizmatlari faoliyatini rivojlantirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining qarorida ommaviy axborot vositalari sohasidagi hozirgi holat tahlili media makonda yuzaga kelayotgan chaqiriqlarga tezkorlik bilan munosib javob qaytarilmayotgani ko'rsatilib, mamlakatda amalga oshirilayotgan ulkan miqyosdagi islohotlar to'g'risidagi keng qamrovli ma'lumotlarni o'z vaqtida taqdim etish bo'yicha jamiyat ehtiyojlari axborot sohasidagi ishlarni sezilarli darajada oshirishni, davlat organlari va tashkilotlarining axborot xizmatlari, ommaviy axborot vositalarining faoliyatini sifat jihatidan yangi bosqichga olib chiqishni taqozo etmoqda. Bu masala doirasiga ommaviy axborot vositalarining nomlarini lisoniy jihatdan o'rganish muammosi ham kiradi. Chunki nomlar muayyan nashrning mavzu yo'nalishi, qaysi turdagi o'quvchilar auditoriyasiga mo'ljallangani kabilarni ko'rsatib turadi va estetik vazifa bajarishga ham xizmat qiladi.

O'zbek onomastikasida toponimlar, antroponimlar, qisman etnonimlar qoniqarli o'rganilgan. Ammo atoqli otlarning ko'pgina boshqa tiplari, jumladan, gemeronimlarni lisoniy tadqiq qilish masalasi maxsus tadqiqot obyekti sifatida atroflicha o'rganilmagan.

O'zbek gemeronimlari boshqa atoqli otlar kabi tilimiz boyligining tarkibiy qismi hisoblanadi. O'zbek tili keyingi bir yarim asr ichida yuzaga kelgan xilma-xil gemeronimlarga juda boy bo'lib, bu nomlar o'zbek xalqining uzoq madaniy va ma'naviy qadriyatining ajoyib durdonalaridan biridir. Nashriyot-matbaa ishlarining rivojlanishi gemeronimlarning

paydo bo'lishiga sabab bo'ldi. Chunki bu nomlarda xalqimiz bosib o'tgan ziddiyatli tarixiy yo'l, keng ommaning turli-tuman orzu-umidlari, armonlari, falsafiy, diniy ma'naviy-axloqiy, tarbiyaviy-estetik qarashlari, turli siyosiy davrlar haqida guvohlik beruvchi e'tiqodlari, insonlarga bo'lgan munosabati o'z ifodasini topgan. Shu nuqtai nazardan olib qaraydigan bo'lsak, ayrim gemeronimlarda ham tarix yashiringan desak, xato bo'lmaydi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. N.V.Podolskaya lug'atida gemeronim termini yunoncha gemero(hemero) "kun", "sutka" ma'nosini, onim (onuma) – "nom" ma'nosini anglatib, davriy nashrlarning nomlari tushunilishi haqida ma'lumot berilgan.[1]

I.V.Kryukova tadqiqotida davriy nashrlar ommaviy axborot vositalarining bir turi ekanligi, radio, televidenie, video va kinoxronikal dasturlar ham gemeronim termini ostida o'rganilishini ta'kidlaydi.[2]

O'zbek tilshunosligida davriy nashrlar nomlari xususida H.Bektemirov, N.Oxunov, I.Toshaliyev kabi olimlarning ishlarida ayrim fikr-mulohazalar bayon etib o'tilgan.[3] Shuningdek, A.Primov va Y.Sobirovalarning ilmiy maqolasida o'zbek tili gemeronimlari haqida fikrlar keltirib o'tilgan.[4]

Tahlil va natijalar. Gazeta — jamiyatning shu kundagi, ayni zamondagi ijtimoiy - siyosiy, iqtisodiy - ishlab chiqarish va madaniy - ma'naviy hayotini aks ettiruvchi ommaviy axborot turi. Uning asosiy vazifasi o'quvchini jamiyatning shu kundagi, ayni zamondagi hayoti haqida axborot berish, bo'layotgan voqea va hodisalardan xabardor qilishdir. Gazeta jamiyat hayotining barcha sohalarini qamrab olarkan, shu kunning tarixini butun to'laligi bilan aks ettiradi. Gazeta o'quvchiga dunyoni bildiradi, uning ongini oshiradi, ma'naviy oziq beradi, ijtimoiy faoliyatini yo'naltiradi va faollashtiradi.[5]

O'zbekistonda gazetachilikning paydo bo'lishi tarixiga nazar tashlaydigan bo'lsak, 1870 - yildan Toshkentda "Turkestanskije vedomosti" gazetasi chop qilina boshlagan.

Ushbu voqea nafaqat O'zbekiston, balki butun Markaziy Osiyo mintaqasi vaqtli matbuotiga tamal toshi qo'yilishiga sabab bo'lgan. Keyinchalik ushbu nashr o'zbek tilida "Turkiston viloyatining gazetasi" nomi bilan ham chop etila boshlangan.

O'zbekiston mustaqillikka erishgach, gazetachilikka ham katta e'tibor berila boshlandi. Hozirda respublikamizda mingdan ortiq bosma nashrlar faoliyat yuritib kelmoqda. Davlatga qarashli ommaviy axborot vositalari bilan bir qatorda davlatga qarashli bo'lmagan ommaviy axborot vositalari ham o'z faoliyatlarini olib bormoqda. Aytish mumkinki, bu davrda o'zbek gazetachiligi ham son jihatidan, ham sifat jihatidan o'sib, takomillashib bormoqda. Albatta, bunda gazetalarga nom qo'yish muammosi turadi. Gazetaga qo'yilgan nom uning qanday auditoriyaga mo'ljallanganligini va asosiy mavzu yo'nalishini ko'rsatib turadi. Gazetaga nom tanlash jarayoni o'z-o'zidan bo'lishi mumkin emas, u tartibli va ma'lum shartlilik bilan jamiyatning ijtimoiy-madaniy, g'oyaviy dunyoqarash ko'rsatmalari bilan ajralib turadi.

Gazetaga qo'yilgan nom uning birinchi belgisi bo'lib, gazeta bilan tanishish shundan boshlanadi. Bu nom esa, albatta, o'quvchining e'tiborini jalb qilishi kerak.

Gazetaga nom berish ijodiy jarayon bo'lib, tahririyat jamoasining birgalikdagi ishining natijasi sanaladi. Nom tanlashda nashr turiga, maqsadiga, kimlar uchun mo'ljallanganligiga, mavzusiga va boshqa ko'plab tipik xususiyatlarga asoslaniladi.

Gazeta uchun nom tanlashda, albatta, uning qaysi davrda yaratilganligiga ham e'tibor qaratish lozim. Nom qo'yish turli davrlarda turlicha ko'rinish kasb etgan bo'lib, u asosan, muayyan gemeronim shu davr kishilarining dunyoqarashi, tili, ruhiyati, turmush tarzi, ma'naviy dunyosi, ijtimoiy qarashlari va umuman, jamiyatning taraqqiyot darajasi kabi qator ijtimoiy omillar bilan bog'liq tarzda maydonga keladi. Misol qilib, XX asr boshlarida Turkistonda vujudga kelgan taraqqiyparvar jadidchilik harakati va uning jurnalistikasini olib ko'rishimiz mumkin. O'sha davrning ilg'or fikrli ziyolilari bo'lgan jadidlar o'zlarining ma'rifatparvarlik g'oyalari xalqqa yetkazish uchun "Taraqqiy", "Xurshid", "Shuhrat", "Tujjor", "Turon", "Sadoyi Turkiston", "Sadoyi Farg'ona" kabi gazetalarni nashr ettirganlar. Jadidlar tomonidan chiqarilgan ilk nashr – "Taraqqiy" gazetasi Toshkent shahrida Ismoil Obidov muharrirligida, 1906-yil 27-iyundan e'tiboran chop etila boshlangan. (Aynan shu sababdan ham hozirgi kunda O'zbekistonda 27 iyun – "Matbuot va ommaviy axborot vositalari kuni" sifatida nishonlanadi).

Gazetaning ilk sonidayoq "Gazetamizning nomi astasekin uning mazmuniga munosib bo'ladi. Biz millatimiz qoloq bo'lishi, jaholatda qolishi, o'z rivojida boshqa millatlardan ortda qolishiga hech yo'l qo'ya olmaymiz.... bu borada gazetamizning eng birinchi vazifasi ilm-fan yetakchisi bo'lmoq va bu orqali millatni jaholatdan chiqishiga va dunyoda baxtli bo'lishiga yordam berish", deb yozilgan edi.

Gazetalarga nom qo'yish, albatta, davr bilan bog'liq bo'ladi. Barcha turdagi onimlar orasida tarixiy va shunga mos ravishda mafkuraviy dunyoqarash omillariga eng ko'p bog'liq bo'lgani bu gemeronimlardir. Gazetalarning tarixiy, iqtisodiy, ijtimoiy-madaniy, ijtimoiy-siyosiy va mafkuraviy shart-sharoitlari mamlakatimiz taraqqiyoti davrida sobiq sovet davrlarida gazetalarni qayta nomlash dalillarini aks ettiradi.

Buni tasdiqlash uchun biz gazeta nomlaridagi bunday o'zgarishlarning misollarini keltiramiz:

"Ishtirokiyun" (Kommunist) (1918-yil 21-iyun), "Qizil bayroq" (1920), "Turkiston" (1922), "Qizil O'zbekiston" (1924), "Sovet O'zbekistoni" (1964), "O'zbekiston ovozi" (1991);

"Lenin uchquni" (1929), "Tong yulduzi" (1992);

"Yosh leninchi" (1925), "Turkiston" (1992), "Yoshlar ovozi" (2017)

"O'qituvchilar gazetasi" (1938), "Ma'rifat" (1991)

"Sharq haqiqati" (1928), "Toshkent haqiqati" (1954) kabi.

Ikkinchi jahon urushi davrida o'zbek tilida "Dushmanga qarshi olg'a", "Suvarovchi", "Vatan uchun", "Front haqiqati", "Qizil askar haqiqati", "Vatan sharafiga uchun", "Sovet jangchisi", "G'alaba sari olg'a", "Bong" singari gazetalarda chop etilgan. Ushbu front gazetalari o'zbekistonlik jangchilarni ruhlantirib, g'alabaga bo'lgan ishonchini mustahkamlashga, janglarda mardona kurashishga undash uchun xizmat qilgan. Tilning ta'sir qilish funktsiyasi, qoida tariqasida, birinchi navbatda ekspressivlik bilan bog'liq. Mazkur gazetalarga tanlangan nomlar ham ta'sirchanlikka ega bo'lib, jangchilarni ruhlantirgan.

Mustaqillikka erishganimizdan so'ng chop qilina boshlagan gazeta va jurnallar nomlarida esa bevosita yurtimizdagi islohotlar, o'zgarishlar o'z aksini topganligini ko'rish mumkin. Jumladan, "Mahalla", "Islom nuri", "Yangi O'zbekiston", "Sog'lom avlod", "Istiqlol odimlari", "Adolat", "Ishonch", "Huquq", "Taraqqiyot va yoshlar" kabi.

Bulardan kelib chiqqan holda aytish mumkinki, gazeta va jurnallar nomi davrning asaridir. Gazeta bu — hujjat, u — arxiv, u hayot haqiqatini o'zida aks ettiradi. Asrlar o'tib jamiyatning bugungi qiyofasiga unga qarab baho beriladi. Gazetada bosilgan har bir so'zning o'z mas'uliyati bor. U bosib chiqarilgach, na tahrir qilib, na o'chirib tashlab bo'ladi.

A.S.Popovning so'zlariga ko'ra, gazeta va jurnallarning nomlari gipertrofiyalangan nominativlik bilan ajralib turadi. [6] Chunki nashrni belgilashda nom — sarlavha uning sof individual xususiyatlarini ko'rsatmaydi. Darhaqiqat, "Sabo", "Parvina", "Olmos", "Charxpalak" kabi ba'zi gazetalarning nomlari ma'nosida ularning tipologik xususiyatlarini aniqlash va savollarga javob berishga imkon bermaydigan farqli semantik xususiyatlar mavjud emas, ya'ni, birinchidan, ushbu gazetalarda mazmuniga ko'ra ijtimoiy-siyosiy ommaviy axborot vositalariga yoki tor mavzuga ixtisoslashgan nashrlarga tasniflanishi kerakmi; ikkinchidan, ular qanday auditoriya uchun mo'ljallangan.

Biroq, gemeronimlarning aksariyat qismida bosma organing tipologik xususiyatlarini ko'rsatadigan semantik xususiyat (ma'no tarkibiy qismini tavsiflovchi) juda aniq, masalan:

a) "Toshkent oqshomi", "Vechniy Tashkent", "Toshkent haqiqati", "Tashkentskaya pravda" gazetalari shahar gazetalari sifatida osongina aniqlanadi;

b) "Xalq so'zi", "O'zbekiston ovozi" gazetalari umummilliy gazetalarda deb tan olingan;

d) "Adolat ko'zgusi", "Inson va qonun" kabi gazetalarda nomidan ularning huquqiy gazeta ekanligini, "Shifo-info", "Salomatlik sirlari", "Stomatologiya dunyosi" kabi nomlardan esa bu gazetalarning tibbiyotga oid gazetalarda ekanligini bilib olishimiz mumkin bo'ladi;

e) "Erkin Qoraqalpog'iston", "Qoraqalpog'iston tongi", "Qoraqalpog'iston jasrlari", "Jipek joly", "Jetkinshek" gemeronimlari Qoraqalpog'iston Respublikasi gazetasi ekanligini anglashimizga yordam beradi.

Gemeronimlar davriy nashrning axborot mazmunini aks ettiradi va o'zining sinsemantik tabiati tufayli gazeta yoki jurnal obrazini aks ettiradi, shuning uchun reklama vazifasini bajaradi. Uning nomida aks ettirilgan tasvir "o'z" o'quvchilarining e'tiborini tortadi va ularning qiziqishini uyg'otadi. Ya'ni, gazeta yoki jurnalning nomi reklama vazifasini bajaradi va "o'z" o'quvchisini gazeta yoki jurnal sotib olishga undaydi.

Gemeronimlar o'zlarini belgilagan nashrlarning tipologik xususiyatlarini aks ettiradi. Jumladan, avtomobillarga qiziquvchilar uchun mo'ljallangan gazeta va

jurnal nomlarida avto- morfemasi bo'lgan so'zlar tanlangan: "Avto-plyus", "Avto-olam", "GM-uz Avto press" kabi. Huquqiy mavzudagi gazeta, jurnallar nomlarida esa "adolat", "huquq" so'zlarini kalit so'z sifatida olish mumkin: "Adolat", "Adolat ko'zgusi", "Huquq", "Adolat yog'dusi", "Kuch – adolatda", "Huquqshunos" kabi.

Aytish mumkinki, bugungi kunda gazetalarga nom tanlash ancha takomillashgan. Biz gazeta nomlarini leksik jihatdan tahlil qilar ekanmiz, ko'pincha arab tilidan, shuningdek, fors-tojik tilidan hamda rus tili va u orqali boshqa tillardan o'zlashgan so'zlar gemeronim sifatida olinganligiga guvoh bo'ldik. Albatta, turkiy qatlamga oid gemeronimlar ham bor, lekin ularning soni kam.

1. Turkiy qatlamga mansub gemeronimlar. Ushbu guruhga kiruvchi gemeronimlarni turkiy qatlamga oid gemeronimlar va boshqa tillarga mansub so'zlarga qo'shimcha qo'shilishi bilan yasalgan ya'ni o'zbekcha gemeronimlarga ajratdik.

Turkiy qatlamga oid gemeronimlarga "Sanduvoch", "Bekajon", "Ishonch", "Bulbulcha" kabi gazeta nomlari kiradi.

"Bekajon" gemeronimi tarkibi beka+jon ko'rinishida bo'lib, "beka" so'zi "xonadon, oila sohibasi" ma'nosi bildirib, otga xos –jon erkalash qo'shimchasini qo'shish orqali hosil qilingan. Ushbu nomdan gazetaning xotin-qizlar uchun mo'ljallanganligini bilib olishimiz mumkin.

"Sanduvoch" so'zi turkiy so'z bo'lib, "bulbul" degan ma'noni bildiradi. Bilamizki, bulbulning ovozi juda yoqimli bo'lib, qalblarga huzur bag'ishlaydi. Bu nom gazetaning "ko'ngilochar" ekanligiga ishora qilayotgan bo'lishi mumkin. Lekin ko'pchilik bu so'zning qanday ma'no ifodalashini bilmasligi mumkin.

2. Arab tiliga mansub gemeronimlar.

Har bir til boshqa tillardan so'z o'zlashtirish hisobiga boyib boradi. Hatto jahon tillari ham o'zga tillardan o'zlashgan so'zlar hisobiga rivojlangan, o'zini boyitgan va bu jarayon fan-texnika rivojlangan sayin yana davom etaveradi.

Xalqlar orasidagi iqtisodiy, siyosiy, madaniy aloqalar natijasida bir til qurilishiga xos birliklar (asosan, lug'aviy birliklar, qismangina fonetik va grammatik birliklar) ikkinchi tilga kirib boradi, shu tilga singib, uning o'z birligiga aylanib ketadi[7].

Arab tilidan o'zbek tiliga so'zlarning o'zlashishi O'rta Osiyoga islom dinining kirib kelishi, maktab-madrasalarda din tili deb arab tilining targ'ib qilinishi kabi omillar bilan bog'liq. Shu bois, arab tilidan o'zlashgan o'zlashmalar, asosan, ta'lim-tarbiyaga, ijtimoiy sohaga doir so'zlarga to'g'ri keladi.

Arab tilidan o'zlashgan so'zlarning gazeta nomi sifatida qo'yilishi yuqorida ta'kidlab o'tganimizdek, salmoqli o'ringa ega. Jumladan, "Xabar", "Mahalla", "Adolat", "Jamiyat", "Ma'rifat", "Vaqf", "Hurriyat", "Vaziyat",

"Huquq", "Qadriyat", "Madaniyat", "Kayfiyat", "Adabiyot" va boshqalar. Arab tiliga mansub gemeronimlar ot turkumiga oid bo'lib, asosan mavhum otlardir.

3. Fors - tojik tiliga mansub gemeronimlar.

Ma'lumki, qadim zamonlardan beri o'zbeklar va tojiklar yonma-yan qo'shnihilik munosabatida bo'lib kelgan. Ushbu tildan so'z o'zlashtirilishini professor H. Jamolxonov shunday izohlaydi: "Bunday so'zlarning o'zbek tiliga o'zlashtirilishida quyidagi omillarning alohida roli bor: a) o'zbek va tojik xalqlarining qadimdan bir (yoki qo'shni) territoriyada, bir xil ijtimoiy tuzum, iqtisodiy va madaniy-ma'naviy muhitda yashab kelayotganligi; b) o'zbek-tojik va tojik-o'zbek ikki tilliligining (bilingvizmining) keng tarqalganligi; d) tojik va fors tillarida ijod qilish an'analariining uzoq yillar davom etganligi; ye) Qo'qon xonligi va Buxoro amirligida tojik tilining alohida mavqega ega bo'lganligi; d) adabiyot, san'at, madaniyat, urf-odatdagi mushtaraklik va b.lar".[8]

Tilimizda fors-tojik tilidan o'zlashgan so'zlar anchani tashkil qiladi. Ushbu tilga oid so'zlarni gazeta nomi sifatida qo'llanishi unchalik faol emas. Mazkur guruhga "Parvoz", "Marjon", "Shabnam", "Daryo", "Guliston", "Nigoh" kabi gazeta nomlari kiradi.

4. Ruscha-baynalminal tilga oid gazeta nomlari.

O'zbek tiliga rus tilidan va u orqali Yevropa tillaridan o'zlashtirilgan so'zlar ruscha-baynalminal so'zlar atamasi bilan yuritiladi.

Rus tilidan so'z o'zlashtirilishiga ko'proq quyidagi omillar sabab bo'lgan: a) Chor Rossiyasining imperialistik siyosati; b) Sovet imperiyasida rus tilining millatlararo til mavqega ega bo'lishi, bu mavqening yildan-yilga mustahkamlanib borishi; d) o'zbek-rus ikki tilliligining tarkib topishi; e) matbuot, radio, televideniya rus tiliga keng o'rin berilishi; d) maktab-maorif tizimida, oliy o'quv yurtlarida rus tilining maxsus o'qitilishi; f) ilm-fan terminologiyasining shakllantirilishida ruscha-baynalminal atamalarga ko'proq tayanish; g) ma'muriy-idoraviy ish qog'ozlarining asosan rus tilida yozilishi va b.lar[8].

Albatta, O'zbekistonda rus, ingliz, koreys yoki boshqa tillarda chop qilinadigan gazetalarda bor. Ushbu tasnifda o'zbek tilida nashr qilinadigan gazeta nomlari olindi. Bu guruhga "Sport", "Erudit", "Avtoplyus", "Abituriyent", "Inter futbol", "Inter sport", "Evrika", "Mozaika", "Kross" kabi gazeta nomlarini kiritdik.

Xulosa va takliflar. Xulosa qilib aytganda, gazetalarning nomlanishi davr bilan bog'liq bo'ladi. Jamiyatda tuzumning o'zgarishi bilan gazetalarning nomi ham o'zgarishi mumkin.

Gazeta va jurnallar nomlari leksik qatlamlar bo'yicha tahlil qilinganda arab tiliga mansub so'zlar nom sifatida tanlanishi ko'p uchraydi.

ADABIYOTLAR

1. Подольская Н.В. Словарь русской ономастической терминологии. М.: Наука, 1988. С. 46.
2. Крюкова И.В. Рекламное имя: от изобретения до прецедентности. Волгоград: Перемена, 2004. – С.32.
3. Охунов Н. Идеонимлар ва ularni yrganiish bilan bog'liq muammlar // Tilshunoslikning dolzarb masalalari. III. - Toshkent, 2006. -B.74-82.
4. Примов А., Собирова Ю. Ўзбек тили гемеронимлари ҳақида. – Тафаккур зиёси XLI том, Toshkent: 2017, 41-436.
5. Qozoqboyev T., Xudoyqulov M. Jurnalistikaga kirish. - T.: "Iqtisod-moliya", 2018. - B.49
6. Попов А.С. Синтаксическая структура современных печатных заглавий и ее развитие // Развитие синтаксиса современного русского языка. –М.: Наука, 1966. - С. 95.
7. Турсунов У., Мухторов А., Ш.Рахматуллаев Ҳозирги ўзбек адабий тили.-Ташкент: "Ўзбекистон", 1992,-Б.173
8. Жамолхонов Ҳ.А. Ҳозирги ўзбек адабий тили.-Ташкент: 2002, -Б.156
9. Бегматов Э., Улуков Н. Ўзбек ономастикаси терминларининг изоҳли луғати.-Наманган, 2006. Б.33
10. Федосова О. И. Лингвистический статус гемеронима (на материале российских и британских названий сми) // изв. Волгоград. гос. пед. ун-та. 2010. № 5 (49). с. 76–80.

UDK:811.1

Feruza SAPAYEVA,

Toshkent axborot texnologiyalari universiteti urganch filiali katta o'qituvchisi
Email:feruza2508@mail.ru.

Urganch davlat universiteti dotsenti PhD G.Raximova taqrizi asosida

INGLIZ VA O'ZBEK ADABIYOTIDA AFSONAVIY OBRAZLARING MIFOLOGIK TALQINI

Annotatsiya

O'tmishdan ma'lumki, turkiy xalqlar o'zlarining ko'p asrlik tarixi davomida ko'p qatlamli madaniy meros yaratishga muvaffaq bo'lganlar. Ulardan biri ibtidoiy tafakkur mahsuli bo'lgan o'zbek va ingliz xalqlarining mifologiyasidir. Mifologiya ajdodlarimiz badiiy tafakkurining ilk namunalaridan biridir. Bu xalqlarning o'lmas xotirasi, bilim qomusi va bitmas-tuganmas ma'naviy boyligidir.

Kalit so'zlar: Madaniy meros, mifologiya, mifologik obrazlar, folklor, xalq urf-odatlar, folklor janrlari, ertaklar.

МИФОЛОГИЧЕСКАЯ ИНТЕРПРЕТАЦИЯ МИФИЧЕСКИХ ОБРАЗОВ В АНГЛИЙСКОЙ И УЗБЕКСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Аннотация

Из прошлого известно, что тюркские народы за свою многовековую историю сумели создать многослойное культурное наследие. Одна из них — мифология узбекского и британского народов, являющаяся продуктом первобытного мышления. Мифология — один из первых образцов художественного мышления наших предков. Это бессмертная память, база знаний и неиссякаемое духовное богатство народов.

Ключевые слова: Культурное наследие, мифология, мифологические образы, фольклор, народные традиции, фольклорные жанры, сказки.

MYTHOLOGICAL INTERPRETATION OF MYTHICAL CHARACTERS IN ENGLISH AND UZBEK LITERATURE

Annotation

It is well known from the past that the Turkic peoples have succeeded in building a multi-layered cultural heritage throughout the course of their century's long history. One of them is the mythology of the English and Uzbek peoples, which was created using simple ideas. One of our ancestors' first manifestations of artistic thought is mythology. It is the indestructible spiritual treasure, the encyclopaedia of knowledge, and the immortal memory of countries.

Key words: Folklore, folk practises, folklore genres, fairy tales, mythology, mythological images.

Kirish. Miflar, mifologik tafakkurning insoniyat tarixidagi ulkan ahamiyati sir emas. Mashhur faylasuf A.F. Losev fikricha "Ilm afsonadan tug'ilmaydi, lekin u afsonasiz yashay olmaydi". Ilm har doim afsona bo'lib kelgan. "Mifologik kuzatishlarning badiiy ifodasi og'zaki ijod tarzida va ayrim mifologik obrazlarning mazmun-mohiyati ko'rinishida bugungi kungacha saqlanib qolgan. Shuni ta'kidlash kerakki, xalq og'zaki ijodida muhim o'rin tutgan mifologik obrazlar hodisasi ajdodlarimizning ibtidoiy dunyoqarashlari bilan bog'liq. Darhaqiqat, tabiatning turli dahshatlari – yong'inlar, bo'ronlar, zilzilalar, muzliklar va jaziramalar uzoq ajdodlarimiz tomonidan zozliklar va antropomorf tabiatdagi ilohiy kuchlarning harakati bilan bog'liq deb hisoblangan. Shuning uchun ham xalqimizning qadimiy ertak, rivoyat va dostonlarida mifologik obrazlar ezgulik va yomonlik, yorug'lik va zulmat timsollari sifatida tasvirlangan.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. "Mifologik tafakkur – tasavvurning kuchidan kelib chiqadigan tafakkurdir, – deydi Y.Golosovker, – tasavvur oddiy faoliyat natijasi emas, balki oliy tafakkur shakli, ham ijodkorlik, ham bilim shaklidir"[1]. Bu hodisa mifologik tasvirlarning tabloidiga ham xosdir. Shu bilan birga, xalqimiz tasavvurida mifologik obrazlar (dev, jin, kaltakesak, pari, humo, semurg va boshqalar) bilan bog'liq bir qancha urf-odatlar, marosimlar va tarixning muhim arxeologik sahifasi mavjud. Bu obrazlar nafaqat san'at mahsuli, balki o'ziga xos tarixiy asosga ega ekanligini ko'rsatadigan topilmalar, etnografik ma'lumotlar mavjud. Shunga ko'ra, mifologik obrazlarning tarixiy

ildizlarini o'rganish, xalq og'zaki ijodi va yozma manbalar asosida mifologik va tarixiy xususiyatlarini qiyosiy tahlil qilish maqsadga muvofiqdir. M. Afzalov, N.Y.Bichurin, M.Bois, A.N. Veselovskiy, Y.E. Golosovker, F. Jalolov, K. Imomov, D. S. Lixachev, A. F. Losov, B. Y. Pronn, B. Sarimsokov, E. B. Teylor, K. M. Meletinskiy, G. P. Snesev, M. Muromonov, N. Raxyev, N. Raxliyev kabi folklorshunos, etnograf va tarixchi olimlar ommaviy nashrlar va turli manbalardagi folklor asarlarini o'rgangan.

Tadqiqot metodologiyasi. Tarixchilar tarixiy voqealar xalq og'zaki ijodida qanday aks etishini o'rganadilar. Etnograflarni xalq urf-odatlar, san'atshunoslarni esa xalq musiqasi, raqslari, o'yinlari va boshqalar shu kabi qiziqtiradi. Tilshunoslar xalq og'zaki ijodi tilining sheva va shevalarini, adabiyotshunoslar esa folklor asarlarining yozma adabiyot bilan aloqasini tadqiq qiladilar. Folklor asarlari xalq hayotini aks ettiradi. Xalqning dunyo haqidagi tushunchasi, didi, ijtimoiy-tarixiy, siyosiy, falsafiy va badiiy estetikasini o'zida mujassam etadi[2]. Xalq og'zaki ijodi xalqning o'zi haqidagi badiiy xotirasidir. Ana shu xotirani asrab-avaylash, uni mukammal holda kelajak avlodlarga yetkazish keng ma'noda an'anaviy xalq og'zaki ijodi va uning bugungi holatining ajralmas qismidir. Mantiqan aytganda, xalq tirik ekan, og'zaki ijodi ham shunday. Bu inkor etib bo'lmaydigan haqiqatdir. Lekin xalqning o'zi ham, ular yaratgan asarlar ham tarixiy tushunchalardir. Demak, vaqt o'tishi bilan xalqning moddiy ahvoli, ma'naviy qiyofasi o'zgaradi. Shu nuqtai nazardan qaraganda, xalqning badiiy dahosi yaratgan ma'naviy boylik – xalq og'zaki ijodi o'z o'rnini yangi

ijodlarga bo'shatishi tabiiy. An'anaviy folklor faqat xalq xotirasida saqlanib qolgan. Folklor janrlari bir-biridan faollik darajasi, omma orasida tarqalish ko'lam bilan farqlanadi. Ba'zi janrlar maxsus tayyorgarlikdan o'tgan shaxslar tomonidan ijro etiladi, boshqalari esa ko'p miqdorda ijro etiladi. Masalan, dostonlarni professional baxshilar ijro etishsa, ertaklar ham asosan hikoyachilar badii o'rali ijro etiladi. Xalq og'zaki ijodi azaldan ijod manbai bo'lib kelgan. Zero, insoniyat ilk ibtidoiy jamiyat davridanoq o'zining yuksak orzu-umidlari, rohat va kurashlarini qo'shiqlar, rivoyatlar, ertak va dostonlarda ifodalab kelgan. Xalq og'zaki ijodi o'zining mavzuiy rang-barangligi, yuksak darajasi bilan ajralib turadi va hayot, intilish va mehnatning yuksak g'oyalari, shuningdek, odamlar hayotining har tomonlama uzviy bog'liqligi diqqatga sazovordir[3]. Qadimgi tarixning (miloddan avvalgi IV-III asrlar) buyuk sivilizatsiyalari — shumerlar, ossuriyaliklar, misrliklar, qadimgi yahudiylar va forslardan bizgacha yetib kelgan buyuk asarlar hozirda insoniyat madaniyatining nodir durdonalariga aylangan. Ingliz folklori nemis, kelt va nasroniy manbalariga asoslangan. Shuning uchun Angliya bo'ylab faqat bir nechta an'analar tarqalgan, boshqalari esa ma'lum mintaqalar bilan cheklangan. Britaniya bolalar adabiyoti hech qachon shaxsan bolalar adabiyoti bo'lmagan va har doim kattalar adabiyoti uchun metafora va tasvirlar xazinasiga sifatida ishlatilgan. Aytish joizki, Albiona tumanining chuqur tarixida g'ayrioddiy an'ana bor: bolalar "Kattalar" kitobini qiziqish bilan o'qiydilar, kattalar esa bolalar uchun yozilgan asarlarni ishtiyok bilan qabul qiladi[4]. Bunday "kattalar" bolalar adabiyoti qadimgi ingliz she'ri "Beowulf" va davra suhbatlari atrofidagi Ristarlarning afsonalarini o'z ichiga oladi. Aytish joizki, Britaniya ham boshqa davlatlar qatori murakkab tarixiy davrlarni boshidan kechirgan. R.Kipling ertagi qahramoni Pak iborasi bilan aytganda, tumanli Albionga xudolar kelib-ketib, turli xalqlar madaniyati bilan birga borishgan. Qadimgi manbalarga ko'ra bu o'lkada qiyinchiliklar ko'p bo'lgan: u bir necha marta bosib olingan va talon-taroj qilingan. Avval Sezar boshchiligidagi rimliklar, keyin Pictures va shotlandlar, keyinroq Genget va Gorz boshchiligidagi anglo-sakslar boshlandi. IX - asrda anglo-sakslarning yetti grafligi (shtatlari) qirol Egbert tomonidan boshqarilgan va odatda Angliya nomi bilan mashhur bo'lgan. Egbertning o'limidan so'ng, Anglo-sakslar Normanlar bo'lib, butun g'arbiy Evropani larzaga keltirgan yoki vikinglarga qarshi kurashishga majbur bo'lgan shimol xalqi edi. Buyuk Alfred Angliyani bosqindan qutqardi (880-893). Ammo bu g'alaba qisqa umr ko'rdi va vikinglar ko'pincha Angliya tinchligini buzdilar. Faqat bir necha yil o'tgach, Data va Angliya qiroli Knut vafotidan so'ng, Angliya bu bosqindan xalos bo'ldi va Normanlar qo'mondoni Uilyam boshchiligidagi qo'shinlar ishg'oli ostida yashadi[5]. Bundan buyon Angliyada fransuz hukmronligining ta'siri bir necha asrlar davomida davom etdi. Yagona anglo-sakslar qahramonlik she'riyatining namunasi sifatida xalq an'analari voqeligi saqlab qolgan Beowulf dostoni bizgacha etib kelgan. Dunyo bo'ylab bolalar uchun minglab hikoya va qo'shiqlar tarqalgan. Doston asosida badiiy va multfilmlar suratga olingan. Doston syujeti ikkiga bo'lingan, qahramon obrazi va uning qahramonligi: birinchi qismda Beowulf yomon Grendel va uning shafqatsiz va xunuk onasi bilan jangi haqida, ikkinchi qismida — ellik yil davomida davlatni shodlik bilan boshqargan, gullab-yashnatgan, keyin esa umrining oxirigacha olovli ajdaho bilan jang qilgan va yaralangan voqealari keng tasvirlangan[6]. Qadimgi Islandiya dostonlari bilan markaziy epizodlarning birinchi qismida parallellik kuzatiladi. Agar bu asarning juda qadimiy ekanligini ko'rsatsa, ikkinchi qism universal ertaklar bilan hamohangdir. Ko'pgina olimlarning aytishicha, u Britaniya nasroniyligini qabul qilishdan oldin yaratilgan. VIII yoki IX asrlardagi nasroniy ruhoniylari tomonidan zamonaviy olimlarning ishlari ular

yzilgan deb da'vo qilishadi. Bu ishning yaxlitligiga to'sqinlik qiladi, Eski Tavrotdan katta hajmdagi parchalarning keltirilishi guvohlik beradi. Beowulf alliteratsion she'rlar shaklida yozilgan. Zamonaviy ingliz tiliga Beowulf bir necha bor tarjima qilingan, ammo Uilyam Morris va Archibald Strong tomonidan tarjima qilingani eng yaxshi deb tan olingan.

Tahlil va natijalar. Xalq og'zaki ijodida mif olam va insoniyatning kelib chiqishi va tarixi haqida hikoya qiluvchi muqaddas hikoyadir. Mifologiya atamasi miflarni o'rganishni ham, miflar to'plamini ham anglatishi mumkin. Odatdagi afsonalar g'ayritabiiy qahramonlar haqida gapiradi va hukmdorlar yoki ruhoniylar tomonidan qo'llab-quvvatlanadi. Ular tarixiy voqealarni bo'rttirish, tabiat hodisalarini shaxsiylashtirish yoki marosimning talqini sifatida shakllanadi. Ular diniy yoki ideallashtirilgan tajribani etkazish, xulq-atvor namunalarini o'rnatish yoki o'rgatish uchun tarqatiladi[7]. Ingliz qiyosiy etnografiyasi yutuqlari asosida qurilgan "antropologik maktab" (E. Teylor, E. Lang, G. Spenser, J. Freyzer); mif va marosimlarni bir-biriga bog'lab o'rgangan Cambridge mifologiyasining "ritualistik maktabi" (D. Xarrison, F. Mifologiya Kornford, A. B. Kuk, G. Marri); ibtidoiy madaniyatning ma'naviy asoslarini o'rgangan fransuz etnologlarining "ijtimoiy maktabi" (E. Dyurkgeym, L. Levi-Bryul); mifologik tafakkurning intellektual hodisa sifatidagi o'ziga xosligini yoritib bergan "ramziy maktab" (E. Kassier, V. Vundt, K. G. Jun — Germaniya); "Tuzilish maktabi" (K. Levi-Strous-Fransiya) vakillarining asarlarida miflar turli nuqtai nazardan talqin etilgan. O'zbek mifologiyasi G'. Akramov, B. Sarimsoqov, T. Haydarov, T. Rahmonov (mif va doston), mifolog Jo'rayev, Sh. Turdimov (o'zbek mifologiyasining obrazlar turkumi va genetik asoslari), Sh. Shomusarov (o'zbek va arab mifologiyasining qiyosiy tahlili) kabi olimlar tomonidan o'rganilgan[8]. Qirol Arturning yulduzlar haqidagi afsonalari hech bir o'smirmni befarq qoldirmadi, desak mubolag'a bo'lmaydi. V-asrning oxirlarida qirol Artur haqidagi asarlar VI-asr boshlaridagi asarlarda tilga olinadi va u anglo-sakslarga qarshi kurashning boshida turgan afsonaviy kelt qahramonining tarixiy dahosi sifatida tilga olinadi. Ba'zi asarlarda Artur obrazi biroq o'zgarib, qirol Uterus Pentagorning donishmand o'g'li sifatida tasvirlangan bo'lsa, boshqa asarlarda ristarizm timsoli sifatida tasvirlangan. Ristar an'anasi Fransiya janubidagi Provans shahrida paydo bo'lgan va boshqa xalqlar uchun namuna bo'lib xizmat qilgan. Ristariy muhitda ma'lum xushmuomalalik qoidalarini paydo bo'ldi va juda yumshoq, odobli -, Ristarlarning juda xushmuomalaligi, go'zal xonimini yaxshi ko'rishi, vatandoshlarini hurmat qilishi va kambag'alligi; saxiy bo'lish, jasoratli bo'lish, muqaddas jamoatga xolis va sodiqlik bilan xizmat qilishi shular jumlasidandir[9]. Bu g'oyalari qofiyali qo'shiq va dostonlarda o'z ifodasini topgan. Ingliz tilidagi birinchi ristariy romanlari XIII asrda paydo bo'lgan. XIV-asrda Shimoliy Angliyada "Arturning o'limi" she'ri yozilgan. Qirol Artur haqidagi dostonlarning bir nechta versiyalari mavjud bo'lib, ularning barchasida ertak elementlari mavjud. Romanlar syujeti Sent-Gril haqidagi diniy va tasavvufiy motivlarga boy. Qo'shiqlar va balladalar eng keng tarqalgan davr. XIV-XV asrlar ingliz va shotland xalq she'riyatining gullagan davri edi. Ijtimoiy ongning cho'qqilari - animizm, totemizm, fetishizm va bu shakllar mifologiya bilan chambarchas bog'liq. Ibtidoiy dunyoqarashlar tizimi sifatida shakllangan mifologiya, diniy e'tiqodlarning ilk kurtaklari, ajdodlarimizning falsafiy, axloqiy va ijtimoiy qarashlari, olam va inson hayotining eng sodda ilmiy talqinlari, voqelikni ongsiz-hissiy tushunishga asoslangan ramziy metaforik obrazlar, shuningdek, so'z san'ati, marosim tizimlari va fikrlashning turli shakllari mifologiyasi[10]. U olamni idrok etishda qadimgi insonning g'oyalari va qarashlarini mujassamlashtirgan izchil tizim sifatida ibtidoiy mafkuraning yetakchi g'oyasi bo'lib xizmat qiladi. Mifologiya qadimdan

insonning ilmiy, diniy, falsafiy va badiiy qarashlarini o'zida mujassam etgan sinkretik hodisadir. Binobarin, mifologiya xalq og'zaki ijodi, yozma adabiyot, san'at va ma'naviy qadriyatlarning shakllanishi uchun birinchi zamin bo'lib xizmat qilgan.

Xulosa. Mifologiya inson badiiy tafakkurining boshlanishi sifatida qaraladi. Bu qarashlar tizimi sifatida qadimgi ajdodlarimiz voqelikka qarashning eng umumiy, eng

keng tarqalgan usulidir; Agar mifologiyaning inson hayotidagi asosiy vazifasi turli voqea, hodisa va narsalarni talqin qilish bo'lmaganida, u mifologiyani o'z tasavvurida ham bo'ysundira olmagan bo'lardi; Mif og'zaki tarzda yaratilgan bo'lsada, o'zgaruvchanlik va anonimlikka ega. U folklor janri bo'la olmaydi chunki u voqelikni badiiy aks ettirmaydi. Miflar folklor janrlarining boyib borishi va rivojlanishi uchun imkoniyatlar yaratib, qisman folklor janrlari tarkibiga kiradi.

ADABIYOTLAR

1. Avdiyev V. I. Qadimgi Sharq tarixi. - Toshkent: O'zbekiston. 1964.841-b.
2. Afzalov M.I.O'zbek xalq ertaklari haqida.Toshkent "Muxlis" 1964.120-b.
3. Saidov M.O'zbek dostonlarida badiiy mahorat.- Toshkent: Fan, 1969. 76-b.
4. Imomov Q. O'zbek xalq nasri.- Toshkent: "Fan" .1981.224-b.
5. "Avesto" / Asqar Mahkam tarjimasi // "San'at". 1991. №5.16-20-b.
6. Jo'rayev U. Saidjonov I. Jahon dinlari tarixi. -Toshkent: Sharq, 1998.153-b.
7. Akramov G. Animatik mifologiya >7 UTA. - Toshkent, 1977.- 3-son.B.48
8. Musakulov L. O'zbek xalq lirikasi. ~ Toshkent: Fan, 2010-yil.
9. Eshonkul J . Folklor: Obraz va Talkin. Qarshi: Nasaf, 1999.
10. Reed A.W.Aborig in al Myths, Legends and Fables.-Chatswood:Reed, 1982.

UDK:821.512.133.09-31

Rustam UMURZAKOV,

FarDU adabiyotshunoslik kafedrasida katta o'qituvchisi, filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

E-mail: rustamurzoqov@mail.ru

F.f.d., dotsent U.Rasulova taqrizi asosida

THE ALIENATION IN NARRATIVE “SHUM BOLA”

Annotation

This article analyzes the image of a child in the story "Shum bola" by G. Gulam. The environment reveals that the child's views lead to hatred, then to exposure and revenge, and eventually to disbelief, and as a result he becomes a person who has no support and does not trust anyone. **Key words:** Story genre, child image, child belief, belief breakdown, child view and author's attitude, human gravity, psychology, dynamic plot, description of orphan.

МОТИВ ОТЧУЖДЕНИЯ В ПОВЕСТИ “ОЗОРНИК”

Аннотация

В данной статье описание детства в узбекской прозе анализируется на примере произведений “Озорник” Г.Гуляма. Художественная цель писателя подразумеваемая в описании детства, раскрывается в значениях подтекста. Показаны общие свойства повестей, в которых главенствует описание детства. Исследовано что эту общность поддерживает образ ребенка.

Ключевые слова: Жанр повести, традиции повествования, убеждение ребёнка, распад убеждения, гравитация человека, динамический сюжет, психологизм, психология слова, психологическое описание, душевная свобода.

“SHUM BOLA” QISSASIDA BEGONALASHUV

Annotatsiya

Ushbu makolada yozuvchi G.G'ulomning “Shum bola” qissasidagi bola obrazi tahlil qilinadi. Muhit sabab bolaning qarashlari nafratga, undan keyin fosh etish va o'ch olishga, yakunda esa, e'tiqodsizlikka olib kelishi va natijada birorta suyanchig'i yo'q, hech kimga va hech nimaga ishonchi qolmagan shaxsga aylanishi ochib beriladi.

Kalit so'zlar: Qissa janri, bola obrazi, bola e'tiqodi, e'tiqod yemirilishi, bola nigohi va muallif munosabati, inson gravitatsiyasi, psixologizm, dinamik syujet, yetimlik tasviri.

Kirish. Bugunga qadar o'zbek adabiyotshunosligida qahramon e'tiqodi masalasiga ma'lum sabablarga ko'ra qo'l urilmay kelinmoqda. Davr talabi va badiiy asarga yondoshuv usuli bu yo'nalishda tadqiqotchini cheklaganligini ko'rishimiz mumkin. Qolaversa, e'tiqod tushunchasini bir yoqlama anglash ham cheklovlarni yuzaga keltiradi. Kengroq qaralsa, e'tiqod albatta, Xudoga va diniy ta'limotlarga ishonchdan iborat emas. Ayniqsa, bola e'tiqodi masalasida bu tushuncha yangi va o'zgacha ma'nolar kasb etishi mumkin.

Neofreydizm asoschilaridan biri Erix Frommning ta'rificha, ratsional va irratsional e'tiqod o'rtasida farqlar mavjud. Irratsional e'tiqod inson yoki g'oyaga nisbatan bo'lib, irratsional avtoritetga nisbatan itoatgo'ylikka asoslanadi. Ratsional e'tiqod esa, buning aksi o'laroq uning ildizlari shaxsiy fikr-mulohazalarimiz va his-tuyg'ularimizga borib taqaladi. Ratsional e'tiqod nafaqat biron-bir narsaga e'tiqod, balki ishonch-e'tiqodimizga xos qat'iyatlilik va sobitqadamlikdir[1]. Insonga ishonishning boshqa tomoni o'zgalarning imkoniyatiga ishonchimizdir. Bunday ishonchning eng ibtidoiy ko'rinishi onaning go'dagiga ishonchidir, ya'ni ona chaqalog'ining yashashi, ulg'ayishi, yurib ketishi va so'zlashiga ishonadi. Biroq bolaning o'sib-ulg'ayishi shu qadar tabiiy kechadiki, bunga hech qanday e'tiqodning hojati yo'qday tuyuladi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Aytish kerakki, insoniyat tarixida bola shaxsiyatiga doim ham ijobiy munosabatda bo'linmagan. Jumladan, Afлотun bolalarga biroz salbiy munosabatda bo'ladi. Bolalar va johillar so'zini ko'p bor yonma-yon qo'llab, ularni bir-biriga o'xshatadi. Ruhni e'zozlash haqida gapirib, bolalar va johillar o'z ruhiy ehtirolarini o'zlari hohlaganday qondiradilar, deydi[2].

Avreliy Avgustin esa, insondagi azaliy gunohga moyillikni bolaning odobsizligidan, deb hisoblaydi. Uning fikricha, buzuqlik azaldan odamning qonida bor, chunki boladagi illatlar hali u jamiyat bilan aloqa bog'lamasdan oldin paydo bo'ladi. Z.Freydning bola haqidagi tasavvuri ham Avgustin qarashlarini eslatadi. Freyd bolaga biologik mavjudot va individ sifatida qarab, ulardagi soflik, samimiyat, ko'ngilchanlik, atrof-olamni o'rganishga bo'lgan intilish, umuman, katta odamlarni ajablantiruvchi hislatlariga e'tibor bermaydi. Z.Freyd va uning shogirdi K.Yung inson psixologiyasini katta odamlar misolida o'rganishadi. Natijada inson ruhiyatining kaliti bo'lgan bolalik, ulardagi manfaat talab qilmaydigan mayl tushunchasi berk tizim sifatida qolib ketadi. Fransuz faylasufi Blez Paskal inson hayotini yigirma yoshdan hisoblashni tavsiya etadi[1]. Uning fikricha, bu yoshgacha boladan farqimiz yo'q, bola esa hali to'la-to'kis inson degani emas. Faqat Viktorian davrida (XIX asr oxiri XX asr boshlari) go'daklarning “begunoh” ekanligi haqidagi g'oya, bolada yomon istaklar paydo bo'lmaydi, degan tushuncha hukmron bo'ldi.

Avgustin qarashlariga uyg'onish davri mutafakkirlari qarshi chiqdilar. Ularning ta'kidlashicha, insondagi barcha yovuzlik tashqi ta'sir oqibatida yuzaga keladi, natijada uning tanlash imkoniyati qolmaydi. Agar tashqi ta'sirlar bartaraf etilsa, inson yana o'z-o'zidan azaliy ezgulikka qaytadi. Buni bolalarda ko'rishimiz mumkin. Ular tashqi ta'sirga uchragunlariga qadar o'zlaridagi tabiiy beg'uborlik, soflikni saqlab qoladilar. Bolalar ma'lum yoshga yetib, ijtimoiy hayotni ko'rganlaridan keyin ikkilanib qolishi bejiz emas. Eng yomoni – bolada tanlash imkoniyatining qolmaganligi.

Tadqiqot metodologiyasi. Aynan tanlash imkoniyatining qolmaganligi, e'tiqod yemirilishi kabi XX asrning tipik muammolarini "Shum bola" qissasida ko'rishimiz mumkin. Asarga o'smir yoshida kirib kelgan Shum bola tez orada o'spiringa aylanadi. Qissadagi dinamik syujet, voqealarning tez rivojlanishi, bola ruhiyatidagi evrilishlar yosh davrlarini tez bosib o'tishga majbur qiladi. Shum bola o'spirinligini o'z tili bilan aytadi: "Har ikkovimizning ham dunyo qidirib, baxt izlab yurgan o'spirinligimiz ma'lum bo'ldi. Mol-u jonni bir qilib, ahdu-paymon qilishdikda, katta, ulug' safarni mo'ljal oldik"[3].

Qissada "qayerga boraman" degan savol ko'p qo'llangan. Yuzaki qaraganda Shum bola bu savolni boshpanasiz, pulsiz, chorasiz qolganda o'z-o'ziga beradigandek tuyuladi. Aslida bu savol negizida ertangi kunni, kelajakni ko'ra olmaslik, katta hayot arafasidagi o'spirinning mustahkam e'tiqodi mavjud emasligi fojiasi bor. E'tiqod yemirilishi, davr va ruhiyat mutanosibligini ifodalovchi ushbu ritorik so'roq ko'p shum bolashunoslar e'tiboridan chetda qolgan. Bizningcha, bu savol asar o'q ildizini tashkil qiladi.

Tahlil natijalar. O'z davri bolalar va o'smirlarining tipik namunasi hisoblangan Shum bola sarguzashtlari davomida ijtimoiy hayotning bir qancha illat va kirdikorlarini fosh etadi. Voqealar davomida fosh etish uning asosiy quroliga aylanadi. Ana shu fosh etish jarayonida unda jamiyatga nisbatan nigilistik negativ qarash shakllanadi. Qissa avvalida faqat kuzatuvchi maqomida turgan Shum bola tanishtiruv orqali bosqichma-bosqich dinamik faollikka kirib boradi. U o'z uyidan ham masofa jihatdan, ham ruhiy jihatdan qadam-baqadam uzoqlashadi. Ammasining uyi Shum bola uchun katta sarguzashtga bosqich vazifasini o'taydi. Onalik, ammalik – oila, qarindoshlik iplari sekin-astalik bilan uzib boriladi. Haqiqatan ham bolaning to'satdan katta begona muhitga otilib chiqib ketishi to'g'ri bo'lmasdi. Real hayotda ham shunday. Uzoqlashuv, begonalashuv birdaniga emas, bosqichma-bosqich bo'ladi. Qayerga bormasin, uning psixologik holati frustratsiya (omadsizlik, maqsadga yetolmaslik) bilan yakunlanadi. Natijada Shum bolada fosh etishdan tashqari zo'ravonlikka yaqin bo'lgan qasd olish tuyg'usi ham shakllanadi. Tandir ichida yotib jazman yigitdan pul talab qilishi, takyaxonada ahlini manqaldonda shishada suv qaynatib qo'rqitish epizodlarida unda o'ch olish hislatlari shakllangan ko'rinadi.

E.Frommning ta'kidlashicha, "e'tiqod yemirilishi" bolalar hayotida tez-tez uchrab turadi. Uning fikricha, bola o'z hayotini mehr-muhabbat, ezgulik va adolat tushunchasi bilan boshlaydi[5]. Go'dak hayotini to'laligicha ona ixtiyoriga topshiradi, ona go'dak uchun "hayot manbai" hisoblanadi. U norasida bo'lganligi uchun onasiga to'la ishonadi. Bunday ishonch o'z otasiga, buvasi va bobosiga, boshqa biror yaqinlariga, shuningdek Xudoga nisbatan ham bo'ladi. Keyinchalik otaga muhabbat – orzu-intilishlar tayanadigan manbaga aylanadi. Bu davrda bola otasining rag'batlari va e'tiborini qozonishga, norozi qilmaslikka intiladi. Ota rozi – Xudo rozi deyilishi ham farzandning ota orqali ilohiyotga itoatkorona bog'lanishiga ishoradir. Shum bola asardagi yoshi bo'yicha, ya'ni ilk o'smirlik davrida onadan ota tomon yurishi, uning mehrini qozonishi kerak edi. Voqealar uni har ikkisidan ham ayiradi. E.Frommning ta'kidlashicha, ziddiyatli ekanidan qat'iy nazar otalik va onalik hissi bola uchun birdek muhim. Agar bola faqat otalik hissinı saqlab qolsa, shafqatsiz bo'lib insoniy qiyofasini yo'qotadi. Agar onalik hissi saqlab qolinsa, qiyoslash-baholash qobiliyatini boy beradi va o'zining ham, o'zgalarning ham kamolotiga monelik qiladi. Yetim o'sganlarning ruhiyatidagi saktalikning ildizi aynan mana shu yerda ko'rinadi. Bola onaga ojizona ibtidoiy bog'langanlik davridan, otaga itoatkorona bog'lanish orqali balog'at pallasiga qadam qo'yadi. Bu davrda u ham ona, ham ota shaxsiyatidan xalos bo'ladi. Agar oiladagi muhit, ota-onaning

o'z vazifasini to'la ado etmasligi yohud yetimlik sabab bo'lsa, bolaning tasavvurlari o'zgaradi va bu undagi ishonchni yemiradi. Aynan Shum bolada mana shu ishonch bosqichma-bosqich yo'qolib boradi. Uning uydən chiqib ketishi, ijtimoiy hayot ichida darbadar kezib yurishi, avvalo, unga, uning o'ziga va uning odamlarga bo'lgan ishonchsiz munosabati sabablidir. Garchi Shum bola darbadar hayoti davomida ko'p bor o'ziga va yaqinlariga "uyga quruq qo'l bilan borishni ep ko'rmagan"ligini aytasada, asl masala qaytishga bo'lgan ishonchning yemirilganida edi. Ayrim "Shum bola"shunoslar buni iqtisodiy qiyinchilik bilan bog'lashadi. Katta hayotga qadam qo'yish arafasida turgan o'spirin yigitning pulsiz, muqim ishsiz, darbadar kezishiga davrning moliyaviy inqirozi emas, balki ma'naviy tanazzuli sababidir. Zero, Andre Morua ta'kidlagandek, moliyaviy qiyinchiliklar hech qachon fojiona bo'lmaydi[6]. Hamma gap ma'naviy qashshoqlik, insonga, xususan, bola shaxsiga bo'lgan ishonchsiz munosabatda. Shum bolaga ishonchsiz munosabat, avvalo, oilada mavjud edi. Unga singlisi ham "–ha, ...o'lgur", deb murojaat qiladi[3]. Ikki o'rinda nutqi keltirilgan onasining so'zlari ham "juvonmarg, zumrasha", degan faqat haqorat va tergashdan iborat. Mana shunday haqorat va kamsituvchi murojaatlar butun asar davomida uni tark etmaydi. U jamiyat a'zolari tomonidan "yetim, yetimcha, xaromi" kabi so'zlar bilan kutib olinadi. Masalan, Shum bola butun qish bo'yi xizmatini qilgan Hoji boboning munosabatida o'sha davr ulug'larining bolaga bo'lgan tipik qarashlarini ko'rish mumkin. Shum bolaning yetimligi Hoji boboni ajablantirmaydi. U sovuqqonlik bilan ota-onaga topiladi, deydi: "Hay, zararsiz. "Yaxshi buzoq ikki onani emibdi", degandek o'zing epcil bo'lsang, ota topib olasan. Otaki topiladi, ona degan o'z oyog'i bilan keladi"[3]. Qancha xizmat qilmasin, Shum bolaga Hoji bobo dargohida yaxshi munosabat bo'lmaydi. Hoji boboning Shum boladan ko'ngli to'lib, kayfiyati chog' bo'lgan paytlarda ham "yetim toylog'im", deb "erkalatib" qo'yadi.

Fizika qonunlaridan ma'lumki, butun koinotni gravitatsiya boshqaradi. Gravitatsiya ikki obektning bir-biriga qarab tortilib harakatlanishidir. A.Enshteyn fikricha, quyosh nuri egiladi va u fazoga shakl beradi. Sayyoralar o'sha shakl bo'yicha harakatlanadi. Yerning quyoshdan ozgina uzoqlashishi yoki yaqinlashishi uning falokati hisoblanadi. Milliard yillar davomida ko'plab orbitalar quyoshni tark etib ketgan. Faqat gravitatsion doimiylik orqali quyosh sayyoralarini ushlab turibdi. Bunday fizik hodisalar tabiatning bir qismi bo'lmish inson hayotida ham mavjud. Adabiyot o'z tili bilan fizik hodisalarni badiiy ifodalab kelgan. Xususan, quyosh va uning gravitatsiyasi adabiyotda "mehr" deb ataladi. Quyoshga nisbatan "Avesto"da "Mehr yasht" (quyoshga madhiya) qismi, mumtoz adabiyotda M.Ogahiyning "Kim mehr nuri teng tushar vayrona obod ustina" kabi misralari mavjudligi fikrimizni tasdiqlaydi. Quyoshning gravitatsiyasi o'z tizimidagi sayyoralariga amal qilsa, insonning mehri ham, eng avvalo, o'z yaqinlariga bo'ladi. Inson gravitatsiyasi ko'proq bolalarda amal qiladi. Shuning uchun ham ularda mehr-muhabbat tuyg'usi rivojlangan bo'ladi. Bola ulg'ayib jamiyat ichiga kirgani sari unda gravitatsiya susayadi. Psixologlar, faylasuflar tabiat va bola doim birga bo'lishi, ular bir-biridan ajralmasligi kerak, deydi. Tabiat bolani haqiqiy shaxs qilib tarbiyalashini ta'kidlaydilar. Bu fikrlarning aksi o'laroq Shum bolaning hayoti jamiyat ichida – bozorda, takyaxonada o'tadi. U muhit sabab o'smir davridayoq oilasidan, yaqinlaridan uzoqlashadi. Oiladagi gravitatsion kuchni yo'qotgan Shum bolani jamiyat ichida hech qanday kuch o'ziga tortib ololmaydi va o'z orbitasini yo'qotgan sayyoradek, jamiyatda darbadar kezinadi. Natijada u e'tiqodi yemirilgan, kelajagi noma'lum odamga aylanadi.

XX asrda yaratilgan bola obrazlari ortida mung'ayib qarab turgan, bolaligini erta boy bergan mualliflarni ko'rish

mumkin. Shuning uchun ham asr qissalarida baxtli bola obrazini uchratmaymiz. Yakunda ularning taqdiri boshi berk ko'chada qolishini yoki muhit qurboniga aylanishini kuzatamiz. Yozuvchi bola obrazini yaratib, uni muhit qurboniga aylantirishiga sabab tashqi ta'sirlarni bartaraf etish lozimligini uqtirish, deb hisoblash mumkin. Xuddi shuningdek, "Shum bola" qissasi ham "To'rt tomon qibla. Lekin qayoqqa qarab yo'l olsam ekan", [4] degan iqrar bilan yakunlanadi. Shum bolaning bu xulosasida bola e'tiqodining yemirilgani, ertangi kunga ishonchsizlikni anglash mumkin. "Shum bola"ga hamohang tarzda Abdulla Qahhorning

"O'tmishdan ertaklar" qissasi ham "Endi nima bo'ladi?", degan jumla bilan yakunlanadi. Bizningcha, har ikki qissadagi so'nggi jumla orqali bolalikning boy berilishi g'oyaviy-badiiy jihatdan yakuniy ifodalangan.

Xulosa va takliflar. Xullas, qissa avvalida olamga hayrat bilan qaragan Shum bolaning 5-6 oylik sarguzashti mobaynida bu hayratlari muhit sabab nafratga, undan keyin fosh etish va o'ch olishga, yakunda esa, e'tiqodsizlikka olib keladi. Natijada u birorta suyanchig'i yo'q, hech kimga va hech nimaga ishonchi qolmagan shaxsga aylanadi.

ADABIYOTLAR

1. Паскаль Б., Гассет Х.О., Фромм Э., Севги санъати, Т.:Ўзбекистон, 2011.
2. Форобий А.Н., Фозил одамлар шаҳри, Т.:А.Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1993.
3. Ғафур Ғулом, Танланган асарлар / "Шум бола", Т.:Ғ.Ғулом номидаги нашриёт матбаа ижодий уйи, 2012.
4. Фромм Э., Инсон қалби. Унинг эзгулик ва ёвузликка бўлган лаёқати, Т.:Ўзбекистон, 2016.
5. Андре Моруа, Чоршанба учун бинафшалар, Т.:Янги аср авлоди, 2015.

UDK:82.09(420)(54)(575).

Kamola XAYRULLAYEVA,
Buxoro davlat universiteti mustaqil tadqiqotchisi
E-mail: khayrullayevakamola95@gmail.com

BuxDU dotsenti, PhD M.Axmedova taqrizi asosida

XX ASR INGLIZ, HIND VA O‘ZBEK ADABIYOTIDA BOBUR OBRAZI TALQINI

Annotatsiya

Ushbu maqolada Pirmkul Qodirovning “Yulduzli tunlar”, X.Sultonovning “Boburiynoma”, F.A.Stilning “Sayohatchi Qirol”, S.M.Edwardsning “Bobur: yozuvchi va jangchi”, Muni La’ning “Bobur: hayot va zamon” romanlarida Zahiriddin Muhammad Bobur obrazi talqini keng tadqiq qilingan. Boburning shoh va shoir, jangchi, san’at va madaniyat oshuftasi sifatidagi obrazlariga berilgan tavsiflar ko‘rib chiqilgan hamda tadqiqotchining shaxsiy fikr va mulohazalari vositasida yanada boyitilgan.

Kalit so‘zlar: Zahiriddin Muhammad Bobur, shoh – shoir, “Boburnoma”, arab, fors, Boburiylar sulolasi, ruboiy, “karim-ut-tarafayn”.

ИНТЕРПРЕТАЦИЯ ОБРАЗА БАБУРА В АНГЛИЙСКОЙ, ИНДИЙСКОЙ И УЗБЕКСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ XX ВЕКА

Аннотация

В данной статье рассматривается интерпретация образа Захириддина Мухаммада Бабура в романах “Звездные ночи” Пиримкула Кадырова, “Бабурийнома” Х. Султанова, “Странствующий царь” Ф.А. Стила, “Бабу: писатель и воин” С.М. Эдвардса и “Бабу: жизнь и времена” Муни Лала были тщательно исследованы. Описание Бабура как царя и поэта, воина, фокусника искусства и культуры было пересмотрено и дополнительно обогащено личными мыслями и мнениями исследователя.

Ключевые слова: Захириддин Мухаммад Бабу, царь-поэт, “Бабурино”, араб, перс, династия Бабу, Рубай, “Карим-ут-Тарафайн”.

INTERPRETATION OF BABUR’S IMAGE IN XX CENTURY ENGLISH, INDIAN AND UZBEK LITERATURE

Annotation

In this article, the interpretation of the image of Zahiriddin Muhammad Babur in the novels “Starry Nights” by Pirmkul Kadyrov, “Baburiynoma” by H. Sultanov, “King-Errant” by F.A. Steel, “Babur: diarist and despot” by S.M. Edwardes, and “Babur: life and times” by Muni Lal has been extensively researched. The descriptions of Babur as a king and poet, warrior, art and culture conjurer have been reviewed and further enriched by the researcher's personal thoughts and opinions.

Key words: Zahiriddin Muhammad Babur, king-poet, “Baburnoma”, Arab, Persian, Baburids dynasty, Rubaiy, “Karim-ut-Tarafayn”.

Kirish. Jahon adabiyotshunosligida tarixiy shaxslar hayoti, ularning jahonshumul ishlari, hayotiga bag‘ishlangan asarlarni qiyosiy aspektida o‘rganish yuzasidan qator tadqiqotlar amalga oshirilmoqda. Shu jihatdan, o‘zbek, rus, ingliz, fransuz va dunyoning boshqa tillarida xalqimiz o‘tmishi, buyuk bobokalonlarimiz haqida yaratilgan roman, roman-trilogiya, roman-epopeya kabi janrlardagi asarlarni yaxlit tizim sifatida tekshirish dolzarb vazifalardan hisoblanadi. Shu jihatdan muayyan tarixiy shaxs hayoti ifoda etilgan roman va qissalarni qiyosiy-tipologik jihatdan tekshirish, tarixiy shaxslar ruhiyatidagi murakkab holatlar, psixologik jarayonlar, qahramonlar ma’naviy olami yoritilgan muammolarni aniqlash yuzasidan ilmiy asoslangan konsepsiyalarni ishlab chiqishga alohida diqqat qaratilmoqda.

Metodlar. Jahon va o‘zbek adabiyotida tarixda munosib nom qoldirgan siymolar obrazlarini badiiy gavdalandirish o‘ziga xos an’anaga aylangan. Binobarin, ulug‘ shaxsi, sarkardaligi, hukmdorligi va shoiriligi bilan dunyo miqyosida shuhrat qozongan Zahiriddin Bobur shunday siymolar qatorida turadi. Kuzatishlarimiz natijasi shuni ko‘rsatdiki, nafaqat o‘zbek, balki jahon adabiyotida badiiy obrazi eng ko‘p yaratilgan tarixiy shaxslardan biri bu Boburdir. Jumladan, Flora Anna Stilning “Sayohatchi qirol”, Fris Vyurtlening “Andijon shahzodasi”, Harold Lambning “Bobur – yo‘lbars”, Stefan Meridit Edwardsning “Bobur: yozuvchi va jangchi” singari asarlari qatorida P.Qodirovning

“Yulduzli tunlar”, X.Sultonovning “Saodat sohili”, “Boburiynoma” kabi asarlar ham to‘ldirib turadi.

Tahlillar. Flora Anna Stilning “Sayohatchi qirol” romani Bobur hayotining taxtga o‘tirgandan boshlab umrining so‘ngigacha bo‘lgan voqealarni qamrab olgan. Bu asar mazmunan va mohiyatan taniqli o‘zbek yozuvchisi P.Qodirovning “Yulduzli tunlar” romaniga uyg‘undir. Buni portret tasvirlarida, syujet tizimida, kompozitsiyasida kuzatish mumkin. E’tiborlisi shundaki, ingliz yozuvchisi shoh va shoir, jahoniy shuhrat egasi Bobur siymosini yaratishda tarixiy manbalarga, xususan, “Boburnoma”ning inglizcha tarjimasiga tayangan. Bu haqida adibaning o‘zi asarning kirish qismida aytib o‘tadi: “Bu roman ham, tarix ham emas. Bu insonning o‘z xotiralaridan olingan hayotiy hikoyasidir”[1]. “Boburnoma”ning Bobur obrazini yaratishda ishonchli manba ekanligi inobatga olinsa, asar tarixiy voqelikka nechog‘lik yaqinligi ayonlashadi.

Ushbu ikki asarni tadqiq qilish chog‘ida Bobur portreti keltirilgan o‘rinlarda ayrim mushtarakliklar va tafovutlarga duch keldik. Xususan, taxtga o‘tirgan 12 yoshli o‘smir shahzodaning ko‘rinishi har ikkala asarda ham uyg‘un holatda berilgan. F.A.Stil Boburni olti fut keladigan oyoq-qo‘llarida yigitlik belgilari namoyon bo‘lganligini ta’kidlaydi. P.Qodirovda esa Bobur Mirzo otdan tushganda bo‘yi o‘sib, katta yigitlarga tenglashib qolgani bilingani ifodasida ko‘rish mumkin. Har ikkalasida ham Boburning ancha erta

ulg'ayganligiga aniq ishoralar mavjud. Yoki Boburning yosh bo'lishiga qaramay, o'ziga ishonishi F.A.Stilda: "uning o'ziga yarasha maqsadlari bor edi" tarzida berilgan bo'lsa, P.Qodirovda: "Qadam olishi ham xiyla salmoqli. Taxtga o'tirgandan buyon so'nggi uch yil uni juda tez ulg'aytirgan, ko'z qarashlari ko'pni ko'rgan odamlarnikiday vazmin" deb ifodalangan. Demak, bundan Boburning taxtga o'tirishi tasodifiy emasligi, unda ulug' maqsadlar borligini anglash mumkin. Qolaversa, har ikki yozuvchi ham 12 yoshli Boburni 15 yoshli ko'rinishini va taxtni egallashga ancha tayyor bo'lganligini ko'rsatib turadi. Bu ikki portretidagi o'ziga xoslik shundaki, F.A.Stil g'arb xususiyatlarini Boburga singdirmoqchi bo'ladi: bu uning "g'arbiyliklarga xos ko'zlari" ifodasida ko'rinadi. Aslida Boburda sharqliklarga xos ko'rinish ko'zga tashlanib turadi. Yohud uning ozg'inligi ham tarixiy manbalarda, "Yulduzli tunlar"da ta'kidlanmagan. Biroq xipcha qomat, uncha to'lishmagan yelkalar esa aynan Bobur tasviriga mosdir.

Boburning og'ir xastalikdan aziyat chekkandagi holati tasvirlarida ham o'xshashliklarni uchratish mumkin. Asarlarda keltirilgan badiiy lavhalar bir-biriga uyg'un. O'smir Boburning kasallikni yengish uchun kurashgan lahzalari ta'sirchan ifoda etilgan. Boburning o'zi aytganiday:

*Jismimda isitma kunda mahkam bo'latur,
Ko'zdin qochadur uyqu, chu oqsham bo'latur.
Har ikkalasi g'amim bila sabrimdek,
Borg'on sari bu ortadur, ul kam bo'latur*[2].

Har ikki lavhadan ham Boburning isitmadan yonishi, uni yengish uchun harakat qilganligini ko'rish mumkin. Ingliz adibasi Boburning kasallik bilan olishgan lahzalarini to'satdan ovozi ham chiqmay qolganligi va hushdan ketishi orqali bersa, P.Qodirov ham buni a'zoyi badani muzlab, bo'shashib, boshi yostiqaqqa mixlangani tarzida ifoda etadi. Yana e'tiborli tarafi shundaki, F.A.Stil ingliz adibasi bo'lishiga qaramasdan, nafaqat Boburning tarixiy jarayonlarda tutgan o'rni, balki uning o'lmas asarlari ustida ham izlanishlar olib borgan. Yuqorida zikr etilgan Bobur qalamiga mansub ruboiy "Sayohatchi Qirol" romanida ham keltiriladi:

*My fever grows each day,
My slumber fades away,
My pains go on increasing –
My patience is decreasing*[3].

Muni La'ning yozishicha, yevropalik tarixchilar Boburning kelib chiqishini Temur va Chingizxonga bog'laydilar – ota tomonidan, u Amir Temurning beshinchi avlod naslidan bo'lgan, ona tomonidan esa Chingizxonning o'n to'rtinchi avlodi bo'lgan - u shu ikkala ajdodidan g'oliblik ruhiyatini meros qilib olgan. Lekin, bu albatta, Bobur xarakteriga xos barcha jihatlariga tavsif berish uchun yetarli bo'la olmaydi. S.M.Edwardsning "Bobur yozuvchi va jangchi"dagi fikrlari ham shunga uyg'un bo'lib, unda aytilishicha, Bobur jasorat va mardlikni turklardan, cheksiz energiya va kuch-qudratni esa mo'g'ullardan meros qilib olgan edi. Ko'rinadiki, har ikki adib ham Boburning shajarasini to'g'ri belgilaydi. Muni La'l bunda tarixiy haqiqatni aniqlik asosida bera olgan. Ya'ni Boburning "karim ut-tarafayn" ekanligini ota tomondan Amir Temurning avlodiga, ona tomondan Chingizxonning nasliga mansubligi nuqtai nazaridan asoslaydi. Shu o'rinda Boburning ikkala ajdodidan ham "g'olibiyat ruhini meros qilib olgan"ligini ham ta'kidlashni unutmaydi. Edwards esa Boburning jasorat va

mardlikni turklardan (Amir Temur), cheksiz energiya va kuch-qudratni esa mo'g'ullardan (Chingizxon) meros qilib olganligiga e'tibor qaratadi. Muni La'l – XX asr hind adabiyotining ingliz zabon adibi. Chunki inglizlar istilosi tufayli Hindiston ikki tilli mamlakatga aylangan. Muni La'ning Bobur haqidagi romani ham shu jihatdan ingliz tilida bitilgan. Asar o'zbek tiliga tarjima qilinmagan. Shu bois undagi ko'chirmalarni ingliz tilidan bevosita o'zbek tiliga tarjima qilishga, asosiy mazmunni ifodalashga harakat qildik. Demak, har ikki yozuvchi ham Bobur shajarasini belgilashda tarixiy haqiqatlarga tayanadi.

Ma'lumki, Boburda harbiy mahorat qirralari bolaligidan shakllanib borgan. Bu haqda yozgan Edwards jismoniy jihatdan Bobur judayam baquvvat va chaqqon bo'lganligi, u ko'p marotaba o'z askarlari bilan ovga chiqib turganligi, bir kuni u changalzorlarda qirg'ovullar ovlagan bo'lsa, boshqa safar qo'llari jarohatlanganiga qaramay kiyikni kamon o'qlari yordamida qo'lga kiritgani, yana boshqa safar esa u Peshovar yaqinida karkidon ovlash chog'ida yovvoyi xo'tik ortidan quvlagani xususidagi qiziqarli voqealarni hikoya qiladi. Suzish ham uning sevimli mashg'ulotlaridan biri bo'lgan. Hattoki yo'lida uchragan har bir daryoni suzib o'tishni odat qilganligi aytiladi. Muni La'l fikrlari ham Edwardsga muvofiq keladi, uning tasvirlariga ko'ra Bobur ot chopish, kamondan o'q otish, ov qilish singari mashg'ulotlarda katta mahoratga ega bo'lgan. Farg'ona shohi bo'lishdan oldin ham u yetakchilik mahoratiga ega edi. Bukmronligining ilk bo'ronli yillari uning harbiy sohada tengsiz bo'lganligidan dalolat berishi ta'kidlanadi. Binobarin, Boburning ovga qiziqqanligi, kamondan o'q otishda mohir bo'lganligi bilan bog'liq jihatlar har ikki yozuvchida o'xshaydi. Tafovutli jihati shundaki, Edwards Boburning jismoniy jihatdan baquvvat va chaqqon bo'lganligini, suzish sevimli mashg'uloti ekanligini alohida ta'kidlaydi. M.La'l esa Bobur bolaligidanoq liderlik qobiliyatiga ega bo'lganligiga, bukmronligining ilk qiyin davrida harbiy sohada tengsiz ekanligiga e'tiborni qaratadi.

Xulosa. Xulosa o'rinda quyidagilarni ta'kidlash kerak:

✓ Ingliz va o'zbek nasrida yaratilgan romanlarda bir qator o'xshashlik hamda tafovutlar kuzatiladi. Jumladan, F.A.Stil Bobur portretini yaratishda G'arb dunyoqarashidan kelib chiqib yondashadi. Boburning ancha erta ulg'ayganligi, uning 12 yoshda 15 yoshli bo'lib ko'rinishi va taxtni egallashga ancha tayyor bo'lganligi kabi tasvirlarda buni ko'rish mumkin. "Yulduzli tunlar"da esa Boburning xipcha qomati, uncha to'lishmagan yelkalari sharqona ifoda etilgan. Yoxud Boburning bemor lahzalari tasvirida ham uyg'unlik bor.

✓ Qiyoslaganimiz S.Edwardsning "Bobur yozuvchi va jangchi", Muni La'ning "Bobur: hayot va zamon", X.Sultonovning "Boburiynoma" asarlarida Bobur shajarasiga, uning "karim ut tarafayn" – ikki tomonlama ulug' ekanligiga e'tibor qaratilgan. Edwards Boburning jasorat va mardlikni turklardan (Amir Temur), cheksiz energiya va kuch-qudratni esa mo'g'ullardan (Chingizxon) meros qilib olganligini, jismoniy jihatdan baquvvat va chaqqon bo'lganligini, suzish sevimli mashg'ulot ekanligini ta'kidlaydi. Muni La'l esa Farg'ona shohi bo'lishidan oldin ham yetakchilik qobiliyatiga ega bo'lganligini, bukmronligining ilk qiyin davrida harbiy sohada tengsiz bo'lganligini qayd etadi.

ADABIYOTLAR

1. Steel F.A. King-Errant. – New York: Frederick A. Stokes Company, 1912. – P. 3.
2. <https://uzbaza.uz/zahiriddin-muhammad-bobur-ruboiylari/#zahiriddin-muhammad-bobur-ruboiylari>
3. Steel F.A. King-Errant. – New York: Frederick A. Stokes Company, 1912. – P. 168.

Dilshoda HAMDAMOVA,
O'zMU Jurnalistika fakulteti tadqiqotchisi
E-mail: www.kavkab@mail.ru

Filologiya fanlari doktori, dotsent A.Karimov taqrizi ostida

AS A FACTOR DETERMINING THE FORMAT-CONCEPT OF NON-GOVERNMENT RADIO STATIONS

Annotation

First of all, the radio listener tunes the radio to one or another wave based on his interest and needs. Usually radio channels build their audience through hit songs and fun games. And some listeners of a certain age group tune in because of the specialty of the station or channel they choose. For example, "Avtoradio" radio channel is mainly listened to by car drivers, while "Nostalgia" radio station is an audience that likes to listen to retro music. The differences between these two channels can be seen in the demands and needs of the listeners. The article talks about radio channels, which are a type of mass media, in particular about non-state radio stations and their format.

Key words: Format, non-state radio station, presenter, author, project, video clip, jingle, advertising, audience, live broadcast, DJ, heading, title.

КАК ФАКТОР, ОПРЕДЕЛЯЮЩИЙ ФОРМАТ-КОНЦЕПЦИЮ НЕГОСУДАРСТВЕННЫХ РАДИОСТАНЦИЙ

Аннотация

В первую очередь радиослушатель настраивает радиоприемник на ту или иную волну исходя из своего интереса и потребностей. Обычно радиоканалы формируют свою аудиторию с помощью хитов и веселых игр. А некоторые слушатели определенной возрастной группы настраиваются из-за специализации станции или канала, который они выбирают. Например, радиоканал «Авторадио» в основном слушают автомобилисты, а радиостанцию «Ностальгия» — это аудитория, которая любит слушать ретро-музыку. Различия между этими двумя каналами можно увидеть в запросах и потребностях слушателей. В статье говорится о радиоканалах, являющихся разновидностью средств массовой информации, в частности о негосударственных радиостанциях и их формате.

Ключевые слова: Формат, негосударственная радиостанция, ведущий, автор, проект, ролик, джингл, реклама, аудитория, «прямой» эфир, диджей, рубрика, название.

NODAVLAT RADIOSTANTSIYALAR FORMATI-KONTSEPTSIYASINI BELGILOVCHI OMIL SIFATIDA

Annotatsiya

Radiotinglovchi, avvalo, qiziqishi va ehtiyojidan kelib chiqib, radioni u yoki bu to'lqinga sozlaydi. Odatda radiokanallar o'z auditoriyasini xit qo'shiqlar va qiziqarli o'yinlar orqali shakllantiradi. Ba'zi bir yosh toifasidagi eshituvchilar esa aynan tanlagan stantsiya yoki kanalning ixtisosligi bo'lgani bois ham ulanadi. Masalan, "Avtoradio" radiokanalini asosan, avtomashina haydovchilari eshita, "Nostalgia" radiostantsiyasi muxlislari esa retro musiqa tinglashni yaxshi ko'radigan auditoriya hisoblanadi. Ushbu ikki kanalning o'rtasidagi tafovutlar tinglovchilarning talab va ehtiyojlarida ko'rinadi. Maqolada ommaviy axborot vositalarining bir turi bo'lgan radiokanallar, xususan, nodavlat radiostantsiyalar va ularning formati haqida so'z boradi.

Kalit so'zlar: Format, nodavlat radiostantsiya, boshlovchi, muallif, loyiha, rolik, jingl, reklama, auditoriya, jonli efir, di-jey, ar-jey, rukn, sarlavha.

Kirish. O'tgan asrning o'rtalarida radiostantsiyalar umuman va alohida translyatsiya segmentlarida qat'iyroq dasturiy formulaga o'tdilar. Katta shaharlarda stantsiyalar klassik va ommabop musiqani, kichik shaharlarda - mamlakat va g'arbiy dasturlarni efirga uzatadilar. Radiostantsiyalarni musiqa va axborot-suhbat dasturlari uslubiga ko'ra farqlash jarayoni boshlandi, bu tinglovchilarning turli guruhlariga o'z kanallarini tanlashga imkon berdi.

Mulk turi bo'yicha radiokanallar uchga bo'linadi:

- Mahalliy radioeshittirish(shtat)
- notijorat kompaniyalarga tegishli radio
- xususiy radiostantsiyalar

Xususiy radiostantsiyalarning formati asosan, musiqiy-ko'ngilochar dasturlardan iborat ekanligi, boshlovchilarning ma'lum bir qat'iy talab asosida emas, erkin ish faoliyatini olib borishi bilan ajralib turadi. Shuning bilan birga, yengil, sodda, tinglovchini ko'p o'ylantirmaydigan dastur va loyihalar berib boriladi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Radiokanallar formati rus olimi Bolotova L.D., Kravchenko S.V. "Radioformati, formatirovaniye, pereformatirovaniye" nomli tadqiqotida o'z ifodasini topgan.

O'zbek olimlaridan Qosimova N. "Onlayn jurnalistika", Karimov A. va b. "Audiovizual jurnalistika" o'quv qo'llanmalari, Yakubjanova M. "Nodavlat radiolarning globallashuv jarayonidagi faoliyati" nomli ilmiy maqolasida xususiy radiostantsiyalar faoliyati haqida so'z boradi.

Globallashuv davri an'anaviy radio faoliyatiga ham o'z ta'sirini ko'rsatdi. Internetning rivoji avvalo, analog radiostantsiyalarning elektron ko'rinishlari yaratilishiga turtki bo'ldi. "Ilk onlayn radio "Internet Talk Radio" 1993-yilda AQShda o'z faoliyatini boshlab, tez orada butun dunyoda o'z tinglovchilariga ega bo'ldi. Rossiyada 1996-yilda "Yevropa plyus", "Serebryanniy dojd", "Radio 101" lar tez orada reytingning yuqori pog'onalariga ko'tarilishdi. O'zbekistonda onlayn radio ham zamonaviy radiolarning internetdagi ko'rinishi sifatida yuzaga keldi. Respublikamizda birinchi "Sharqona" onlayn radiosi 2007-yil 9-dekabrda "Global media grup" kompaniyasi tomonidan yaratilib, ish boshladi"(1). "Birgina Rossiyada 2016-yilning o'zida tijoriy radiostantsiyalar soni 25 tani tashkil etgan"(2).

Bugun "format" radiosi amaliyoti keng tarqalgan. Format-bu efir mazmuni, eshittirishlar yo'nalishi, efirni

dasturlashning estetik me'yorlari, boshlovchi mahorati va ijod uslublari hamda maqsadli auditoriya ehtiyoj va qiziqishlariga muvofiq efir unsurlarini tizimlashtirishni o'z ichiga qamrab oladigan radiostantsiyaning kontseptsiyasi(mohiyati)dir.

Tadqiqot metodologiyasi. “Format – radiokanal yoki radiostantsiyaning kontseptsiyasi bo'lib, unga eshittirishlarning mazmuni, ritmi, dasturlashtirishning estetik me'yori, boshlovchining ish uslubi va eshittirishni tashkil qilishdagi boshqa muhim xususiyatlar kiradi”(3).

Formatga butun auditoriyaning ehtiyojiga muvofiq tuzilgan dasturiy unsurlar kiradi. Format eshittirishning asosiy printsip va parametrlari, radiokanal yoki radiostantsiyaning faoliyat kontseptsiyasi, ya'ni ma'lum auditoriyaga uni tinglash uchun informatsion yoki talablarga javob berishdagi boshqa imkoniyatlarga yo'naltirilgan.

"Format" tushunchasi radioeshittirish nazariyasi va amaliyoti kategoriyasi sifatida tijorat radiosining vatanida - AQShda paydo bo'ldi. Stantsiyalar sonining ko'payishi, raqobatning kuchayishi yangi tarkib, musiqa va axborotni izlashga, yangi translyatsiya kontseptsiyalariga, bir tomondan auditoriya bilan, boshqa tomondan reklama beruvchilar bilan maqsadli o'zaro aloqalarga olib keldi”(4).

Radio rivojlanish yo'lida o'z raqobatchilarining imkoniyatlaridan ham foydalanmoqda. Internet orqali radioeshittirishlarning yo'lga qo'yilishi bunga yorqin dalildir. Keyingi besh-olti yil ichida dunyo bo'yicha yuzlab FM radiostantsiyalar o'z efirini internet orqali ham tarqatishga o'tdi. “E'tiborga molik jihati shundaki, ommaviy axborot vositalarining tarkibi ham tubdan o'zgarib bormoqda. Buni yurtimizdagi barcha telekanallarning qariyb 53 foizi, radiokanallarning esa 85 foizi nodavlat ommaviy axborot vositalari ekani ham tasdiqlaydi”(5).

Tahlil va natijalar. Bugungi kunda O'zbekiston hududida “Grand”, “O'riat FM”, “O'riat Dono”, “Vodiy sadosi”, “O'zbekim taronasi”, “Poytaxt”, “Avtoradio(Hamroh)”, “Navro'z FM”, “Maxima”, “Nostalgiya”, “Klassik FM”, “Mars FM”, “Ruxsor”, “Nukus FM” va boshqa nodavlat radiostantsiyalar faoliyat yuritmoqda. Ular nafaqat davlat radiokanallariga munosib raqib, kuch sifatida namoyon bo'lmoqda, balki ko'pfikrlilik muhitini shakllantirish, jamiyatning turli qatlamlari, toifalari uchun yangi va samarali platforma vazifasini o'taydilar.

“2013-yilda O'zbekiston elektron ommaviy axborot vositalari Milliy assotsiatsiyasi (O'zEOAVMA) 25 ta telestantsiya, 26 ta FM radiostantsiyasi va 48 ta kabel studiyalarini birlashtirgan”(6) bo'lsa, bugunga kelib, mamlakatimizda 100 dan ortiq nodavlat efir kanallari faoliyat olib bormoqda.

Nodavlat FM radiostantsiyalarning soni tobora oshib borishiga sabab, boshlovchilarning erkinligi, tinglovchilarning talab va ehtiyojidan kelib chiqib, qo'shiq va musiqalarni efigra berishlari, dastur va loyihalarning yengilligi, soddaligi, radioviktorina va turli savol-javoblarga asoslangan o'yinlarning homiyalar sovg'alari asosida o'ynalishi, efigra o'z ovozi bilan chiqish va fikr bildirish imkoniyati kabi jihatlari bilan aholining 7 yoshdan 70 yoshgacha bo'lgan qismiini egallab ulgurgan.

Mamlakatimizda xususiy radiostantsiyalar taraqqiyoti dastlab poytaxtda jadal rivojlandi.

“ORIAT Dono” — bu musiqiy-informatsion radiostantsiya bo'lib, o'zbek tinglovchilarining keng auditoriyasiga mo'ljallangan. Musiqa va axborot nisbati: 70 % - 30 %. “Fayzli radio” shiori ostida faoliyat ko'rsatib kelayotgan radiostantsiya 2000-yil 17-dekabr kuni ilk bor efigra chiqdi(7).

Radiostantsiya Toshkent shahri va viloyati, Sirdaryo, Samarqand hamda Buxoro viloyatida FM 106,5, Farg'ona, Andijon, Namangan viloyatlarida — FM 102,4 to'liqlarida efigra chiqadi.

Internetda o'zining <http://oriatdono.uz/> veb-saytiga ega. E'tiborli jihati shundaki, davlat radiokanallaridan farqli ravishda radiostantsiyaning veb-sayti hech bir insonni befarq qoldirmaydi. Efir jadvali, mualliflik dasturlari, interaktiv suhbatlar, tok-shou, viktorinalar, tematik ruknlar, shuningdek, turfa tanlov va aktsiyalarga oid batafsil ma'lumot — shu yerda!

“Muvaqqafiyatimiz kaliti – jamoamizning bir tanu bir jon, ahil, astoydil bir oiladek bo'lib faoliyat yuritishida”, - degan shior saytda ham o'z ifodasini topgan.

Shuningdek, radiokanalning saytida radiodasturlar haqida ma'lumotlar joylashtirilgan. Qolaversa, ushbu loyihalar va ularning mualliflari fotosuratlar ham qo'yilganki, bu ham muxlislar uchun qiziqarli sanaladi. Eshittirishlar arxivining mavjudligi esa istalgan dasturni eshittirish imkoniyatini yaratadi. Radioning auditoriyasi 6 yoshdan 80 yoshgacha mo'ljallangan. Buni tinglovchilarning qo'ng'iroqlaridan ham bilish mumkin.

“ORIAT Dono” radiostantsiyasining boshqa xususiy radiolardan farqli jihatlaridan biri, tesha tegmagan, kam uchraydigan, sarlavha va nomlarni topib, qo'llanilishida. Buyuk mutafakkir va daho shaxslarning fikr-mulohazalari “Donolar so'zlaydi-“ORIAT Dono” yodga soladi” ruknidan o'rin olgan bo'lsa, “Olam 60 soniya ichida” ruknida keyingi soat boshida beriladigan xabarlarining qisqacha anonsi eshittiriladi. “Breyn daqiqa” ruknida esa qiziqarli bir savol va uning javobi ham aytiladi. Bu ham radiotinglovchilar e'tiborini tortish bilan birga, ularga qisqa vaqtda kerakli va foydali ma'lumotni taqdim etadi. Qolaversa, efigring yanada sermazmun bo'lishini ta'minlaydi.

Har bir boshlovchining o'z mualliflik loyihasi mavjud. Tinglovchilarga dasturlarning berilish vaqti aniq e'lon qilinadi. Bundan tashqari, veb-saytda ushbu ma'lumotlar batafsil keltirib o'tilgan.

Radiostantsiyada bugungi kunda Akmal Mirzo, Bahodir Mag'diyev, Laylo Shorasulova, Umid Abdurahmonov, Xayrulla Hamidov, Maftuna Ashurova, Muxlisa Jo'rayeva kabi boshlovchilar qiziqarli loyihalarni olib borishmoqda.

“ORIAT Dono” radiostantsiyasini boyitadigan, uning efir soatlarini to'ldiradigan bir qator ko'ngilochar eshittirishlar tinglovchilarning ko'nglidan joy olib ulgurdi. Masalan, “Futbol +” , “Jarayon”, “Choy ustida”, “Xalfana”, “Bu oqshom”, “Asl aynimas”, “Evrika” – 5 ta fakt, 5 ta qadam, “Qoidaga ko'ra”, “Tamanno”, “Tavakkal”, “G'alvir” dasturlari shular jumlasidandir. Bunday loyiha va dasturlar bilan birga har soatning boshida “Yangiliklar” dasturida 3-4 ta informatsiya berib boriladi.

“ORIAT Dono” radiostantsiyasining “Futbol +” dasturi ham o'zining ko'p ming sonli muxlislariga ega. Millionlar o'yini hisoblangan futbolni kattayu kichik yoshu qari birdek qiziqish bilan eshitishadi.

Akmal Mirzoning boshlovchi va muallifligidagi “Choy ustida” dasturi ham ko'p yillik qiziqarli loyihalardan biridir. Dasturga yurtimizning san'at, madaniyat, sport, shuning bilan birga, ijtimoiy-madaniy sohada o'z obro' va e'tiboriga ega bo'lgan insonlar taklif etiladi va ular bilan suhbatlashiladi.

“ORIAT Dono” radiostantsiyasining davlat radiokanallaridan farqli jihatlaridan biri – boshlovchilarning erkinligi, ma'lum shablon va qoliplardan xoli ravishda so'zlashidir.

“Vodiy sadosi” radiostantsiyasi 102,7 FM to'liqida 1998-yil 1-oktyabrda o'z ishini Farg'ona vodiysidan boshlagan”. Radiostantsiya 2000-yil 1-apreldan boshlab, Toshkent shahrida, 2003-yildan esa butun O'zbekiston bo'ylab o'z efigrlarini uzatib kelmoqda” (8). Nafaqat, yurtimizda, hatto, bizga chegaradosh davlatlar ham “Vodiy sadosi” radiostantsiyasining tinglovchilariga aylanib ulgurishgan.

Dastur qariyb 25 yil davomida sutkasiga eng so'nggi xitlar, barcha davrlar qo'shiqlari, qiziqarli, quvnoq, lirik loyihalar, tinglovchi tanloviga aylangan dasturlar, ularning barchasi professional, eng zamonaviy radiotexnika orqali efirga uzatilib kelinmoqda.

“Vodiy sadosi” – sizga qadrdon” shiori ostida o'z efirlarini olib boradi. “Hazillashmang!”, “Baxtli qo'ng'iroq”, “Salom, maktub”, “Xirgoyi” kabi loyiha va dasturlar o'zining ko'p ming sonli muxlislariga ega bo'lib ulgurgan.

Ijodiy jamoada Feruzabonu Abdurahmonova, Muzaffar Mirzabekov, Sevinch, Ozod Ravshan, Qunduzxon Abdullayeva, Ziyovuddin Ahmadjonov kabi radioboshlovchilar faoliyat ko'rsatishadi.

Feruzabonu Abdurahmonova muallifligi va boshlovchiligidagi “Siz bilan” loyihasi dastlab, radioda boshlangan bo'lib, keyinchalik “ZO'R TV” telekanali hamkorligida telekanalda ham berila boshlandi. Radiokanalning eng ko'p muxlislariga ega bo'lgan mazkur dastur keyinchalik o'z tomoshabinlarini ham topib ulgurdi.

FM-102.0 “Avtoradio Hamroh” yangidan “Avtoradio” nomi bilan o'z faoliyatini 2016-yil 1-avgustdan boshlagan”(9). Avvallari kun davomida xorij qo'shiqlarini taqdim etib borish bilan shug'ullangan radio yangi uslubda ish boshladi va unda endilikda o'zbek, sharq va g'arbning bugungi kundagi eng xit qo'shiqlari berib borilyapti.

Asosiy tinglovchilari avtomobil boshqaradigan haydovchilardan iborat bo'lgan radiokanal dasturlarida yo'llarda harakatlanish bilan bog'liq ma'lumotlar, xususan, shahar ko'chalaridagi tirbandliklar, videokuzatuv moslamasining qaysi joylarda ishlayotgani, sodir etilgan yo'l transport hodisalari, ishlamayotgan chorrahalar, avtoreydlar, biror tadbir yoki hodisa tufayli vaqtincha yopilgan yo'llar haqidagi xabarlar uzatiladi.

Yana bir e'tiborli jihati shundaki, radiostantsiyaning telegramm kanali tashkil etilgan bo'lib, unga tinglovchilar ana shu ma'lumotlarni matn yoki ovozi tarzida jo'nataдилar. Radioboshlovchilar ularni dasturlar davomida efirga uzatishadi. “Avtoritm”, “Davom ettiring”, “Weekend”(dam olish kunlaridagi ko'ngilochar shou), “Tonggi Energy” interaktiv ko'ngilochar shousi, “Zukko” radioviktorinasi, “Muvaffaqiyat kalitlari”, “Sonogramma” interaktiv radioviktorina, “Tunggi shou” interaktiv ko'ngilochar shou, “Ladies Time” ayollar uchun ko'ngilochar shousi, “Qaynoq xitlar” kabi loyiha va dasturlar o'zining ko'p ming sonli muxlislariga ega bo'lib ulgurgan.

“Avtoradio”da Shirin G'ofurova, Nazira Inoyatova, Nurmuhhammad Isroilov, Farangiz, Rustambek, Xusnora Shodiyeva, Sardor Karimov kabi boshlovchilar faoliyat ko'rsatib kelmoqda.

“Avtoradio” ning ko'plab tinglovchilariga ega bo'lib ulgurgan, hatto telekranga ham ko'chgan loyihalaridan biri – “Muvaffaqiyat kalitlari” haqida to'xtalib o'tish joiz. Dastur muallifi va boshlovchisi Nazira Inoyatova. Unda turli sohalarda faoliyat ko'rsatish bilan birga, katta yutuq va muvaffaqiyatga erishgan shaxslar bilan suhbat qilinadi.

Respublikamiz bo'ylab faoliyat ko'rsatayotgan nodavlat radiostantsiyalar o'z dasturlarini asosan, o'zbek tilida

efirga uzatadi. Ular orasida “MAXIMA” hamda “Poytaxt” radiostantsiyalari rus tilida olib boriladi.

“MAXIMA” radiostantsiyasi FM-105.4 MGts chastotalarida har kuni kecha-kunduz o'z dasturlarini rus tilida olib boradigan kanal 2006-yil 13-yanvardan faoliyatini boshlagan”(10).

Eshittirish zamonaviy yuqori texnologiyali studiya uskunolari va xalqaro standartlarga javob beradigan uzatish uskunolari yordamida amalga oshiriladi. Eshittirish qamrovi-Toshkent, Toshkent viloyati.

“MAXIMA” radiosi eshittiradigan AS Soft formati 80-90-yillardagi jahon estrada musiqasining eng yaxshi asarlarini o'z ichiga oladi va 25-60 yosh oralig'idagi radiotinglovchilarga mo'ljallangan. 80-90-yillar musiqasining foizi 40-30, 30 foizi zamonaviy estrada yangiliklarini qanday aks ettirishini anglatadi.

Ushbu format shuningdek yangiliklar, sharhlar, qisqa tematik eskizlarni o'z ichiga oladi. Hozirgi vaqtda efir tarmog'ida og'zaki efir 10-15 foizni tashkil qiladi.

Ijtimoiy loyihalarga, jumladan, “Beshik sayyorolari”(«Kolibelnyye planetii»), “Ota-onamizning musiqasi”(«Muzika nashix roditeley»), hayotimizning eng dolzarb jihatlarini qamrab oluvchi ijtimoiy videolarga-atrof-muhitni muhofaza qilish, keksa avlod vakillariga g'amxo'rlik qilish, sog'lom yoshlarni tarbiyalashga katta e'tibor qaratilmoqda.

Turli yillarda radio to'liqida Alisher Kanayev, Lola Islomova, Leyla Izmaylova, D. Vilya (Vildan Gataulin) kabi taniqli insonlar ishlagan. Ularning har biri radiostantsiyaning rivojlanishiga o'ziga xos hissa qo'shgan.

Nodavlat radiostantsiyalarning davlat radiokanallaridan ajralib turadigan yana bir farqli jihatlaridan biri – matn-30 %, qo'shiq va reklama roliklari 70 % ekanligidir.

Xulosa va takliflar. Shu o'rinda davlat va xususiy radiokanallar o'rtasidagi tafovut qanday, degan savol tug'iladi. Davlat radiokanallarida har bir dasturning o'z muallifi bo'ladi. Jurnalist, boshlovchi, rejissyor, operator, musiqa operatori o'ziga birlashtirilgan faoliyatni olib boradi. Xususiy radiokanallarda esa aksincha, ana shu besh kishi bajaradigan ishni faqatgina “arjey” deb ataluvchi boshlovchi bajaradi. Xususiy radiostantsiyada efir setkasi oldindan tuzilmaydi. Mavzuga qarab, boshlovchi qo'shiqlarni tanlaydi, tinglovchilarning talab-istaklarini inobatga olingan holda, qo'shiqlar qo'yib beriladi.

1-taklif. Nodavlat radiokanallarining ayrimlarida shevadani o'z kechilishi, adabiy til me'yorlariga rioya qilinishi ta'minlanishi kerak.

2-taklif. Reklama roliklarini belgilangan me'yordan oshirmagan holda uzatish kerak. Sababi, bu ham tinglovchilarning e'tiroziga sabab bo'lishi mumkin.

3-taklif. Boshlovchilarning nutq madaniyati, kasb etikasi qoidalariga rioya qilinishi ta'minlanishi zarur.

4-taklif. Loyiha va dasturlarning salmog'ini oshirish kerak.

ADABIYOTLAR

1. Qosimova N. Onlayn jurnalistika. -T.: “O'zbekitobsavdonashriyoti”, 2020. -B.244.
2. https://ru.wikipedia.org/wiki/Kategoriya:Kommercheskiye_radiostantsii_Rossii,
3. Karimov A. va b. Audiovizual jurnalistika. -T.: O'ZBEKISTON, HMiyU, 2019. -B.176,
4. Bolotova L.D., Kravchenko S.V. Radioformati, formatirovaniye, pereformatirovaniye/. <https://vestnik.journ.msu.ru/books/2010/6/radioformaty-formatirovaniye-pereformatirovaniye/>.
5. Mirziyoyev Sh.M. Milliy taraqqiyot yo'limizni qat'iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko'taramiz. -T.: “O'zbekiston” NMIU, 2017. -B.498.
6. Yakubdjanova M. Globallashuv jarayonida nodavlat radiostantsiyalar faoliyati. Ta'lim va fan birligi: ekran, efir va internet madaniyati. Ilmiy-amaliy konferentsiya materiallari. -T. 2013. -B.179.
7. <http://oriatdono.uz/>.
8. <https://eho.uz/about>.
9. <https://archive.qalampir.uz/news/1-avgustdan-ozbekistonda-yangi-radio-ish-boshlaydi-3032>.
10. <https://www.maxima.uz/index4.html>.

UDK:81.112'22

Gulchehra HOJIYEVA,
Buxoro davlat universiteti, filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)
E-mail: durbora@mail.ru

**FRANSUZ VA O'ZBEK TILLARIDA SAN'ATGA OID TERMINLAR LINGVO-KULTUROLOGIK
XUSUSIYATLARINING "FREYM" TAHLILI (ANANAVIY HUNARMANDCHILIK TURLARI MISOLIDA)**

Annotatsiya

Ushbu maqola tilshunoslikda terminlarning tutgan o'rni, amaliy hunarmandchilikka oid san'at turlari fransuz va o'zbek tillaridagi lingvo-kulturologik xususiyatlarining "freym" tahliliga bag'ishlangan.

Kalit so'zlar: San'at terminlari, ananaviy hunarmandchilik, "freym" tahlil do'ppido'zlik, yog'och o'ymakorligi, zargarlik, l'atelier, broder, peintre, calot.

**"FRAME" ANALYSIS OF THE LINGUISTIC AND CULTURAL CHARACTERISTICS OF ART TERMS IN THE
FRENCH AND UZBEK LANGUAGES (IN THE EXAMPLE OF ANCIENT CRAFT TYPES)**

Annotation

This article is devoted to the "frame" analysis of the linguistic and cultural features of the French and Uzbek languages, the role of terms in linguistics, and the types of arts related to practical crafts.

Key words: Terms of art, traditional crafts, "frame" analysis hat making, wood carving, jewelry, l'atelier, broder, peintre, calot.

**«КАДРОВЫЙ» АНАЛИЗ ЛИНГВОКУЛЬТУРНОЙ ХАРАКТЕРИСТИКИ ХУДОЖЕСТВЕННЫХ ТЕРМИНОВ
ФРАНЦУЗСКОГО И УЗБЕКСКОГО ЯЗЫКОВ (НА ПРИМЕРЕ ДРЕВНИХ ВИДОВ РЕМЕСЕЛ)**

Аннотация

Данная статья посвящена «фреймовому» анализу лингвокультурологических особенностей французского и узбекского языков, роли терминов в языкознании, видов искусств, связанных с практическими ремеслами.

Ключевые слова: Художественная терминология, традиционные промыслы, «каркасный» анализ, шляпное дело, резьба по дереву, ювелирное дело, l'atelier, broder, peintre, calot.

Kirish. Ma'lumki, XXI asr nafaqat texnika va texnologiyalar asri, balki, tilga, xususan, xorijiy tillarga bo'lgan e'tiborning yuksak darajaga ko'tarilgan davri bo'lib, bugungi kun intellektualizmi deganda o'z tili bilan birgalikda ko'plab chet tillarini ham mukammal bilish nazarda tutiladi. Til milliy madaniyatning eng muhim tarkibiy qismi hisoblanar ekan, so'z xalq ma'naviyati, falsafasi va tarixini tushunishga imkon beruvchi vosita rolini bajaradi. Shu nuqtai nazardan, jahon tilshunosligida har bir milliy tilning o'ziga xos xususiyatlarini ilmiy asosda o'rganish hamda ularni kelajak avlodga yetkazish ilm-fan jadal rivojlangan davrimizning eng dolzarb masalasidir.

Metodlar. Adabiyot va tarixiy faktlarga suyanan holda, mamlakatimizning har bir viloyati, shahar-u qishloqlari o'zining beqiyos urf-odat va an'analari, avloddan-avlodga o'tib kelayotgan ko'pmingiylik nomoddiy boyliklariga ega bo'lib, shu jumladan, o'zbek hunarmandchilik san'atining ham ildizlari juda uzoq davrlarga borib taqalishini ta'kidlash joiz. Tadqiqot davomida mazkur san'at turining ko'plab o'ziga xos jihatlari noqardosh o'zbek va fransuz tillari doirasida milliy-madaniy nuqtai-nazardan qiyosiy-chog'ishtirma aspektlarda quyida o'z ifodasini topadi.

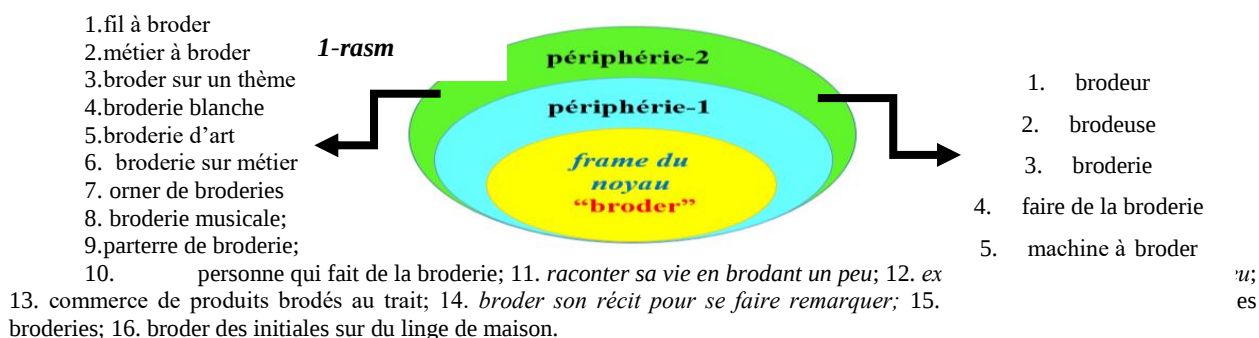
Tahlillar. Ma'lumki, yurtimizda san'atning ananaviy hunarmandchilik bilan bog'liq kanchkorlik, gilamchilik, do'ppido'zlik, yog'och o'ymakorligi, zargarlik, zardo'zlik, kandakorlik, kashtachilik (jumladan, Nurota kashtachiligi), kulolchilik, qo'g'irchoqsozlik, pichoqchilik, matochilik (jumladan, Marg'ilon matochiligi), miniatura san'ati, quroqchilik, Samarqand qog'ozchiligi, sangtaroshlik, chitgarlik, naqqoshlik san'ati, maxsichilik, beshikchilik, temirchilik, sandiqchilik va tandirchilik [4] kabi turlari mavjud

bo'lib, ularning o'rganilishida shu soha terminlarning qo'llanilishi bilan bog'liq ko'plab o'zigaxosliklarni kuzatish mumkin.

Hunarmandchilik insonning ishlab chiqarish faoliyati bilan vujudga kelib, jamiyat rivojlanishi davomida asta-sekin turli ijtimoiy-tarixiy davrlar doirasida texnika rivoji bilan aloqador holda takomillasha borgan, turli – kulollik, duradgorlik, temirchilik, misgarlik, binokorlik, toshtaroshlik, o'ymakorlik, kashtado'zlik, do'ppido'zlik, ko'nychilik, tikuvchilik, to'quvchilik, zargarlik, degrezlik, rixtagarlik, zardo'zlik, bo'yoqchilik, kemasozlik, tunukasozlik kabi yuzlab turlarga ajratiladi. Qardosh bo'lmagan tillarning chog'ishtirma tahlili ikki til terminlariga alohida yondashuvni taqozo etadi.

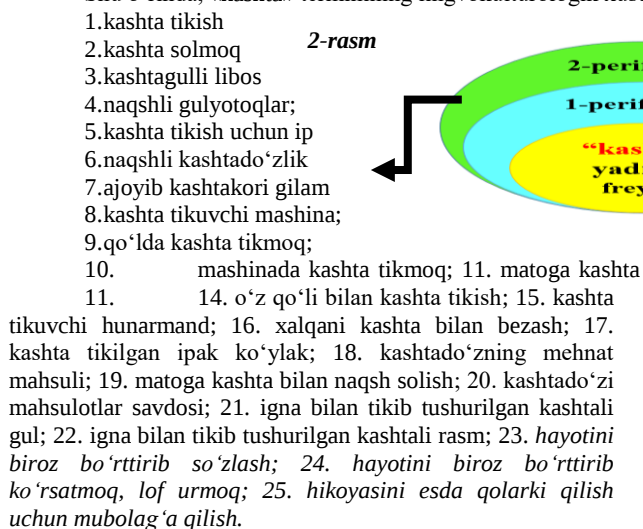
Fransuz amaliy san'atining ajralmas qismiga aylangan kashtachilik uzoq tarixga borib taqaladi va mazkur xalq ijtimoiy-madaniy hayotida alohida ahamiyat kasb etadi. Tadqiqotda ushbu terminga murojaat qilinganligining sabablaridan biri ham shunda.

«Broder» terminining freym strukturasini aniqlab, farqli belgilarini ajratib, «broder» freymini beruvchi leksikogrammatik ma'nolarni ifodalovchi lisoniy birliklarning semantik maydonini hosil qilindi hamda ushbu maydonda «broder» terminini yadro, 1-periferiya va 2-periferiya semantik guruhlariga bo'linishini fransuz va o'zbek tilidagi misollar tahlilida ko'rib chiqildi:

Ushbu misolda *broder* freymi **yadro** sifatida ifodalansa, uning 1- va 2-periferiyalarida mazkur termin atrofida yasalgan so'z va iboralarning leksik-semantik

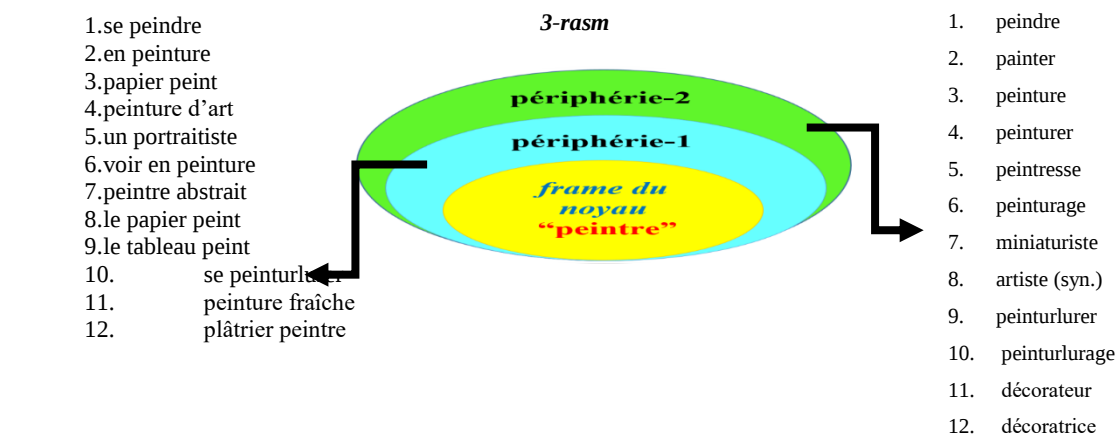
Shu o'rinda, «kashta» terminining lingvokulturologik xususiyatlari «freym» tahlili asosida yoritildi:

Yuqorida tahlilga tortilgan «broder» («kashta tikmoq») hamda «kashta» terminlari «freym» tahlillaridan o'zbek tilidagi atamaning leksik jihatdan keng ko'lamli ekanligini uning yadro va periferiyalariga kiritilgan terminlar

xususiyatlarini, ya'ni, 1-periferiyada tilda nisbatan faol qo'llaniluvchi terminlar jamlanganligi va ular mazkur o'rinda «kuchli guruh»ni tashkil etishini kuzatish mumkin.

tikish; 12. charmga tikilgan kashta; 13. kashtakori ro'molcha; sonidan ham ko'rish mumkin. Qolaversa, tahlilga tortilgan fransuz tilidagi «*raconter sa vie en brodant un peu*», «*exagérer sa vie en brodant un peu*», «*broder son récit pour se faire remarquer*» kabi birliklarning o'zbek tilidagi «*hayotini biroz bo'rttirib so'zlash*», «*hayotini biroz bo'rttirib ko'rsatmoq, lof urmoq*», «*hikoyasini esda qolarki qilish uchun mubolag'a qilish*» singari tarjimalari asosida xulosa qilib, fransuz tilidagi «*raconter*», «*exagérer*», «*broder*» fe'llarining o'zbek tilidagi «*bo'rttirib ko'rsatmoq*», «*lof urmoq*», «*mubolag'a qilmoq*» singari so'z birikmalariga ekvivalent bo'lib, sinonimik qatorni tashkil etganini va mazkur holatda ushbu til birliklarida «broder» («kashta tikmoq») fe'lining ko'chma ma'no kasb etganiga guvoh bo'lamiz.

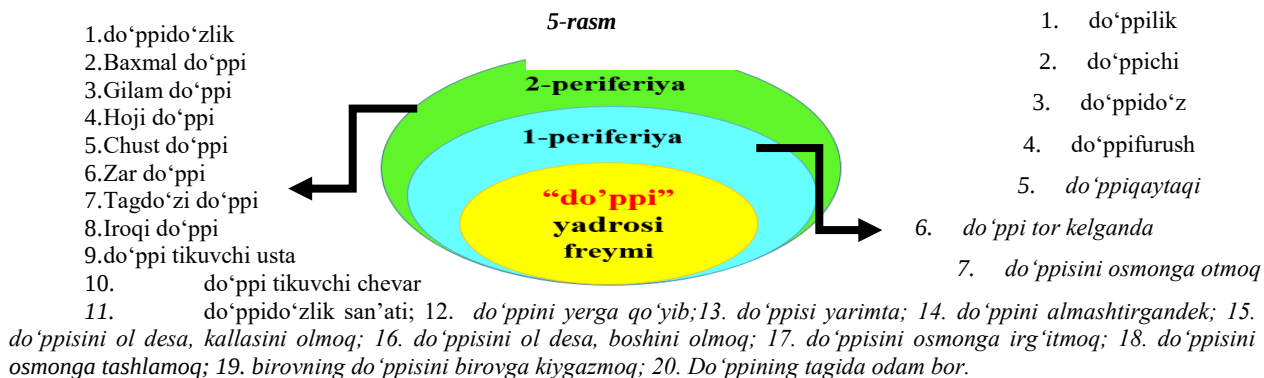

13. peinture mate; 14. peintre mineur; 15. peinture murale; 16. peinture lavable; 17. coup de pinceau; 18. peintre figuratif; 19. peinture figurative; 20. peinture abstraite; 21. un grand peintre; 22. peinture du sable; 23. peintre animalier; 24. peintre décorateur; 25. musée de peinture; 26. peinture métallisée; 27. peintures pariétales; 28. peintre en bâtiment; 29. peinture au rouleau; 30. peintre de batailles; 31. peintre de marines; 32. Gare à la peinture! 33. pinceau de peintre; 34. peinture au pistolet; 35. un peintre pompier; 36. un peintre réaliste; 37. un portrait réaliste; 38. galerie de peinture;

39. peintures rupestres; 40. peintre de paysages; 41. peinture anti-rouille; 42. peintre surréaliste; 43. un bon paysagiste; 44. peinture au rouleau; 45. peinture au pistolet; 46. peintre en bâtiment; 47. peindre des paysages; 48. peinture à la brosse; 49. peinture au pinceau; 50. les toiles d'un peintre; 51. l'atelier d'un peintre; 52. peinture en camaïeu; 53. peintre du dimanche; 54. peinture en bâtiment; 55. la peinture s'écaillée; 56. peinture à l'huile mac; 57. peinture à la détrempe; 58. un morceau de peinture; 59. faire la peinture de qn; 60. une peinture allégorique; 61. faire la peinture de qch; 62.

modernisme en peinture; 63. rouleau de papier peint; 64. une mauvaise peinture; 65. exposition de peinture; 66. peindre un mur en bleu; 67. une statue en bois peint; 68. un amateur de peinture; 69. une galerie de peinture; 70. les tableaux d'un peintre; 71. une peinture de la société; 72. un peintre d'un rare talent; 73. un peintre du cœur humain; 74. un roman qui peint la société; 75. tendre un mur de papier peint; 76. un peintre de natures mortes; 77. avoir du goût pour la peinture; 78. tableau peint par touches légères; 79. recouvrir un mur de papier peint;

80. acheter un pot de peinture mate; 81. un adepte de la peinture moderne; 82. peindre un numéro sur une plaque; 83. peindre qqch de plusieurs couleurs; 84. Ce peintre a une pâte extraordinaire. 85. Il faut le voir à l'ouvrage, ce peintre. 86. l'application d'une couche de peinture; 87. les peintures rupestres de la préhistoire; 88. appliquer plusieurs couches de peinture; 89. rétrospective consacrée à l'œuvre d'un peintre; 90. peinture composée d'un diluant, d'une charge et de pigments.

«Do'ppi» leksemasiga doir bo'lgan san'at terminlari badiiy buyum sifatida chiroyli shakllarda bezatib ishlangan, turli maqsadlarda foydalaniladigan moddiy madaniyat asarlari, tasviriy san'at, amaliy san'at, bezak san'ati mahsulotlaridan biri sanaladi [5]. Yuqoridagi misollar tahlili «calot» va «do'ppi» terminlarining har ikki noqardosh tillarda bosh kiyimi sifatida qo'llanilishi, fransuz tilida turli kasb va holatga ishora qilinsa, o'zbek tilidagi birliklar do'ppining turlari va u asosida yaratilgan frazeologik birliklarning keng tarqalganligidan dalolat beradi.

Xulosa. Xulosa o'rniida quyidagilarni ta'kidlash mumkin:

✓ Terminlar – maxsus sohaga doir lug'atlar bo'lib, bunday lug'atlar aynan bir maqsadga yo'naltirilgan bir yoki bir necha tilli lug'atlar bo'lishi mumkinligi ma'lumdir. Qolaversa, terminologiyani kelib chiqishi, tarixiy rivojlanishi, shakllana borishi hamda taraqqiy etishi albatta, o'ziga xos qonun-qoidalar sababli paydo bo'ladi. Shu bilan birga, terminologiya umumxalq tilining leksikasi negizida paydo bo'ladi, rivojlanadi hamda uning boyishi uchun xizmat qiladi. Tilga «ichki» jihatdan yondashilganda, u etnik integratsiyaning bosh omili sifatida namoyon bo'lsa, «tashqi» jihatdan yondashilganda, u xalqning etnik farqlarini ko'rsatadi.

ADABIYOTLAR

1. Hojiyeva G.S. San'atga oid terminlarning leksik-semantik va milliy-madaniy tahlili (fransuz va o'zbek tillari misolida). Falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi. – Buxoro, 2023. – B.97.
2. Jo'rayeva M.M., Hojiyeva G.S. O'zbekcha-fransuzcha fransuzcha-o'zbekcha lug'at (Dictionnaire ouzbek-français français-ouzbek). Musiqi va san'at sohasiga oid ikki tilli lug'at. Buxoro, 2019. – B.184.
3. Larousse Dictionnaire Maxipoche. Jaques Florent. – Paris, 2011.
4. O'zbekiston nomoddiy madaniy merosi. YuNESKO ishlari bo'yicha O'zbekiston Respublikasi milliy komissiyasi. – Toshkent, 2017. – B.3.
5. Sayfullayev B.S. Madaniyat va san'at atamallari qomusiy lug'ati. – Toshkent, 2013. – B.18.
6. Гак В.Г., Ганшина К.А. Новый французско-русский словарь – Nouveau dictionnaire français-russe. Дрофа, Русский язык медиа. – Москва, 2010. – С.571.
7. Sumaira Nawaz, Khaitova Gulshan Bahodirovna, and Akhmedova Mehrinigor Bahodirovna. "Explanation of Agricultural Terms in Dictionaries". Indonesian Journal of Innovation Studies, Vol. 18, May 2022, doi:10.21070/ijins.v18i.606.
8. NGONGO, Magdalena, Akhmedova Mehrinigor et al. A Systemic Functional Linguistic Analysis of Clauses Relationship in Luke Gospel Text, Janji Baru Using Kupang Malay. Studies in Media and Communication, [S.l.], v. 11, n. 5, p. 33-40, mar. 2023. ISSN 2325-808X.
9. Islomov Eldor, Ahmedova Mehrinigor Bahodirovna. The essence of spirituality in the uzbek language. Xiii международная научно-практическая конференция " язык и культура", Челябинск, 26 апреля 2018 года.
10. Bahodirovna, Akhmedova M. "Lexicographic Analysis of "Spirituality" Terms in English and Uzbek Languages." International Journal on Integrated Education, vol. 2, no. 5, 2019, pp. 140-143, doi:10.31149/ijie.v2i5.190 (<https://dx.doi.org/10.31149/ijie.v2i5.190>).

Shahnoza SHADIYEVA,
Toshkent Davlat Transport Universiteti assistenti
E-mail shadiyevashahnoza@gmail.com

TDTU dotsenti, PhD G.S.Mustayeva taqrizi asosida

BADIIY NUTQ, NUTQNING ASOSIY TURLARIDAN BIRI SIFATIDA

Annotatsiya

Maqolamizda og'zaki va yozma nutqda badiiy nutqni ishlashini har tomonlama o'rganish va ularning o'ziga xosligini badiiy nutqda qo'shimcha ma'lumotlarni taqdim etish vositasi sifatida aniqlash zarurati tahlil qilinadi. Badiiy nutqda haqiqiy artikulyatsiyani ifodalashning lingvistik vositalari tizimida alohida o'rin tutadigan tushunchalarning kommunikativ va pragmatik funksiyalari masalasi ham yetarli darajada rivojlanmagan. Nutqning har bir birligi ma'noning to'liqligiga muvofiq munosabatlar orqali boshqasiga bog'langan. Biz tegishli ma'lumotlarni taqdim etishda o'z maqsadlarimizga erishish uchun ushbu misollardan foydalanamiz.

Kalit so'zlar: Ramziylik, kognitiv, pragmatik, immersiv, ritorika, badiiy, obrazlilik, metafora, adabiyot, estetik til, badiiy nutq.

ХУДОЖЕСТВЕННАЯ РЕЧЬ, КАК ОДИН ИЗ ОСНОВНЫХ ВИДОВ РЕЧИ

Аннотация

В нашей статье анализируется необходимость всестороннего изучения функционирования художественной речи в устной и письменной речи и определения их специфики как средства представления дополнительной информации в художественной речи. Недостаточно развит в художественной речи и вопрос о коммуникативных и прагматических функциях понятий, занимающих особое место в системе языковых средств выражения реальной артикуляции. Каждая единица речи связана с другой отношениями в соответствии с полнотой смысла. Мы будем использовать эти примеры для достижения наших целей при предоставлении соответствующей информации.

Ключевые слова: Символизм, познавательный, прагматический, иммерсивный, риторика, художественный, образный, метафора, литература, эстетический язык, художественная речь.

ARTISTIC SPEECH AS ONE OF THE MAIN TYPES OF SPEECH

Abstract

Our article analyzes the need for a comprehensive study of the functioning of artistic speech in oral and written speech and determining their specifics as a means of presenting additional information in artistic speech. The question of the communicative and pragmatic functions of concepts that occupy a special place in the system of linguistic means of expressing real articulation is also insufficiently developed in artistic speech. Each unit of speech is connected to the other by relations in accordance with the completeness of meaning. We will use these examples to achieve our goals when providing relevant information.

Key words: Symbolism, cognitive, pragmatic, immersive, rhetoric, artistic, figurative, metaphor, literature, aesthetic language, artistic speech.

Kirish. Badiiy nutq-bu shoirlar, mualliflar va ma'ruzachilar tomonidan his-tuyg'ularni va tushunchalarni til vositasi orqali yetkazish uchun ishlatiladigan vosita hisoblanadi. Adabiyot ma'lum bir jamiyatning badiiy va madaniy tuzilishiga sezilarli ta'sir ko'rsatadigan asosiy elementdir. Badiiy nutq-bu she'riy, xayoliy ifoda uslubi bilan ajralib turadigan og'zaki muloqotning turi hech kimga sir emas. Badiiy nutq-bu his-tuyg'ular, tushunchalarni yetkazish uchun ishlatiladigan lingvistik tushunchadir. Metafora, ramziylik va obrazlilikning bandligi ko'pincha ushbu nutq shaklining tabiatini belgilaydi. Yuqorida aytib o'tilgan lingvistik ifoda maqsadga muvofiq va bezatilgan bo'lib, qabul qiluvchi uchun immersiv idrokka boy tushunchani yaratishga e'tibor qaratilgan. Badiiy ritorika ko'pincha she'riyat, adabiyot va kino kabi sohalarida qo'llaniladi, bu murakkab tushunchalar va hissiyotlarni yetkazish uchun tildan foydalanishni talab qiladi. Badiiy nutqning ajralib turadigan xususiyatlaridan biri bu shaxsiy o'ziga xoslikni ta'kidlashdir.

Badiiy nutqni ko'pincha hissiy javoblarni keltirib chiqarish va tinglovchilarga yoki o'quvchilarga psixologik ta'sir ko'rsatish qobiliyati bilan ajralib turishi mumkin. Badiiy nutqdan foydalanish hamdardlik, rahm-shafqat yoki qiziqish tuyg'ularini uyg'otish qobiliyatiga ega va o'quvchi yoki tinglovchining asosiy e'tiqodlariga qarshi chiqishi mumkin.

Yozuvchilar nutqning muqobil usullari orqali ifodalash qiyin bo'lishi mumkin bo'lgan murakkab va mavhum tushunchalarni yetkazish uchun estetik tildan tez-tez foydalanadilar. Lingvistik paradigma tez-tez metafora va ramzlardan foydalanadi va shu bilan o'quvchi yoki tinglovchiga mo'ljallangan ahamiyatni hal qilishni buyuradi. Tilni shu tarzda ishlatish tilshunoslarga murakkab tushunchalarni nozik va tez-tez ko'p qirrali yondashuvda yetkazish qobiliyatini beradi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Ommaviy axborot vositalari, siyosiy, huquqiy, harbiy, tibbiy va badiiy sohalarida mavjud bo'lgan turli sohalarini qamrab oluvchi bir qator nutqlarni o'rganayotganda, nutqning har bir turi ma'lum bir kognitiv, pragmatik, mafkuraviy va madaniy omillar to'plami bilan tavsiflanganligi ayon bo'ladi. Ushbu omillar, o'z navbatida, nutqning o'ziga xos turiga qarab amalga oshirishdagi farqlarga olib keladi. Empirik dunyoda nutqning bir nechta shakllarini kuzatish mumkin, ba'zi turlari esa faqat muallifning ijodiga tayanadi, [1]. Bir nechta tilshunoslar, shu jumladan A.Mammadov va M.Mammadov, nutqda shaxsning ichki shaxsining sezilarli ta'sirini ta'kidladilar. Nutqning ta'rifi shaxsning ichki sohasi bilan chambarchas bog'liq bo'lib, bu yerda atrofdagi madaniy e'tiqod va qadriyatlar muloqotda aks etadi. T.B.Samarskaya va E.G.Martirosyan

"badiiy nutq" jamiyat tarixidagi ma'lum bir bosqich madaniyatiga ega ekanligini ta'kidlashadi. Shuningdek, badiiy matnni aktualashtirish jarayonini tushunish uchun uni boshqa har qanday matndan ajratib turadigan uning o'ziga xos xususiyatlari va parametrlarini to'g'ridan-to'g'ri ta'kidlash kerak bo'ladi" [2].

Badiiy nutqni tahlil qilish kontekstida Guo Xueyang badiiy matn aloqani osonlashtirishda alohida funktsiyaga ega degan fikrni bayon qiladi. Xususan, matn kommunikatorlarning ma'lum bir guruhiga mo'ljallangan bo'lib, ular o'rtasida belgilangan rollarni taqsimlaydi [3]. Shu bilan birga, tadqiqotchi badiiy aloqa doirasida ma'lumotni tarqatish va maqsadli auditoriyaga ta'sirini amalga oshirish uchun ishlatiladigan noyob tushuncha mavjud degan fikrga e'tibor qaratadi. Yozma nutqni yaratishda muallif asosan qabul qiluvchiga estetik ta'sir ko'rsatish uchun muayyan munosabat, kommunikativ maqsadlar va yondashuvlarga asoslanadi [3]. Y.M.Lotmanning nuqtai nazariga ko'ra, adabiyot va tilni, shuningdek adabiyot va undan tashqaridagi dunyoni bog'laydigan interfeys badiiy nutq sohasi deya fikr bildiradi. Ushbu tushuncha og'zaki san'atning kommunikativ funktsiyasini yengillashtirishda hal qiluvchi rol o'ynaydigan "semiotik muhit" ni yaratadi. [4].

N.L.Galeyevaning badiiy nutqning maqsadi bilan bog'liq kuzatuvlariga ko'ra, badiiylilik elementini o'z ichiga olgan matn tafakkurni rag'batlantirish qobiliyatiga ega, bu esa tushunishning maxsus sohasini yaratishga olib keladi. Galeyevaning so'zlariga ko'ra, ma'naviy makon tushunchasi semantik va mafkuraviy paradigmalarni to'plamini, shuningdek, qadriyatlar, his-tuyg'ular, g'oyalar, bilimlar, tushunchalar va e'tiqodlarni qamrab oladi, ularning barchasi kengroq madaniy hodisalarga hissa qo'shadi. Jon Searlning so'zlariga ko'ra, deyarli barcha taniqli badiiy asarlar matn orqali uzatiladigan xabarni etkazishini, ammo matnda o'z-o'zidan mavjud emasligini e'tiborga olish mumkin. Jon Searlning so'zlariga ko'ra, badiiy matnning asosiy maqsadi deb hisoblanishi mumkin bo'lgan ma'lum bir habarni yetkazish niyatida amalga oshirilgan nutq harakatlarining aniq namoyishi faqat bolalar hikoyalari uchraydi. Shuni ta'kidlash kerakki, V.P.Rudnev "badiiy nutq" tushunchasiga tayanib, "badiiy adabiyot" atamasini o'z fikrini beradi. Rudnev ta'kidlaganidek, badiiy nutqlarni tartibga soluvchi va tegishli badiiy iboralarni keltirib chiqaradigan qoidalar badiiy adabiyot deb ataladi. Yuqorida aytib o'tilganidek, xayoliy kompozitsiyani yaratishda yozuvchi atrofda voqelikka tegishli nuqtai nazarini yetkazadi, bu badiiy adabiy asar yaratish bilan yakunlanadi. G.V.Stepanovning nuqtai nazariga ko'ra, noyob badiiy matn asari sinonimik bayonotlar yordamida samarali yetkazilishi mumkin bo'lmagan ma'noni yetkazishga qodir. [6]

Tadqiqot metodologiyasi. Badiiy ma'noning ifodasi, ishlatilgan lingvistik tuzilishdan qat'i nazar, semantik vositalar orqali ichki jihatdan tushunarsiz bo'lib qoladi. Stepanovning so'zlariga ko'ra, til konstruksiyasining o'zgarishi badiiy ma'noning muayyan shakli yo'qolishiga yoki yangisining paydo bo'lishiga olib keladi. V.A.Maslovaning fikricha, badiiy nutqda bir qator o'ziga xos xususiyatlarni ajratib ko'rish mumkin. Dastlabki fikrga ko'ra, badiiy nutq dunyoning hiyla-nayranglari haqida noyob tasavvurni taqdim etish orqali maxsus virtual haqiqatni keltirib chiqaradi va shu bilan bunday nutq va haqiqiy haqiqat o'rtasidagi takrorlanmaydigan aloqani ta'kidlaydi. Ikkinchidan, badiiy nutq muallif va o'quvchi o'rtasidagi o'zaro ta'sirni o'z ichiga olgan va til, ijtimoiy va madaniy konvetsiyalar ta'sirida bo'lgan dinamik jarayon sifatida tavsiflanadi. Uchinchidan, ushbu nutq u yaratilgan kontekstning ijtimoiy-individual

haqiqati tomonidan ishlab chiqariladi. Maslovaning fikriga ko'ra, nutqda ma'no yaratish tushunchalar, toifalar va ular bilan bog'liq boshqa jarayonlardan foydalanishni o'z ichiga oladi. V.V.Feshchenkning ta'kidlashicha, yuqorida aytib o'tilgan xususiyatlar madaniyat doirasidagi nutqning barcha shakllariga taalluqlidir, chunki ular badiiy amaliyotlarning ajralmas xususiyati hisoblanadi [6]. Shu bilan birga, V.A.Maslovaning badiiy nutqni uni idrok etish jarayonida namoyon bo'ladigan estetik qiymatga ega bo'lgan kommunikativ yo'naltirilgan og'zaki asar deb talqin qiladi [7]. V.V.Feshchenko "bunday tasvir badiiy nutqda estetik qiymatning eng muhim jihatini o'z ichiga oladi; ammo, bizning nuqtai nazarimizdan, bu qiymat nafaqat badiiy asarni talqin qilish jarayonida namoyon bo'ladi (bu holda tarjimon har qanday bayonotni kontekstsiz estetik deb tan olishi mumkin), balki butun kommunikativ stsenariy, shu jumladan estetik xabarni yaratish, yetkazish va qabul qilishdir" deb fikr bildiradi [6].

Tahlil va natijalar. Badiiy muloqotning muhim fazilatlariga va xususiyatlariga kelsak, L.A.Manerko "badiiy asar nutqi" atamasi kommunikativ jarayonning yakuniy natijasini bildiruvchi "adabiy matn" yoki "badiiy adabiyot matni" atamasidan farq qiluvchi dinamik hodisa degan fikrni bildiradi. Birinchi atama matn va kontseptual makon o'rtasidagi o'zaro ta'sirni uning semantikasi va semiotikasini tushunish, balki matnga xos bo'lgan "vertikallik" bilan bog'lanish va shu bilan izohlash uchun potentsialni aniqlash vositasi sifatida tavsiflaydi. Manerko ma'lumotlariga ko'ra, ushbu nutq bilim, his-tuyg'ular va qadriyatlarini yetkazish va baham ko'rishga yordam beradi. Lingvoestetik yondashuvga asoslanib, V.V.Feshchenko badiiy diskurs sohasidagi tarkibiy elementlari va xususiyatlariga asoslanib, bunday diskursning ta'rifini beradi. Tadqiqotga ko'ra, "badiiy nutq" tushunchasi badiiy asar tomonidan qo'llab-quvvatlanadigan muallif va auditoriya (o'quvchi, tomoshabin, tinglovchi) o'rtasidagi almashinuv natijasida yuzaga keladigan og'zaki iboralar to'plamidir. Adabiyotning o'ziga xos turlari va janrlarida bunday ifodalarni namoyon qilish va idrok etishning estetik elementlariga yetarlicha e'tibor beriladi. "San'at asari" atamasi uning yaratuvchisining badiiy zukkoligi tufayli estetik ahamiyatga ega bo'lgan va matn mazmuni, moddiy ob'ektlar yoki spektakllar kabi turli shakllarda namoyon bo'lishi mumkin bo'lgan ijodni anglatadi. Feshchenko tomonidan berilgan ta'rif badiiy nutq toifasini boshqa turli xil lingvistik va estetik tasniflar qatoriga kiritadi, shu jumladan ular bilan cheklanmagan holda badiiy matn, badiiy aloqa va badiiy bayonot deya ta'kidlaydi.

Badiiy nutqda asosiy e'tibor yuboruvchining kognitiv va hissiy sohasida, xoh yozuvchi, xoh shoir bo'lsin, badiiy asar yaratish jarayonida uning psixologik moyilligini, o'ziga xos fikrlash tarzini, voqelik bilan shaxsan tanishishini va boshqalarni qamrab oladi deb taxmin qilish mumkin. Badiiy nutqni yozuvchi (badiiy nutqni yetkazuvchi sub'ekt sifatida) va o'quvchi (ijodiy nutqni oluvchi sifatida) o'rtasida o'zaro munosabatlarni talab qiladigan ijtimoiy rivojlanishning ma'lum bir davrida hukmron madaniy muhitning namoyon bo'lishi sifatida talqin qilish mumkin.

Xulosa va takliflar. Xulosa qilib aytganda, lingvistik tilshunoslar badiiy nutqni, innovatsion va xayoliy bayonotlarni yaratish uchun asosiy aloqa usuli sifatida ishlatadilar. Uning o'ziga xosligi, tasvirlar haqida o'ylash, va imkoniyatlar his-tuyg'ularini olish va murakkab tushunchalarni ifoda qilish deyish mumkin. Jamiyat haqidagi tushunchamizga ta'sir qilishda adabiyot va madaniyatning kuchini oshirib bo'lmaydi, bu bizning umumiy madaniy tushunchamizning elementiga aylanadi.

ADABIYOTLAR

1. Купцов А. Е. Коммуникативные частицы как средства репрезентации актуальной информации в художественном дискурсе (на материале английского, испанского и русского языков) А.Е.Купцов, В.Н.Бабаян. Текст непосредственный Верхневолжский филологический вестник: научный журнал. – 2021а. – №3. – С. 125-131.
2. Самарская Т. Б Художественный дискурс: специфика составляющих и особенности организации художественного текста Т.Б.Самарская, Е.Г.Мартиросьян. – Текст: непосредственный Сфера услуг: инновации и качество. – 2012. – № 10. – С. 20.
3. Хуиян Г. Особенности дискурса художественного произведения Г.Хуиян. – Текст: непосредственный Молодой ученый. – 2017. – № 20 (154). – С. 483-486.
4. Лотман Ю. М. О природе искусства Ю.М.Лотман и тартуско московская семиотическая школа Ю.М.Лотман. – Москва: ИТДГК «Гнозис», 1994. – 547 с. – Текст: непосредственный.
5. Степанов В.Н. Прагматика спонтанной телевизионной речи / В. Н. Степанов. – Ярославль: РИЦ МУБиНТ, 2008. – 248 с. – Текст: непосредственный.
6. Фещенко В.В. Художественный дискурс: к определению термина в перспективе лингвоэстетики В.В.Фещенко. – Текст: непосредственный Новый филологический вестник. – 2021. – № 1. – С. 16-35.
7. Маслова В.А. Когнитивный и коммуникативный аспекты художественного текста. В.А. Маслова. – Витебск: Витебский государственный университет им. П.М. Машерова, 2014. – 104 с. – Текст: непосредственный.

UDK:81'373(038)

Dilovar ERMETOVA,

National University of Uzbekistan Teacher of the Department of French Philology

E-mail: ermetovadilobar@mail.ru

Based on the reviews by DSc D.I. Djafarova UzNU

CREATIVE RESEARCH AS AN ATTEMPT TO EMBODY THE PRINCIPLES OF NATURALISM

Annotation

The development of terminology as an independent field of world linguistics, the creation of dictionaries of different languages expanded the scope of comparative research. Therefore, in world linguistics, in particular, drawing scientific conclusions based on the comparison of explanatory dictionaries in French, Russian and Uzbek languages is one of the urgent tasks of modern science. It should be said that at present, terminology serves as a source of information in the process of communication, as a means of accelerating scientific and technical progress, and assimilation of various specialties. This further increases the need for scientific research in this regard.

Key words: Naturalism, world linguistics, creative research, explanatory dictionaries, terminology.

КРЕАТИВНОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ КАК ПОПЫТКА ВОПЛОЩЕНИЯ ПРИНЦИПОВ НАТУРАЛИЗМА

Аннотация

Развитие терминологии как самостоятельной области мирового языкознания, создание словарей разных языков расширили рамки компаративистских исследований. Поэтому в мировой лингвистике, в частности, получение научных выводов на основе сопоставления толковых словарей французского, русского и узбекского языков является одной из актуальных задач современной науки. Следует сказать, что в настоящее время терминология служит источником информации в процессе общения, средством ускорения научно-технического прогресса, усвоения различных специальностей. Это еще более увеличивает потребность в научных исследованиях в этом отношении.

Ключевые слова: Натурализм, мировая лингвистика, творческие исследования, толковые словари, терминология.

IJODIY IZLANISH NATURALIZM TAMOYILLARINI MUJASSAMLASHTIRISHGA URINISH SIFATIDA

Annotatsiya

Terminologiyaning jahon tilshunosligining mustaqil sohasi sifatida rivojlanishi, turli tillar lug'atlarining yaratilishi qiyosiy tadqiqotlar ko'lamini kengaytirdi. Shunday ekan, jahon tilshunosligida, xususan, fransuz, rus va o'zbek tillaridagi izohli lug'atlarni qiyoslash asosida ilmiy xulosalar chiqarish hozirgi zamon fanining dolzarb vazifalaridan biridir. Aytish joizki, hozirgi vaqtda terminologiya muloqot jarayonida axborot manbai, ilmiy-texnikaviy taraqqiyotni tezlashtirish, turli mutaxassisliklarni o'zlashtirish vositasi bo'lib xizmat qilmoqda. Bu esa bu boradagi ilmiy izlanishlarga bo'lgan ehtiyojni yanada oshiradi.

Kalit so'zlar: Naturalism, jahon tilshunosligi, ijodiy izlanish, izohli lug'atlar, terminologiya.

Introduction. Naturalism (French Naturalisme de lat. Naturalis - "natural, natural") is a late stage in the development of realism (or positivism) in the literature of the late 19th and early 20th centuries. Naturalism is also called artistic method, characterized by the desire for external plausibility of details, representation of unique phenomena - without generalization and typification.

The object of the research is the language of the novel "Germinal" by Emile Zola.

Research subject: the functioning of terminological and professional vocabulary in the novel "Germinal" by Emile Zola.

Aim of the work: identification and analysis of the peculiarities of the functioning of professional and terminological vocabulary in the novel "Germinal" by Emile Zola.

This objective supposes the resolution of the following tasks:

- 1) taking into account the notion of "lexical system";
- 2) determination of the stylistic layers of the vocabulary of the modern French language;
- 3) clarification of the notion of "vocabulary of a limited domain of use";
- 4) taking into account and clarifying the notions of "duration" and "professionalism";

5) establishment of methods for systematizing terminological and professional vocabulary;

6) identification of the peculiarities of the functioning of terminological and professional vocabulary in the text of Emile Zola's novel "Germinal".

The term "naturalism" applied to literature was used at the turn of the 18th and 19th centuries to refer to the stylistic trend characteristic of many samples of the so-called "Philistine drama", which spread in the second half of the 18th century. Thus, Friedrich Schiller understood naturalism as "imitative reproduction of reality" - interest in small everyday details (especially, in the dramas of A. V. Iffland), designed to create "the illusion of reality" on the stage. The "Philistine drama", in turn, was closely associated with the philosophical naturalism of the Enlightenment. Naturalism took shape as an independent artistic direction only in the second half of the 19th century[1].

The philosophical premises of naturalism are associated with positivism, especially with the theories of O. Comte on the "biological" study of society and the identification of certain stages of its development (just as in the development of a living organism). The assimilation of a work of art to a scientific treatise has led to the fact that the main value for naturalists in a literary work has become cognitive, information that can be drawn from it about people

and society. The act of aesthetic pleasure was assimilated to the act of cognition. At the same time, the writer, as a scientist, did not include his own ideas and beliefs in the work. In literature, the predecessors of naturalism can be called Chanfleur, L.E. Duranty, G. Flaubert.

Writers have tried to reproduce reality as calmly and objectively as possible by the methods of literary "recording", for the transformation of novels into a "human document" about the state of society in a certain place, and at a certain time. The text was intended to represent a "piece" of reality as precise as a photograph. The publication of many works was accompanied by scandals, as naturalists did not hesitate to openly record the life of filthy shantytowns, trouble spots and brothels - those places which were not generally depicted in earlier literature.

Man and his actions were understood to be conditioned by physiological nature, heredity and environment - social conditions, everyday and material surroundings. Naturalism arose under the influence of the rapid development of natural science and can be considered the transfer of scientific methods of observation and analysis to the field of artistic creativity. Naturalist writers in the creation of their works relied on an in-depth study of the life, working conditions and work of their heroes, technologies and tools, clinical reports, medical works. The natural scientific explanation of all human action by the action of "blood and nerves" (Zola's phrase) has led naturalists to doubt a person's free will[3].

The main characteristics of naturalism:

1) Naturalism - a frank and detailed description of previously forbidden, cruel, disgusting, vile or intimate aspects of life. This trait was inherited from naturalists by many 20th century writers, and it was in the 20th century that it reached its limit, when there are absolutely no restrictions for writers.

2) The idea of literature as a scientific study of life.

3) Biologism - the explanation of all social and spiritual phenomena, mainly human character traits, biological and physiological reasons. Naturalists considered man as above all a biological being, an animal, an organism. It is the same vulgar materialism that Bazarov preached. Naturalists believed that man had no free will. All actions are determined, first, by innate and inherited character traits, temperament, and second, by the external environment to which human temperament adapts. Of course, to reduce everything to physiology is stupidity, but the great merit of naturalists was that for the first time when analyzing human behavior they began to take into account such an important factor as heredity, which had not been taken into account, at all before, explaining everything solely by the influence of the external environment. A person is already born with a certain set of traits, abilities and defects that determine his life. For this understanding I am personally very grateful to them, perhaps I am also a bit of a naturalist. Naturalists have also vividly and convincingly shown how strong the animal biological principle is in man[5,6].

The key difference between naturalism and classical realism is that the heroes of naturalistic works are not responsible for their lives, they simply have no choice. Many naturalist characters are helpless products of environment and bad heredity, driven by animal instincts throughout life, while the fulfillment of those instincts is hampered by overwhelming socio-economic realities.

According to B. Suchkov, naturalism "imitates realism", differing from it "not only by the absence of social analysis and typicality, but also by the fact that it equalizes in the image different phenomena of reality in their objective content[7].

Thus naturalism, while keeping a visible similarity with realism, becomes the antipode of the traditions of classical art. It opens the process of disintegration of the traditional artistic image, absolutizing its individual elements. The fact, the reality, transmitted with photographic accuracy, beyond the appreciation of the author, becomes dominant in naturalism.

The principles of naturalism can already be found in the novels of the Goncourt brothers and George Eliot, published in the 1860s. However, the first to use the term "naturalism" to designate his own work was Emile Zola, the author of the theoretical works "Experimental Novel" (1880), "Novelists-Naturalists" (1881) and "Naturalism in the Theater" (1881). Around Zola were writers like Guy de Maupassant, Alphonse Daudet, Huysmans and Paul Alexis. After the publication of the collection "Les Nuits de Medan" (1880) with frank accounts of the disasters of the Franco-Prussian war (including Maupassant's story "Pyshka"), the name of the "Medan group" was assigned to them.

The naturalistic principle in literature has often been criticized for its lack of artistry. For example, I.S. Turgenev wrote of one of Zola's novels that "there is much to dig into chamber pots". Gustave Flaubert was also critical of naturalism, in which French critics at first saw almost the ideological leader of the new school. Zola maintained friendly relations with many impressionist painters; the two directions crossed in their quest for the most precise fixation of reality[9,10].

In the late 1880s, some naturalist writers (notably Huysmans) adopted symbolic positions, while Zola continued to record the social realities of contemporary France in the 20-volume series of Rougon-Maccara novels. The fame of the French writer resounds well beyond the borders of France. German (Gerhart Hauptmann), Scandinavian (Yu.A. Strindberg), Portuguese (Esa de Queiroz), Czech (K.M. Chapek-Hod) and Russian (P.D. Boborykin) writers paid homage to the fashion of life writing daily. Examples of naturalistic prose in Russian are Artsybashev's novel "Sanin", Kuprin's story "The Pit", "Notes of a Doctor" by V.V. Veresaeva and "Village" I.A. Bunin.

Naturalism only became a sort of school outside France in Italy and the United States. American naturalist writers - Theodore Dreiser, Stephen Crane, Frank Norris, Jack London, John Steinbeck - ruthlessly captured the realities of everyday life on the margins of society, on the battlefields and in the urban slums (where immigrants arrived in America). In general, their writings are even more pessimistic than Zola's novels.

The naturalist movement is also reflected in the lyrics, in the poetry of the symbolists and in the drama, where the plays of Alfred Turud (1839-1875) and Bouvier enjoyed success in their time, not without significance. The "Théâtre libre" in Paris and Berlin was created for the introduction of naturalism in stage performance, but they failed to introduce particular innovations. The most important and consistent German naturalists in the drama are Arno Goltz and John Schlaf, who sometimes wrote together under the pseudonym of Bjarne Holmsen ("Papa Hamlet" and others). Hauptmann and Zuderman can be attributed to naturalism only with reservations: the first - according to its penchant for the fantastic element and fabulous symbolism, the second - according to the desire for conventional methods of theatrical effect, sensitivity and inclination to moralize[11].

The study of society from the point of view of a naturalist, the assimilation of artistic knowledge to the scientific, the predominant interest in the physiological foundations of the psyche and the distrust of all kinds of ideologies (such as "romantic delusions") have generally led to the limitation of artistic truth. in the works of naturalists.

However, the intrusion of the truth of life, so stubbornly sought by naturalists, has upset artificial theoretical constructions and caused the profound artistic impact of many works of art. Thus, Zola, declaring his intention to give in the 20-volume series "Rougon-Maccara" "the natural and social history of a family", subordinated the characters and destinies of his heroes to social factors rather than "natural". The motive of heredity recoiled before the concrete study of social relations. The study of material life, in which naturalism saw the key to understanding the human psyche, has often revealed the class nature of consciousness. Describing the living and working conditions of the Maheu family (*Germinal*), Zola reveals the origins of the contradictions at the origin of the class struggle, and in the novel *La Terre* lays bare the social roots of the psychology of the peasant owner.

The determinism inherent in naturalism has often led to fatalism. The belief in the fatal conditionality of a person's fate by his physiological nature and his material, everyday environment, in the previously given lack of freedom of his will, was overcome only by some authors. If Zola, believing in science and knowledge, in social progress, strove to discover, by exploring the mechanism of interaction between the environment and the person, ways of actively influencing the environment in order to organize a more reasonable organization of society, then other writers (for example, the late Maupassant and especially Huysmans) prevailed a pessimistic belief in the immutability of human nature and the futility of efforts to improve society.

Comparing literature to science, naturalists rejected any tendency, understanding it as moralizing. They believed that the reality they portrayed with scientific impartiality was sufficiently expressive in itself. However, for some naturalists, "impartiality" has become an excuse for social indifference, a departure from ideological struggle in the world of positive

facts and neutral truths. Naturalists believed that literature, like science, had no choice of material; for the writer there are no unsuitable plots or unworthy subjects - hence the significant broadening of the subject of art, the interest in the "raw truth" of life - in the lives of underprivileged and oppressed ("Germini Lacert" from the "Piège" brothers by E. Zola and others). However, the desire to obey the material, to write "under the dictation of life" has often led the "orthodox naturalists" to a "stream of life" without intrigue.

It is characteristic that many writers of the late 20th century, believing that the method of naturalism did not give them the opportunity to create generalizing images and images, turned to the position of symbolism (late Ibsen, Hauptmann). The path of empiricism from naturalism to impressionism (Arno Goltz) was also logical: after all, in the pursuit of a multitude of particular facts, their subjective selection was inevitable, and from there there was no only one step - towards recording impressions.

Conclusion. The writers who once gathered around Zola and brought together their naturalist stories in the collection "Les soirées de Médan" are gradually abandoning the extremes of his teaching. The most eminent of them, Guy de Maupassant, in the preface to *Pierre and Jean*, points out the impossibility of a consistent naturalism; in art, it is not the naked truth of reality that is needed, but only the illusion of truth. Zola's land provoked a protest from young writers, of whom Bonnetin has perhaps the dirtiest and crudest novel of all modern naturalism (*Charlot s'amuse*). New influences, knowledge of genuine Nordic works of art, free from exaggerated naturalism, soften its original extremes in theory and practice. Foreign imitators - Italian "verists" (Verga, Serao, Fogapdaro), German "Modernen" (Krezer, Jensen, Ola Gansson, Tovote, Konrad, Bleibtray, Alberti) - do not add significant features to naturalism[15].

REFERENCES

1. Гринев С.В. Терминоведение: учеб. пособие для студ. высш. учеб. Заведений / Гринев С.В. // - М.: Издательский центр «Академия», 2008.
2. Le langage. Les Dictionnaires du savoir française, 1986.
3. Орлова Н.М. Термины и профессионализмы Текст. / Орлова Н.М. // Лингвистические проблемы формирования и развития отраслевых терминосистем. Саратов: [б. и.], 1999. - С. 67-71.
4. Чекалина Е.М. Лексикология французского языка: учебное пособие / Чекалина Е.М. //.: - С.-Петербург: Изд-во С.-Петербургского университета, 1998. - С. 235.
5. Кузькин Н.П. К вопросу о сущности термина Текст. / Кузькин Н.П. // Вестник ЛГУ. Сер. История языка и литературы. 1962. - N20, вып. 4. - С. 136.
6. Орлова Н.М. Термины и профессионализмы Текст. / Орлова Н.М. // Лингвистические проблемы формирования и развития отраслевых терминосистем. Саратов: [б. и.], 1999. - С. 67-71.
7. Франция сегодня [Электронный ресурс]. - 2010. - Режим доступа: // [http:// Ошибка! Недопустимый объект гиперссылки. html](http://Ошибка! Недопустимый объект гиперссылки. html). - Дата доступа: 12.03.2013.
8. Электронная энциклопедия «Кругосвет» [Электронный ресурс]. - 2010. - Режим доступа: // [http:// www.krugosvet.ru / articles / 82 / 10082801a1.html](http://www.krugosvet.ru/articles/82/10082801a1.html). - Дата доступа: 13.03.2012.
9. Розенталь Д.Э., Голуб И.Б., Теленкова М.А. Современный русский язык: Учебные пособия для вузов - М.: Рольф; Айрис-пресс, 1997.
10. Франция сегодня [Электронный ресурс]. - 2010. - Режим доступа: // [http:// Ошибка! Недопустимый объект гиперссылки. html](http://Ошибка! Недопустимый объект гиперссылки. html). - Дата доступа: 12.03.2013.
11. Степанов Ю.С. Структура французского языка / Степанов Ю.С. //: - М., 1965.
12. Франция сегодня [Электронный ресурс]. - 2010. - Режим доступа: // [http:// Ошибка! Недопустимый объект гиперссылки. html](http://Ошибка! Недопустимый объект гиперссылки. html). - Дата доступа: 12.03.2013.
13. Кузькин Н.П. К вопросу о сущности термина Текст. / Кузькин Н.П. // Вестник ЛГУ. Сер. История языка и литературы. 1962. - N20, вып. 4. - С. 136.
14. Чекалина Е.М. Лексикология французского языка: учебное пособие / Чекалина Е.М. //.: - С.-Петербург: Изд-во С.-Петербургского университета, 1998. - С. 235.
15. Электронная энциклопедия «Кругосвет» [Электронный ресурс]. - 2010. - Режим доступа: // [http:// www.krugosvet.ru / articles / 82 / 10082801a1.html](http://www.krugosvet.ru/articles/82/10082801a1.html). - Дата доступа: 13.03.2012.
16. Grand Larousse de la langue française, 1986.